

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOOL

A. KASK

EESTI KIRJAKEELE
AJALOOST

II

TARTU 1970

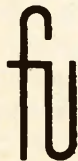
TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Eesti keele kateeder

A. KASK

EESTI KIRJAKEELE
AJALOOST

II

TARTU 1970

E E S T I R A H V U S K E E L E

A R E N E M I S E S T .

IV. ÜHISE EESTI RAHVUSKEELE ARENEMISEST JA ÜHTLUSTUMISEST XIX SAJANDI TEISEL POOLEL.

24. Mõningaid jooni eesti rahvuskeele kujunemisest.

Üheks olulisemaks probleemiks eesti keele ajaloos on eesti rahvuskeele kujunemine, mis on kõige lähemas seoses eesti rahvuse kujunemise protsessiga.

Meie omaaegsed hõimukeeled leidsid kajastuse feodaal-aegse killustatuse tõttu tekkinud kohalikes murrakuis ja murdeis. Nende murrete baasil hakkas meil kujunema ühise suhtlemisvahendina rahvakeel, ja nimelt eraldi Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti alal. Keskusteks, kus selline ühine rahvakeel kujunes, olid linnad. Nii võib näiteks isegi Wanradt-Koelli kirjapanekuis aimata tolleaegse Tallinna eesti elanikkonna ühiskeelt. Lõuna-Eesti alal sai selliseks kõiki lõuna-eesti murdeid ühendavaks rahvakeeleks tartu keel. Seega kujunes meil sõltuvalt põhja- ja lõuna-eesti murrete erinevusest ja ka ajaloolistest tingimustest XVI sajandil kaks omaette kirjakeelt. Need meie varasemas kirikukirjanduses tarvitatud kirjakeeled, kuigi nad on võõrapärased ja küllaltki kauged tõelisest rahvakeelest, on siiski rahvakeele teatavaks kajastuseks. Nad näitavad, et meil nii põhja-eesti murrete kui ka lõuna-eesti murrete alal oli peale kohaliku murraku kujunemas ka üldine rahvakeel, mida

võiaid suhtlemisvahendina kasutada kogu vastava ala elanikud, niivõrd kui feodaalseks olud eestlaste vastastikust suhtlemist võimaldasid. See on ka arusaadav, sest näiteks võru murret kõnelevale eestlasele oli tartu murre ühise suhtlemisvahendina palju lähem kui põhja-eesti keel.

Peab siiski märkima, et kuigi juba XVI sajandist peale meie kirjakeel hakkas Põhja-Eesti alal joonduma Tallinna ja Lõuna-Eesti alal Tartu keele järgi, ei olnud kummalgi keelealal täielikku ühtlust veel möödunud sajandilgi, sest jõudsalt arenesid edasi ka üksikmurded. See kajastub ka kirjakeeles. Nii kujuneb küll juba XVIII sajandil põhja-eesti kirikukirjanduse keel oma murdeliselt taustalt kaunis ühtlaseks, kuid murdelisi jooni esineb isegi veel möödunud sajandi autorite, nagu näiteks O. W. Masingu, C. Freundlichi, J. V. Jannseni jt. kirjutistes.

Et meil üldrahvalik keel ka põhja-eesti murrete kui kandvama murdeala piirides küllaldaselt välja ei kujunenud, selle põhjuseks on meie keele arenemise ajaloolised tingimused: eesti keel oli eelkõige suhtlemisvahendiks talupoegadele, kes olid seotud oma murdealaga ega saanud vabalt liigelda; kirjasõnas tarvitasid eesti keelt peamiselt sakslased, kelle keel oli võõrapärane ja vigane.

Beldused üldrahvaliku keele arenemiseks ja ühe ühise rahvuskeele kujunemiseks tekkisid alles feodalismi kriisi ja kapitalismi kujunemise tingimustes, seega möödunud sajandi esimesel poolel. Nüüd kerkib esile teravam vajadus eestikeelse trükisõna järele, hakkavad peale kirikliku kirjanduse ilmuma seadused, määrused ja "tulusad õpetused talurahvale". Nüüd hakkab muutuma ka suhtumine eesti keelesse. Hakatakse enam arvestama rahvakeelt, hakatakse taotleda ühist keelt, hakatakse võitlema murdelisuste vastu kirjakeeles. Tekib olukord, kus hakatakse tunnistama ühtse rahvuskeele vajalikkust.

Need seisukohad leiavad väljenduse juba "Beiträge's". Nii märgib Rosenplänter, et vaimulikkude poolt kasutatud keelt ei saa pidada eesti kirjakeeleks, sest "kui

eesti raamatukeelt ... võrrelda sünnipärase eestlase keelega, siis võib hämmastusega märkida, et mõlemad suuresti teineteiseat erinevad. Eestlaselt ei kuule me ainult palju uusi sõnu, vaid isegi lausekonstruktsioonid ja viis, kuidas teatavate asjade kohta väljendutakse, on sagedasti hoopis erinevad sellest, mis esineb senistes eestikeelsestes raamatutes"¹. Teiselt poolt märgib Rosenplänter, arvustades Bergi aabitsat "Uus ABD ja Luggemisse-Ramat" (1811), et iga autor püüdvat tarvitada oma kihelkonna keelt. See olevat küll seetõttu kasulik, et sel teel kohalikud murdesõnad saavad üldiselt tuttavaks, kuid siin ei tohtivat liialdada, vaid tulevat käänamisel, õigekirjutuses jne. grammatikat silmas pidada. Murdekeelt kõneldavat ikkagi piiratud alal ja see ei olevat kõigile arusaadav.²

Sellela on Rosenplänter küllaltki ilmekalt tõstnud esile kirikukirjanduse keele põhilised puudused: võõrapärasuse, sõnavaravaesuse, murdelisuse. Et neid puudusi kõrvaldada, kutsub ta keelehuvilisi üles keelelisi materjale koguma. Eesti keele tundmaõppimise kaugemaks eesmärgiks seab ta eesti kirjakeele kujundamise.

Ühise eesti kirjakeele loomisel ja arendamisel on aga suurimaks takistuseks see, et meil eri murrete baasil oli kujunenud kaks kirjakeelt. Tõsi küll, XVIII sajandil ei kõneldud enam kahest keelest nagu varemalt, vaid kõneldi eesti keele kahest põhimurdest, kuid tegelikult püsisid nii põhja- kui lõunamurdeline kõne- ja kirjakeel edasi. Pidevalt jätkus nii XVIII kui ka XIX saj. I poolel lõuna-eesti murdes kirjanduse ilmumine, kuigi arvuliselt kordkorralt vähenedes. Ka sel ajal ilmunud Hupeli eesti keeleõpetus sisaldas tegelikult kaks grammatikat, nii põhja- kui lõuna-eesti murde kohta. Autor märgib seda küsimust puudutades oma raamatu eessõnas järgmist: "Omaette gramma-

¹ "Beiträge zur genauern Kenntniz der ehstnischen Sprache" I, Pernau 1813, lk. III.

² Sealsamas, lk. 3.

তিকত কোস কুল্লালদাসে সোনাস্তিকুগা ত a r t u murde কোতা,
মিদা ঞনুলত লিগিকাউদু 17 কিলেককননাস জা সেগাতুলত মনেল
পিরি়ালল কনলেকদাকসে, ঁি তোহি নুউদ কুল্ল ত্রুকিস্ত ঁওদাতা: ঁন
কর্তা সল্লে বহেস্ত লেবিকুত, মিস ব়েবালত ব়ৌকস সল্লে ত্রুকি-
কুলুদ কাত্তা"³. ঁমতি ঁন ব়াজাদুস লনুনা-ঁেস্টি গ্রাম্মাটিকা
জ়েলে তুন্দুব জা সল্লেপারাস্ত ঁসিতাব হুপেল সল্লে কোস পন্থজা-
ঁেস্টি ক়েলেঁপেতুসেগা.

লহেমালত ব়তাব তুলেবাসে ঁহিসে ক়িজাকেলে লুমিসে কনে
অল্লা রোসেনপ্লান্টের ঁমা "Beiträge's". তা ঁবালদাব ঁরবামাস্ত,
ঁত "ব়ৌব-ঁল্লা ঁলেকস নুউদকি ব়েলে ব়ৌমালিক তাল্লিন্না জা তার্তু
মুর্রেত ঁহেকস ক i r j a k e e l e k s ঁহেন্দাদা"⁴.

ঁকাসিকাসজালিকুলত কাসিতলেব তা সেদা কুসিমাস্ত ঁমা ক়িরজু-
তি a "Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen
Sprache" ("ঁেস্টি ক়েলে হারিমিসেস্ত জা রিকাস্তামিসেস্ত"), মিল-
লেস তা লে়িাব, ঁত ঁেস্টি ক়িজাকেলে সাব ঁলুজৌলিসেকস কুজুনে-
দা ঁক্কাগি ঁনুলত ঁহে মুরদে বাসিল. তা ঁতলেব সল্লে কোতা:
"কুি /ঁেস্টি/ ক়েলেস্ত জা রাহবাস্ত মিদাগি পোব সামা, সিস
পোব ঁকস মুরদেস্ত জ়ল্লেগি তাঁন্দুমা, লাক্কামা ক়িজাকেলে ঁলে-
মাস্ত জা রাহুলদুমা সল্লেগা, ঁত ঁেদা মুর্রেত ঁনুলত কনলেকদা-
সে. ঁত রিক্কাম, হারিতুম জা কৌগে লেবিনুম পুসিমা জ়়াব, ব়ে-
সেম, পিরাতুম জা পুদুলিকুম ঁসিমেস্ত ঁনুলত তেঁনিব, ঁন ...
ঁনদাস্তমৌসিতেস্তাব. কৌগে লাইেমাল ঁলাই ঁসিনেব, নাগু ঁগাঁকস
তোব, t a l l i n n a মুর্রে, মিল্লেগা লি়তুবাদ সাসরেমা,
প়র্তু জ়. মুরদেদ. ঁকসিকুনা, কিস্তাসে ম়া-ঁলালে সুলেতুনা,
ঁসিনেব তার্তু মুর্রে. সুসুরেমা লেবিমিসালা তৌ্তু সাব ঁনুলত
t a l l i n n a m u r r e জ়়াদা ক i r j a k e e l e k s
জা তার্তু মুর্রে ক়িজাকেলেনা পোব তাঁন্দুমা. সল্লে কাসুকস
কনলেব ঁসিমেসে সুসুরেম রিক্কাস, মিস জ়েলেদুব কাস ব়ৌ সল্লে-
লেস্কি, ঁত নি়ি পাল্জুদ তে়িসেদ মুরদেদ তেমাগা লি়তুবাদ, মিল্লে
বারাল তা ঁমা ক়েলেত ব়ৌব রিকাস্তাদা জা হারিদা, কুনা তার্তু
মুরদেল সেেসুগুসেদ ঁলিকাদ কাস পুদুবাদ ব়ৌ ব়়েগা কাসিনাদ ঁন,
মিস্তৌ্তু ব়়ল্জাবাসেদ তেমা ঁরেন্দামিসেকস ঁন ব়়হেমাদ কুি তাল-

³ A. W. H u p e l, Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, Riga u. Leipzig 1780, lk. 2.

⁴ "Beiträge" II, 1813, lk. 12 জ়়োনে ঁল.

linna murdel"⁵. Seega Rosenplänteri arvates kõnelevad kõik asjaolud selle poolt, et põhja-eesti murre on kirjakeeleks sobivam.

Hiljem käsitleb Rosenplänter veel seda küsimust artiklis "Die allgemeine Schriftsprache und das dorpatsche Dialekt" ("Üldine kirjakeel ja tartu murre", XIV vihikus 1821). Siin tuleb ta kahe murde võrdlemise tulemusena otsusele, et erinevused tallinna ja tartu murde vahel ei olevatki ületamatult suured. Oma seisukoha tõestuseks toob ta Võru pastori Bornwasseri kirjutise, milles viimane esitab rea näiteid, kus tartu murret kõnelejad väidavad, et tallinna keel polevatki raske. Kui aga oli esitatud ettepanek võtta tartu murde asemel Lõuna-Eestis kirja- ja kirikukeelana tarvitusele tallinna keel, olevat see leidnud pastori poolt üldist vastuseisu, kuajuures olevat öeldud, et tartu murde kõnelejad ei saavat tallinna keelest aru.

Nagu selgub, ei ole seega põhja-eesti keele üldiseks kirjakeeleks võtmise vastu mitte niivõrd lõuna-eesti murret kõnelev rahvas kui just konservatiivsed Lõuna-Eesti pastoriid, kes ei taha loobuda oma harjumuspärasest keeletarvitusest.

Ettepanekuid ühise eesti kirjakeele loomiseks esitati üldse väga mitmesuguseid. Näiteks pooldavad omaaegsed Tartu Ülikooli eesti keele lektorid L. W. Moritz⁶ ja J. S. Boub-
rig⁷ ühise kirjakeele loomist sel teel, et põhja- ja lõuna-eesti murret teadlikult hakataks teineteisele lähendama, kuajuures ühine kirjakeel kumnastki murdest võtaks paremad ja sobivamad elemendid. "Beiträge" VII vihikus soovitatakse kokku kutsuda mõlema murde headest murdekeele tundjatest

⁵ "Beiträge" III, 1814, lk. 55 jj.

⁶ L. W. M o r r i t z, Ueber die wechselseitige Annäherung der beiden ehstnischen Hauptdialekte, des revalschen und des dörptschen. - "Beiträge" IV, 1815.

⁷ J. S. B o u b r i g, Ueber die Dialecte der ehstnischen Sprache und der vorgeschlagenen Vereinigung desselben zu einer allgemeinen Schriftsprache, 1825. Käsikiri Riiklikus Kirjandusmuuseumis, OES M.A. 195:16.

konverents, kus siis ühiselt otsustatakse, mida tuleb ühest ja mida teisest murdest võtta loodavasse kirjakeelde. Kui ettepanekud on põhjalikult - muuseas ka sakslaste poolt - läbi kaalutud, siis tulevat fikseeritud normid avaldada trükis ja hoolitseda selle eest, et ükski pastor normeeri- tud keele tarvitamisest kõrvale ei kalduks. Nii oleks siis ühel hoobil raske murrete ühendamise küsimus lahendatud.

Nagu eelnevast selgub, oli nn. "Beiträge" ajajärk võrdlemisi rikas mitmesuguseist ettepanekuist ja teooriaist ühise kirjakeele loomiseks. Enamik neist teooriaist olid eluvoõrad, mõned paiguti isegi lausa fantastilised, nagu näiteks Heinrich v. Jannau teooria eesti keele põhi- ja ürgkeelest ning nende alusel loodavast kunstlikust eesti keelest. Kõige kainemad ja asjalikumad olid Rosenplänteri ettepanekud, kes mõistis, et reaalseks võimaluseks ühise kirjakeeleni jõudmiseks on toetumine ühele, seejuures elanikkonna arvukama osa poolt arusaadavale murdele. Ühtlasi näitas Rosenplänter küllaltki selgesti, missuguseid paremu- ai pakuks kogu rahva kultuurielule see, kui oleks tarvitu- sel ainult üks kirjakeel.

Rosenplänteri seisukoht kajastab õieti selle ajajärgu reaalseid vajadusi. Kapitalism, olles seotud tootlike jõu- dude arenemisega, vajab haritumaid ja kultuursemaid toot- jaid, kui seda olid feodaalaegsed mahasurutud pärisorjad. Kapitalismi arenemisest sõltuvalt tuli seega hakata hoolit- sema maarahva harimise eest, tuli soetada eestikeelset kir- jandust. Et eestikeelsed "tulusad õpetused" oleksid kätte- saadavad laiematele hulkadele, oli vaja ühist eesti keelt, ja mitte mingisugust teoreetilist keelt, vaid seesugust keelt, mis oleks arusaadav võimalikult laial maa-alal. Sel- liseks keeleks oli, nagu näitas Rosenplänter, põhja-eesti murdel baseeruv kirjakeel.

Rosenplänteri seisukohti pooldas täiel määral ka tema sõber O. W. Masing, kes sai tegelikult esimeseks ailmspaist- vaks eesti kirjakeele arendajaks. Juba oma töös "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" ("Algupärased eestikeelsed

lehed sakslastele", 1816) kurdab Masing, et meil ei ole kirjakeelt, mida rahvas omaks võiks pidada. Ta ei poolda liigset kohaliku murde sõnade tarvitamist kirjakeeles ja ütleb: "Kui kirjutatakse aga kogu rahvale ja soovitakse olla üldiselt arusaadav, siis tuleb provintsialisme, mis ainult piiratud alal on tarvilusel, mitte ainult laita, vaid ka hoolikalt vältida"⁸.

Ühtlasi kaalub Masing juba oma eaimeste laiemale lugejaskonnale määratud tööde puhul, missugusele murdele toetuda. Nii kirjutab ta oma "Pühapäeva Wahheluggemiste" tutvustamiseks määratud teadaandes, et ta oma töös kasutab seda murret, mida kõneldakse Virumaa maamurde alal ja Järvamaal ja mida üldiselt peetavat kirjakeeleks kõige sobivamaks⁹.

Oma seisukohti eesti kirjakeele küsimuses avaldab Masing ka oma ajakirjas "Marahwa Näddala-Leht" (1822), pidades seda õnneka, et Vana Testamenti pole tartu murdesse tõlgitud, mistõttu lõuna-eesti murde kõnelejad tallinnakeelse piibli kaudu tutvuvad ka põhja-eesti keelega. Ühtlasi selgitab ta siin murde ja kirjakeele vahet, öeldes: "Koddo- ehk külla-keel on harrimata, tedda prugitakse isikeskese ello ja ellamise tallitamistes; agga kirja tarbeks temma ei kõlba, egga sünni tedda seks prukida, sest, et tedda kaugemale ei tunta, muud kui agga koodomaitate keskes ... Kirja keel on harritud keel, ja sesuggune, et kõik, kes selle keele rahvas on, tedda mõistwad, ka siiski mõistwad, kui nemmad issi tedda ei õska räkida"¹⁰. Masing soovitab kõigile tarvitada ühist kirjakeelt, so o. "nenda kirjutada, kuidas kindlaks rajatud ja harritud kirjakeele järrele k o l b a v, p a r r a s j a õ i g e o n"¹¹.

⁸ O. W. M a s i n g, Ehstnische Originalblätter für Deutsche, Dorpat 1816, lk. 54.

⁹ Beiträge, XVI, 1822, lk. 59.

¹⁰ "Marahwa Näddala-Leht" 1822, nr. 49, lk. 383 jj.

¹¹ O. W. M a s i n g, Stücke und Stellen, welche der Censor des Näddalaleht's Mtz. gestrichen. Käsikiri Riiklikus Kirjandusmuuseumis, OES, inv. 247.

Tema arvates ei ole õige, nagu ei saaks tartu murret kõnelev rahvas tallinna keele kirjast aru. Et Lõuna-Eesti alal siiski õige tunduval määral põhja-eesti keeles kirjutatud raamatuid loeti, selle näiteks toob ta oma ajakirja. Ta ütleb: "Tunnistuseks veel segi: et meie Näddala-leht, mis selged kirjakeelt rägib, kõige rohkemaid luggijaid Tarto rahwa seas leiab. Kuida sedda wõiks olla, kui seainnane rahwas kirjakeelt ei mõistaks ..."¹².

Huvitav on seoses eelmise artikliga ("Kirja aajuat", 1822, nr. 48, 49) märkida, et tsensor L. W. Moritz, kes kaitses tartu murret, Masingu artiklist on maha tõmmanud kõik need kohad, kua viimane soovitab loobuda lõunamurdelise kirjakeele tarvitamisest. Sellega püüdia tagurlik tsensor omalt pooltki pidurdada põhjaeestilise kirjakeele levimist lõuna-eesti murrete alale.

Kui üldiselt hinnata tolle ajajärgu taotlusi ja tulemusi, siis võib märkida, et nii nagu kapitalismi aiasetungi tõttu feodalistlik süsteem hakkas lagunema, nii hakkas "Beiträge" päevil kaduma endise kirikukirjanduse keele autoriteet, hakkas mõnel määral oma osatähtsust kaotama ka tartumurdeline kirjakeel. Kuid sellest hoolimata ei saa väita, et oleks tekkinud mingi murrang eesti kirjakeeles, sest ilmumist jätkavad ikkagi ka tartumurdelised vaimulikud raamatud, seadused, aabitaad jm., kuigi kord-korralt väiksemal määral.

Mia puutub selleaegae kirjanduse keelelisse külge, siis on see sajan di algupoolel ka põhja-eesti kirjakeele alal veel tugevaati võõrapärane, aiaaldadea ühtlaai rohkesti eri murrete jooni. Isegi O. W. Masing, kelle keeletarvitus oli sel ajal mõõduandev, ei olnud vaba ei varasemale kirikukirjandusele omastest võõrapärasustest ega ka idamurde erijoontest (näit. õitse, kõhhe jm.).

Tunduvalt suureneb eesti kirjakeele osatähtsus sa-

¹² O. W. M a s i n g, Stücke und Stellen, welche der Censor des Näddalaleht's Mtz. gestrichen. Käsikiri Riiklikus Kirjandusmuuseumis, OES, inv. 247.

'jandi teisel veerandil sõltuvalt tootlike jõudude kasvust, uuendustest põllumajanduses, sise- ja välisturu laienemisest, vabrikutööstuse tekkimisest - ühesõnaga, olenevalt kõikidest nendest vajadustest, mis sel ajal tekkisid seoses kapitalismi arenemisega.

See kajastub ilmekalt ka eestikeelsete trükiste arvu pidevas tõususes. Seejuures peab aga ühtlasi märkima, et lõuna-eesti murdes ilmuvate trükiste arv järjekindlalt langeb. Üldiselt muutub selleaegse kirjanduse keel tunduvalt rahvapärasemaks, sest selleaegsed kirjamehed on oma päritolult juba enamikus eestlased.

Suuremat mõju eesti kirjakeele kujunemisele hakkab sel ajal avaldama ka Tartu ülikool. Ülikooli eesti keele lektorid D. H. Jürgenson ja eriti Fr. R. Faehlmann asuvad kindlalt seisukohal, et eesti kirjakeelena tuleb arvesse ainult põhja-eesti murdel baseeruv keel, kuna senise lõuna-eesti kirjakeel sureb paratamatult välja.

Eesti kirjakeele edasiarendamise küsimusi kaalutakse lähemalt Tartu ülikooli juurde 1838.a. asutatud Õpetatud Eesti Seltsis, kus kirjakeele küsimustega tegelevad peamiselt Jürgenson, Faehlmann ja Kreutzwald. Nii ilmus juba 1840.a. ÕES-i toimetiste I köites (Verh. GEG I) tolleaegse Tartu ülikooli eesti keele lektori D. H. Jürgensoni ettekanne "Eesti keele kahe peamurde tekkimisest", milles ta arvab, et vanem on küll tartu murre, kuid eelistada tuleks kirjakeelena tallinna murret. Jürgensoni arvates tarvitseb lõuna-eestlasi ainult sundida tallinnakeelset kirjandust lugema ja tartu murre kaob iseenesest.

Põhja-eesti murret pooldavale seisukohale asuvad ka teised ÕES-i keelemehed. Juba oma ametisse astumise loengus (1842) ütleb Faehlmann eesti verbide käsitlemisel: "Ma olen selles töös arvestanud ainult piiratud murret, sest olen veendunud, et ainult sel teel on keeleuurimine võimalik. Murdeks, mida ma kasutan, on Virumaa maamurde ja Järvamaa rahva keel; kuid peaaegu sama on kehtiv ka teistel tallinna-eesti keele aladel ja enamik sellest isegi tartu

murdes"¹³. Samuti märgib Faehlmann oma töö "Ueber die Declination der estnischen Nomina" ("Eesti noomenite deklinatsioonist", 1844), et oma töö aluseks on ta valinud sellesama eesti murde, mida soovitas O. W. Masing, sest see on levinuim. Oma ettekandes "Murretest" käsitleb Faehlmann lähemalt eesti murdeid ja asub seisukohale, et põhja-eesti murre on kirjakeeleks parem, sest see on 1) rikkam, 2) esineb laiemal maa-alal ja 3) tallinna murret kõnelev rahvas on haritum. Pealegi olevat ka tallinna murde vormistik rikkam ning reeglipärasem.

Huvitav on vahest jälgida ka neid seisukohti, mis selle küsimuse kohta esitati Seltai liikmete poolt aastail 1841-1842. Nimelt esitati ringkirjas, mille ÕES oli 1841.a. korraldanud liikmetevahelise kontakti pidamiseks, küsimusi: "Mida võib ja peab meie õpetatud Eesti Selts tegema, et, tallinna ja tartu murret ü h e k a kirjakeeleks aulatada?"

Sellele küsimusele vastab ka Fr. R. Kreutswald, kes samuti asub tallinna murret pooldaval seisukohal. Ta teeb sel puhul ühtlasi ettepaneku, et ÕES maarahva jaoks väljaantavates raamatutes kasutada ainult tallinna murret, võttes kirjakeele rikastamiseks aiaski ka tartu murdaat niiuuguseid sõnu, mis kas tallinna murdes puuduvad või küllalt eestipärased pole, nagu näit. ämber 'Eimer', hammer 'Hammer' jt. Kui nii talitatakse, aias hakkavat tartu keel kirjakeeleks kaduma. Seda põhimõtet pidavat ÕES juba tartumurdelise kalendri puhul hakkama rakendama. Polevat karta, et lõuna-eesti lugev publik tallinna keelest aru ei saa, sest kogu oma "süddame toiduse" ammutavat ta ju nurisematult samast allikast; veelgi enam, ta olevat kuulnud lõunaestlastelt, et tallinnakeelne lauluraamat neile veel "mõnnusam ja armsam" olevat kui tartumurdeline. Suure eksisammu olevat sellepärast ÕES teinud, kui ta "Eesti kooliraamatu" ("Luggemisse Ramat laate kolitamise tarwia", 1841) esime-

¹³ Fr. R. F a e h l m a n n, Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen, Dorpat 1842, lk. 12.

ae osa tartu murdes olevat välja andnud. Kui ÕES tõsiselt soovivat ühist kirjakeelt, siis pidavat sellega alustatama just koolist, esimesest kooliraamatust peale.

Samale asiaukohale ühise kirjakeele küsimuses jääb Kreutzwald ka hiljem. Oma kirjas Faehlmannile 1842.a. detsembris kurdab ta, et tema ettepanekut tallinna murde tarvituselevõtmise kohta ÕES-is ei arvestatavat. Nii olevat 1843.a. kalendris "ühe armetu keelemoonutaja elajalikud kirjutised ära trükitud"¹⁴. Ta ütleb: "Haanja talupoegade keel on oma kõlalt siinses murdes kõige inetum, kuid selle tobeda kalendrimähe keelega võrreldes on see tõeliseks ilukõlaks"¹⁵. Analüüsisides põhjusi, miks tartu murret kirjakeeleks tarvitatakse, tuleb ta järgmisele otsusele: "Siinne rahvas on palju arukam kui ta pastorid, rahvas ei piirdu ainult sellega, et ta armastab ja mõistab tallinna murret, vaid haritum osa rahvast väidab üksmeelselt, et see võõras murre olevat ilusam ja meeldivam. Seevastu väidab juba terve saajandi mustakuuliste päevavaraste jõuk: sinne rahvas ei saavat tallinna keelest aru. Vähene lõuna-eestlaste teaduslik haridus, või õigemini, kogu tema raamatutarkus on parit tallinnakeelseist allikaist; üksikud traktsadikese, katekismused ja lauluraamatud ühea labaste kirikuksaavudega, mida usu sildi all rahvale pakutakse, ei avalda tegelikule rahvaelule mingit mõju"¹⁶.

Sama mõtet kordab Kreutzwald ka 1847. a., kirjutades Faehlmannile: "Kui juba kõige pastor avalikult tõe esitab: kogu eesti kirjanduse aarded leiduvat tallinna-eesti keeles, tartu murre olevat rahvale ainult pilkeks, siis - mõtlen ma - peaks õpetatud Eesti Selts pidama oma vaarikusele mittekohaseks tulevikus kas või ühtki rida selles halva

¹⁴ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Toim. M. Lepik, Tartu 1936, lk. 21.

¹⁵ Sealsamas.

¹⁶ Sealsamas.

kuulsusega keeles avaldada. Ainult jelarvamuste küüsis olevad pastorid, kes oma ninaotaaat kaugemale ei näe, püüavad endid ja teisi eksiarvamusea hoida, et kohalik maarahvas ei saavat aru tallinna murdest¹⁷.

Nagu eelmisest Kreutzwaldi mõtteavaldusest võib näha, on suhtumine 40-ndates aastates ühise kirjakeele küsimusse muutunud. See ei ole enam teoreetiline targutus sellest, missugusel teel võidakse tulevikus jõuda ühise kirjakeeleni, vaid nüüd on kujunenud kindel seisukoht, et kirjakeel peab baseeruma tallinna murdel. See veendumus kasvas välja tegelikest vajadustest tarvitada eesti keelt ühise suhtlemisvahendina kogu maal. See väljendub ühtlaasi ka põhja-eesti keeles ilmuva kirjanduse osatahtsuse pidevas tõusus. Kui sajandi algul põhja-eesti keeles ilmus ligi 60% kõigiat eestikeelseist trükiseist, siis sajandi keskpaiku on põhja-eesti keelea ilmunud tööde protsent tõusnud juba 85-ni. Kuid hoolimata sellest, et ilmuva lõuna-eestilise kirjanduse hulk pidevalt kahaneb, võitlevad Lõuna-Eesti tagurlikud pastorid visalt lõuna-eesti kirjakeele säilitamise eest, püüdes sellega oma kogudusi kaitsta põhja-eesti keele, eriti aga põhja-eestikeelse ilmlikku laadi kirjanduse eest.

Tegelikult ei anna aga see tagurlikkude pastorite katse säilitada lõuna-eesti kirjakeelt kapitalistlikele tootmissuhetele ülemineku tingimustes enam mingeid märkimisvääraseid tulemusi, avaldudes ainult Lõuna-Eesti pastorite vaimulikkude sulesepitauste ilmunises.

Nii kujuneb möödunud sajandi keskpaiku kindlaks seisukoht, et eesti kirjakeele aluseks peab saama tallinna murre, kuna tartu murre kirjakeelena peab taanduma. Seda aitab kinnitada ka see asjaolu, et 1843.a. Ahrensi poolt avaldatud eesti keele grammatika jätab täiesti kõrvale lõuna-eesti murde ja jälgib ainult põhja-eesti keelt.

Möödunud sajandi 50-ndates aastates kujunes Kreutzwald oma teostega eesti kirjakeele alal määravaks isikuks.

17

P a e h l m a n n i ja K r e u t z w a l d i kirjajavahetus. Toim. M. Lepik, Tartu 1936, lk. 111.

Nagu Kreutzwald ise märgib, oli ta püüdeks väljenduda nii, et lugejad temaat aru saakid. Seega seadja ta oma eesmärgika kirjutada võimalikult üldrahvalikua keeles. Et Kreutzwald pärinea Virumaaalt, seega aellelt murdealalt, mida Maasing ja Faehlmann pidasid kõige sobivamaka aluaeka kirja-keelele, siia ei kahelnud ta oma keeletarvituaes.

Oma kirjutistee võitleb ta pastorite iganenud keelepruugi ja vana kirjaviisi vastu, kuid naeruvääristab ühtlaasi murdejoonte kaautamist kirjakeelea. Nii pilkab ta oma "Kilplastea" (1857) Jannsenit tema läänemurdeliste joonte nagu hiiredel, laudaa (hiirtel, lauaa saamel) tarvitamise puhul.

50-ndad aastad on nii eesti ühiskondlikus kui ka keele-elus aeg, mis valmistab ette järgnevate aastakümnete sündmusi. Nagu teame, soodustasid 1849. ja 1856. a. agraar-reformid talupoegade üleminekut raharendile ja maade päri-seksoatmist. Kapitalistliku korra arenemisest tingitult saavutab talurahvas mõningad õigused ja muutub mõisnikust vähem sõltuvaks. Majanduslikkude tingimuste kujunemine on eelduseks ka eestikeelse ajakirjanduse tekkimisele. 1857.a. saavad ilmuma hakata kaka eesti ajalehte, mõlemad põhja-eesti keeles, kuigi teine neist, nimelt "Tallorahwa posti-meas", ilmus Tartus, lõuna-eesti murdealal. On ilnne, et pidevalt ilmuvad ajalehed tugevasti soodustasid põhjaees-tilise kirjakeele tungimist lõuna-Eestisse.

60-ndad aastad on teatavasti murranguliseks ajaks ko-gu eesti majanduslikus ja ühiskondlikus elus. See on kapi-talismi võidulepääsemise ja feodalistlike suhete lõpliku taandumise, ühtlasi aga ka eesti rahvuse kujunemise aeg. Rida kapitalismi arenemisest ja vastava ajajärgu tootmis-suhteist tingitud uuendusi 1860-ndates aastates võimaldas eestlastel majanduslikult konsolideeruda.

Huvi ühise rahvuskeele vastu aitas suuresti tõsta võitlus, mis on seoses kujuneva rahvuskeele kirjaviisiga. Nimelt oli Kreutzwald juba 50-ndates aastates näidanud, et eesti keeles seni kasutatud kirjaviis on saksapärase ja

ebaaobiv. 60-ndates aastates seostus see võitlus peamiselt C. R. Jakobsoni mõjul üldise feodalismivastase liikumisega. Et võitlus uue kirjaviisi eest väga populaarseks sai ja avalikkuses rohkesti sõnavõtte esile kutsus, tekitas see laiemates hulkades elavat huvi keeleküsimuste vastu. Pealegi oli see võitlus tunduval määral seotud ka võitlusega ühise eesti rahvuskeele eest, sest 1) uus kirjaviis sai tunnuslikuks ühisele eesti rahvuslikule kirjakeelele ja 2) väljasurev lõuna-eesti kirjakeel säilitas üldiselt ka vana kirjaviisi.

Uue kirjaviisi vastuvõtmisega oli katkenud ka väline side, mis mõõdnud sajandi kujunevat rahvuskeelt sidus eelmiste sajandite kirikukirjanduse keelega. Mõõdnud sajandi 70-ndateks aastateks oli põhja-eesti rahvakeel suutnud juba tugevasti mõjastada ka tarvitatavat raamatu- ja ajalehekeelt, nii et endised kirikukeele võõrapärased elemendid siit kord-korralt kaduma hakkasid. Nii võime me väita, et meil 70-ndateks aastateks koos rahvuse arenemisega kujunes välja põhja-eesti keskmurde baasil üldrahvalik eesti rahvuskeel, millest kogu rahvas, kaasa arvatud ka lõuna-eestlased, aru sai, kuid mis ise ei olnud veel kaugeltki ühtlane. See kujuneva rahvuskeele esialgne ebaühtlus on ka arusaadav, sest uue kirjaviisi tarvituseletulek ja loobumine senise kirikukirjanduse keele traditsioonidest läi olukorra, kus püüti kirjutada rahvapäraselt ja seejuures sageli liialdati oma kodumurde joonte tarvitamisega. See annabki põhjust akad. F. J. Wiedemannile oma töös "Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache" ("Eesti murded ja eesti kirjakeel", 1871) arvata, et eesti kirjakeel on alles oma kujunemise esimeses arenemisfaasis, kus igaüks kirjutab oma murrakus. Tegelikult oli, nagu eespool on selgunud, põhja-eesti keskmurdest lähtumisega ja lõuna-eesti kirjakeele kordkorralise väljasuremisega eesti kirjakeel oma esimesest faasist juba välja jõudnud. Oli ületatud isegi teine faas, millele Wiedemann peab tunnuslikuks seda, et nüüd üht murret hakatakse

eelistama ja see ka teiste murrete alal kirjakeelena tarvitusele võetakse. Möödunud sajandi 70-ndateks aastateks oli igatahes jõutud selleni, et oli kujunenud üldrahvalik eesti rahvuskeel, mis oma edasisel arenemisel kasutas enese rikastamiseks mitte ainult põhja-eesti keskmurde, vaid kõikide murrete elemente.

Üldrahvaliku rahvuskeele teke ei olnud tingitud üksikute keele- või kirjameeste tegevusest, vaid oli kujunenud kapitalismi arenemise selle ajajärgu tingimustes paratamatuks vajaduseks. Ühise rahvuskeele kujunemist soodustasid õieti kõik rahvuse tekkimist põhjustanud tegurid: ühise majanduselu ja ühise rahvusliku turu kujunemine, ühised kultuurilised ettevõtted jne. On arusaadav, et ühine majanduselu vajas suhtlemisvahendina ühist rahvuskeelt, et ühise rahvusliku turu kujunemine aina soodustas ühise rahvuskeele arenemist.

Samuti soodustasid rahvuskeele kujunemist ka ühise rahvusliku kultuuri arenemisega seoses olevad üritused. On ilmne, et seesugused rahvusliku liikumisega seoses olevad ettevõtted, nagu seda olid näiteks esimesed eesti laulupeod (1869, 1879, 1880), juba oma ettevalmistusega suuresi kaasa aitasid rahvuskeele tarvituselevõtule kogu maal, ka lõuna-eesti murrete alal. Samuti mobiliseeris laiu rahvahulki ka emakeelse keskkooli, nimelt Eesti Aleksandrikooli asutamise mõte, sest Aleksandrikoolile raha kogumiseks oli rakendatud üle kogu maa arvukas nn. abikomiteede võrk.

Suurt osa etendas rahvuskeele kujunemisel ka ajakirjandus. Kodanlik-rahvusliku liikumise hoogustumisega seoses elavnes ajakirjanduslik tegevus, suurenes ajalehtede levik üle kogu maa. Märkida tuleb ka võitlust emakeelse kirjanduse soetamise eest, mis oli Eesti Kirjameeste Seltsi üheks peamiseks ülesandeks. Nagu teame, etendas Eesti Kirjameeste Selts möödunud sajandi seitsmekümnendates aastates eesti rahvuskeele kujunemisel ja ühtlustamisel küllaltki märgitavat osa, ja seda mitte

ainult Seltai poolt vastuvõetud keeleliste otsuste, vaid ka Seltai poolt väljaantud kirjanduse kaudu. On ju kirjandusel, olgu see tarbe- või ilukirjandus, eriti suur tähtsus nii meie rahvuse kui ka rahvuskeele kujunemise protsessis. Kirjanduse kaudu levisid meie tolle ajajärgu progressiivsete kirjanikkude ja kultuuritegelaste nagu Fr. R. Kreutzwaldi, C. R. Jakobsoni ja teiste vaated kõige laiematesse rahvanulkadesse ja ühes sellega levis ka rahvuskeel kõikidele murdealadele, levis ka Lõuna-Eestisse, kus rahvuslik liikumine oli tunduvalt intensiivsem ja kus rahvuslikku kirjandustki rohkem loeti kui Põhja-Eestis. Sellele vihjab ka Kreutzwald, kui ta ühes 1871.a. kirjas märgeb, et kõige enam loetavat tema "Kalevipoega" ja "Eesti rahva ennemuistseid jutte" Viljandimaal ja Otepää kihelkonnas. Heaks näiteks põhjaeestilise kirjakeele leviku kohta võib olla Fr. Kuhlbari looming. Oma esimese luuletuskogu "Vastse laulo ja kannel", mis ilmus 1863. a., avaldas Kuhlbars veel lõuna-eesti murdes, kuid hilisemad kogud, mis ilmusid rahvusliku liikumise tõusuaastail, nagu näiteks "Vanemuine ehk neljakordne laululõng" (1870) jt., on kirjutatud juba põhjaeestilises kirjakeeles.

Kirjanduse osatähtsus oli tõusnud, kirjanduse levik mitmekordistunud. Kui näiteks aastail 1841-1845 ilmus keskmiselt 19 raamatut aastas, siis 1861.-1865.a. ilmus juba ligi 3 korda rohkem, nimelt 51 raamatut aastas (J. Schwabe andmeil). Selle kõrval oli aga lõuna-eestikeelsete trükistete osatähtsus järsult langenud, ulatudes 60-ndates aastates ainult 5%-ni kõigist ilmunud trükistest ja kahanedes aasta-aastalt.

Küllaltki tähtsat osa etendas rahvuskeele levimisprotsessis ka kool, kuigi ei saa väita, et kõigil lõuna-eesti murde aladel põhjaeestiline kirjakeel oleks suutnud kooli tungida samal määral. On küll teateid, et näiteks C. R. Jakobsoni lugemisraamat levis Lõuna-Viljandimaal ja mõnel määral ka Tartumaal, kuid ei ole küllaldaselt andmeid selle kohta, kuidas see levis kogu Lõuna-Eestis, eriti

Võrumaal. On ju teada, et Lõuna-Eesti pastorid, kelle mõju all kool oli, kaugeltki ei pooldanud rahvuskeele tarvitamist. Ei ole sellepärast juhus, et omaaegne esimeste eesti laulupidude tegelane pastor A. Willigerode oma lõuna-eestimurdelise vaimulikkude laulude kogu "Meie omma laulo" (1865-66) "hängab", s.o. pühendab "maarahva külla-kool-meistridele" ja rõhutab, et "neil laulel on meie armas T a r t o o m m a keel". Seesugune tagurlikkude pastori tegevus ei saanud aga mingil määral takistada rahvuskeele tarvituseletulekut.

Kõige eelmise põhjal võime küll konstateerida, et paralleelselt eesti rahvuse tekkimisega kujuneb ka rahvuskeel, mida tunni kogu maal ja kasutati kirjakeelena ning ü h i s e suhtlemisvahendina, kuid me ei saa eitada, et k o h a p e a l s e suhtlemisvahendina püsisid ja püsivad praegugi murded.

Seda, kuidas ühtne ja ühine rahvuskeel kui üldrahvalik suhtlemisvahend kord-korralt kohalikke murdeid assimileerib ja endasse sulatab, näeme me ka eesti murrete arenemist jälgides. Kui kohalikkude murrakute erijooned kuni ühise rahvuskeele tekkimiseni edasi arenesid, hoolimata sellest et Põhja-Eesti alal põhjaeestiline ja Lõuna-Eesti alal lõunaeestiline rahvakeel, eriti linnade läheduses, mõnel määral seda pidurdas, siis näeme ühise rahvuskeele tekkimisel teatavat pööret murrete arenemises: erijoonte tekkimine pidurdub ja rahvuskeelsed ühisjooned hakkavad murdepäraseid erijooni kord-korralt kõrvale tõrjuma. Nii algas see murrete assimileerumise protsess juba möödunud sajandil ja on eriti hoogsalt arenenud nüüd, nõukogude ajajärgul. Seejuures võime tähele panna, et neil aladel, kus rahvuslik liikumine toimus hoogsamalt, nagu näiteks lõuna-eesti läänemurde alal, nn. endisel Mulgimaal, on rahvuskeele mõju murdekeelele olnud tunduvalt suurem kui seal, kus tingimused rahvuslikuks liikumiseks olid vähem soodsad, nagu endisel Võrumaal, kus pastorid aktiivselt võitlesid rahvuskeele vastu ja kõigiti püüdsid säilitada lõuna-

murdelist kirjakeelt.

Rahvuskeele tekkimisega ei olnud rahvuskeele küsimus kaugeltki veel lahendatud. On ilmselt, et kui rahvuskeel peab olema üldrahvalikuks suhtlemisvahendiks, siis peab ta olema ühtlane. Juba rahvuskeele kujunemisest peale algas ka võitluse selle ühtlustamise eest. Nii püüdis juba Eesti Kirjameeste Selts kirjakeelt normeerida, moodustades aluseks rea komiajone ja kaaludes võimalust kokku kutsuda ülemaalist konverentsi kirjakeele ühtlustamiseks ja õigekirjaküsimuste lahendamiseks. Ühtlustamisel soovitas J. Hurt lähtuda Ahrenai aetiaukohtadest, mille kohaselt kirjakeelele aluseks on küll põhja-eesti keskmurde keel, kuid seejuures on ühtlaasi arvestatud ka varasema kirjakeele traditsioone, näiteks sõnaalgulise h, pikkade vokaalide (hobune, mitte obune, maa, mitte moa) jne. tarvitamises. M. Veske aga soovitas talitada radikaalselt: võttes aluseks nn. Kesk-Tallinnamaa keele, olla selle murde erijoonte tarvitamises järjekindel, näiteks tarvitada pikkade vokaalide asemel diftonge (võeras, mitte võõras, kirjutada loen, vao asemel luen, vau jne.). Enamik Veske ettepanekuid, kuigi neid pooldati valitud ametlikkudes komisjonides, ei läinud tegelikkuses läbi, sest nad ei arvestanud põhja-eesti rahvuskeele alusel kujunenud põhjaeestilise kirjakeele traditsioone.

Nagu eelnevast nägime, omandas põhja-eesti keskmurde domineeriva koha põhja-eesti murrete hulgas juba enne rahvuskeele kujunemist, olles aluseks nn. tallinna-eesti kirjakeelele. Harju-, Järva- ja läänepoolset Virumaal kõneldavat keelt peeti juba mõeldunud sajandi esimesel poolel kirjakeeleks kõige sobivamaks. Rahvuslik liikumine laiendas selle murde alusel tekkinud keele tegevusaafääri veelgi, nii et põhja-eesti keskmurdel baseeruv keel sai seoses eesti rahvuse kujunemisega eesti rahvuskeeleks.

Tallinna-eesti keel tõrjus küll kõrvale tartu keele ja see on praegu sulanemas rahvuskeelde, kuid selles sulanemisprotsessis on lõuna-eesti mured, samuti kui teisedki

murded, üldrahvalikku rahvuskeelt siiski õige tunduvalt rikastanud. Nii on aie rahvuskeel pidevalt arenenud, täienenud ja ühtlasi ka ühtlustunud, et väärikalt täita üldrahvaliku suhtlemisvahendi ülesandeid aie tänapäeva sotsialistlikus üheshitustöös.

25. Kreutswaldi osa eesti rahvusliku kirjakeele ja selle ortograafias kujunemisel.

Kuigi Kreutswald ei olnud otseselt keelesaas, on ometi tema osatähtsus eesti rahvusliku kirjakeele kujunemisel suurea kui ühelgi teisel tema kaasaegsel. See on tingitud sellest elavast huviast, mida Kreutswald tundis keelekõasimuste vastu, sellest innust ja väimastuseast, millega ta suhtus eesti rahvusliku kirjakeele arandamisse, sellest järjekindluseast ja püsivuseast, millega ta võitles kõige reaktatsioonilise ja iganenu vastu keelepõllul, aga ka sellest suurest autoriteedist, mida ta omas "lauluaisana", "Viru laulikuna", "Kalevipoja" loojana ja eesti silmapaistvama kirjanikuna oma kaasaegaste hulgas. Kogu oma 40-aastase kirjandusliku tegavuse jooksaal on Kreutswald pidevalt jälginud keelt, on taotlenud rahvusliku kirjakeele muutmist väljendusvõimelisemaks, sõnarikkamaks ja ortograafiliselt loomulikumaks.

1.

Kui Kreutswald mõõdunud aajandi 40-ndates aastates alustas oma kirjanduslikku tegevust, ei olnud kapitalistlikud suhted Eestis veel nii kaugele arenanud, et oleks võinud lõpule jõuda eesti rahvuse ning sellega seoses ka ühise eesti rahvuskeele kujunemise protsessis. Tõsi küll, O. W. Masing oli eesti kirjakeele baasika soovitanud võtta murde, mida kõneldakse Virumaas maamurde alal ja Järvamaal, ning P. R. Paehlmann oli hiljem sedasama rõhuta-

nud,¹⁸ kuid et tingimused ühtse rahvakeele kujunemiseks veel puudusid, püsisid edasi kaks kirjakeelt, s.o. lõuna- ja põhja-eesti kirjakeel, ning isegi põhja-eesti autorid tarvitasid oma töödes suurel määral oma kodumurde jooni (näit. C. Freundlich, J. V. Jannsen jt.). See olukord eesti kirjakeele tarvitamise alal ei rahulda Kreutzwaldi ning ta hakkab aktiivselt võitlema ühise eesti kirjakeele kujunemise eest.

Vastuses Opetatud Eesti Seltsi (ÕES-i) poolt 1841.a. esitatud ringkirjalisele küsimusele, kuidas saavutada ühist kirjakeelt, märgib Kreutzwald, et ÕES saaks omalt poolt kaasa aidata ühise kirjakeele kujunemissale sellega, et ta kohustuks maarahvale määratud töödes kasutama ainult tallinna murret, kusjuures põhjaeestilist kirjakeelt tuleks rikastada seesuguste tartumurdeliste sõnadega, mis tallinna murdes kas puuduvad või on võõrapärased. Ei olevat kartata, et lõuna-eestlased tallinnamurdelisest keelest aru ei saa, sest nad lugevat niikuinii põhja-eesti keeles kirjutatud raamatuid. ÕES pidavat loobuma tartu murde tarvitamisest seltsi poolt väljaantavas kalendris, samuti olevat kahjulik uue "Eesti kooliraamatu" algkursuse ("Luggemisse Ramat laste kolitamisest tarvis. Eddimanne jaggo" 1841) avaldamine lõuna-eesti murdes. Ühise kirjakeele kujunemiseks olevat vajalik, et koolides juba lugemise algkursusest alates tarvitataks põhja-eesti keelt.¹⁹

Sama seisukohta murrete ja kirjakeele suhte küsimuses avaldab Kreutzwald teatavasti ka hiljem. Nii näiteks, arvustades 1843.a. kalendrit, leiab ta, et mitte rahvas, vaid pastorid on need, kes ütlevad, et lõuna-eesti rahvas ei saa põhja-eesti keelest aru. Haritum osa lõunaeestlas-

¹⁸ Vrd. O. W. M a s s i n g, Beitr. XVI, 1822, lk. 59 ja F. R. F a e h l m a n n, "Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen", 1842, lk. 12, samuti "Ueber die Declination der estnischen Nomina", Verh. GEG I, 3, 1844, lk. 20.

¹⁹ Vrd. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, 1936, lk. 24.

test väitvat koguni, et põhja-eesti keel on ilusam ja meeldivam. Ainult "mustakuuliate päevavaraate jõuk" püüdvat kinnitada vastupidist. Kõik aee, mis rahvale hariduslikult väärtuslik, on ilmunud põhja-eesti keeles, kogu lõuna-eestilisel kirikukirjandusel polevat aga mingisugust mõju rahva elule.²⁰ Sedasama kordab ta ka 1847.a. kirjas Faehlmannile, märkides, et "ainult eelarvamuste küüsi olevad pastoriid, kes oma ninaotsast kaugemale ei nae, püüavad endid ja teisi eelarvamusel hoida, et kohalik maarahvas ei saavat aru tallinna murdest".²¹ Ühes selleaegses kirjas H. Neusile avaldab Kreutzwald koguni arvamust, et rahvas ise oleks keeleliselt juba ammu uhinenud, kui seda ei oleks takistanud kohalikud pastoriid.²²

Kreutzwald on aega veendunud, et on vajalik ühine kirjakeel. See kirjakeel peab baseeruma põhja-eesti murdel. Senine tartumurdeline kirjakeel, mida püüavad säilitada ainult tagurlikud pastoriid, peab kord-korralt taanduma. Seda Kreutzwaldi seisukohta kinnitas kogu selleaegse eesti kirjakeele areng ühise rahvuskeele suunas, seda kinnitas ka tartumurdelise kirjanduse ilmumise pidev vähenemine.

Kreutzwald ei piirdunud aga üksnes sellega, et ta võitles tartumurdelise kirjakeele vastu, vaid ta soovis, et ühine põhja-eesti kirjakeel oleks ühtlane ja vaba murdevigadest. Kirjas Faehlmannile (24. det. 1842) märgib ta, et kuigi Järvamaal kõneldavat ka asemel koa, maa asemel moa, Ado asemel Voado, või Läänemaal öeldavat pane vöö vööle asemel panne ö öle (s. o. pane öö ööle), siiski ole mõtetu seesuguste vormide tarvitamine kirjakeeles.²³

Et Kreutzwald pärines Lääne-Virumaalt, s.o. sellelt murdealalt, mis oli saanud põhja-eesti kirjakeele lähte-

²⁰ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 18 jj.

²¹ Sealsamaa, lk. lll.

²² Kreutzwaldi kiri H. Neusile 13. juulist 1847.

²³ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 18.

kohaks ja aids selle ajajärgu keelemeeste poolt peeti kirjakeele alusena kõige sobivamaks, ja et ta tundis ka, nagu ta ise märgib, "Viru, Alutaguse, Järva, Arju ja Läänemaa" murret, ²⁴ siis ei kahelnud Kreutzwald selles, et tema poolt tarvitatud keel on üldiselt arusaadav. Põhja-eesti keskmurde seiaukohalt pilkab ta oma "Kilplastes" (22., 23. ja 26. ptk.) Jannseni läänemurdelisi vorme nagu hiiredel (a. o. hiirtel), tubbakeest (a. o. tubakat), snni raav (ani, a. o. hane raav), istub landae (a. o. lanas) jne. Seesugust murdeliste joontega keelt nimetab Kreutzwald vastandina "selgele" keelele "hagana" keeleks. Ta on veendunud, et tema poolt tarvitataav põhja-eesti keskmurdel baseeruv kirjakeel on parem kui läänemurdeline Körberi ja Jannseni keel. Ühes 1850.a. kirjutatud kirjas Sachssendahlile ütleb ta: "Minu vusserdatud Virumaa-murak ei pruugi Vändra oma ees punestada ... Hoolimata kõigist Faehlmanni poolt hurjutatud puudustest ja vigadest peaks erapooletu lugeja minu eestikeelses kirjaviisis väljenduse ikkagi natuke ladusamaks tunnistama kui vändralaste kirjatöödes ..." ²⁵

Korduvalt nuriseb Kreutzwald oma aja sulemeeste keeletarvituse üle ka järgnevail aastakümneil. Kirjas Schiefnerile ütleb ta selleaegsete pastoritest kirjameeste keele kohta sapiselt: "Härradel pastoritel näib eesti keele suhtes valitsevat kõigutamatu usk, et nad sel alal ei tarvitse töötada, vaid et püha vaim neile alati sisendab selle, mis on õige. Käs on nüüd see püha vaim erinev tollest, kes esimesel nelipühapäeval kõiksuguseid keeli kõneles, või on seal muid põhjusi, kuid üks on igatahes kindel, et tänapäeva püha vaim keele alal on soperdaja." ²⁶ Samas kirjas märgib ta vendade Körberite kohta: "Mõlemad kirjutavad hooliga

²⁴ Kreutzwaldi kiri J. Hurdale jüripäeval 1862.

²⁵ Kreutzwaldi kiri C. E. Sachssendahlile 6. veebruarist 1850.

²⁶ Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 11. juulist 1862.

eesti rahvale, kuid ei ole võimalised ühtki eesti sõna õigesti käänama." Samuti kui pastorite eesti keelt pilkab Kreutzwald ka nende harimatute kõstri keeletarvitust, kes "kirjakeelseks" pidasid sanna tarvitamist sõna asemel.²⁷

Tõsist muret tunneb Kreutzwald ühise ja ühtlase eesti rahvuskeele kujunemise pärast. Kuigi 60-ndates ja 70-ndates aastates sõltuvalt majandusliku ja ühiskondliku elu arengust põhja-eesti kirjakeel oli kujunenud rahvuskeeleks, ei olnud see kaugeltki ühtlane. Kreutzwaldi pahandab mitte ainult selleaegsete rahvaraamatute kirjutajate madal vaimne tase ja ilmuva kirjanduse alaväärtuslikkus, vaid ka ilmuvate raamatute ebaühtlane murdeline ja vigane keel. 1867. a. kirjutab ta Yrjö-Koskinenile, et eesti alaealine lugejaskond odavate vastutustundetult turule paisatud alaväärtuslike raamatute ostmisel mitte ainult ei kuluta asjatult oma raha, vaid "kõige halvem seejuures on, et lugejad aja jooksul oma emakeele unustavad ja kirjanduslikkude parasitide poolt solgitud keelt lõpuks eesti keeleks hakkavad pidama"²⁸. Aasta hiljem märgib ta sama küsimuse kohta kirjas Koidulale: "Kui kaua peab meie kallis e m a k e e l vaese lapse kombel maailmas hulkuma ja kannatama, et igamees oma tuju tema külles nuhtlemata tohib ilmutada!"²⁹

Kreutzwald, taotledes ühist rahvuskeelt, võitleb seejuures igasuguste kõrvalekaldumiste vastu põhja-eesti keskmurde keelest. Nii heidab ta mitmel korral Koidulale ette, et viimane oma "Emmajõe õpikus" kirjakeelse teda asemel tarvitab lääneeestilist vormi tend. Sel puhul ütleb Kreutzwald: "Niisugused hirmutised tuleksid õigusega meie salmitagujatele jätta, aga kes meie eesti keele väimu ja väarikust veidigi mõistab, ei tohi nendele ega nendetaolistele maotustele ruumi anda."³⁰ Samuti ei ole Kreutzwald rahul

²⁷ Vrd. "Kilplaste ..." 25. ptk., samuti kiri A. J. Sjögrenile 17. aprillist 1869.

²⁸ Kreutzwaldi kiri Yrjö-Koskinenile 10. jaanuarist 1867.

²⁹ Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 55, kiri 24. jaanuarist 1868.

ka J. Hurda keeletarvituses esinevate lõunaeestiliste erijoontega, öeldes nende kohta Koidulale: "Milleks ja missuguse häda pärast peaksime meie oma juba-at tema jeba kasuka loobuma? Tema ja Jakobson oma järelkäijatega kirjutagu pealegi tõine ja tõised, meie jääme, samuti nagu meie esivanemadki, e juurde, sest et meie kõrv ei kuule rahvuskeeles siin mingit muud häälikut."³¹

Rahvusliku kirjakeele arendamisel - nagu juba eespool on sellele viidatud - lähtua Kreutzwald põhja-eesti keskmurdelaest rahvakeelest. Kogu oma tegevuse jooksul rõhutab ta kirjakeele üldrahvalikkust. Et tal, nagu ta 1842. a. kirjas Faehlmannile ise väidab, puuduvad igasugused teadmised eesti keele grammatika alal, siis toetub ta eesti keele tarvitamisel rahvakeele tundmisele. Oma keeletarvituse kohta ütleb ta: "Oma eesti keele - või eesti keele, mida ma kirjutan, olen ma nagu noor lind laulu, oma rahva suuat õppinud; kas selles on kübetki grammatikast, ei või ma väita, kuid ma ei ole selle üle ka kunagi pead murdnud, vaid mu püüdeks on ainult olnud - ennaat nii väljendada, et inimesed minust aru saaksid."³² Ja kuigi Kreutzwald hiljem lähemalt tutvub eesti keele grammatikaga, rõhutab ta endiselt keele üldrahvalikkuat. Ta asub seisukohal, et elav rahvakeel olgu aluseks grammatikale, mitte grammatika rahvakeelele. Kui grammatika normid satuvad vastuollu elava üldrahvaliku keelega, siis on normid väärad. Tunnustades Ed. Ahrensi keelelisi võimeid, ei saa ta siiski õigeks pidada kõiki Ahrenai seisukohti, vaid arvustab neid rahvakeele alusel. Ta ei saa näiteks omaka võtta kõiki vigu, mis Ahrens on leidnud tema "Sõda" korrigeerides. Sel puhul ütleb ta: "Märgitud vigadest ei saanud ma kõiki aktsepteerida, sest elav rahvakeel tarvitab vorme just nõnda, nagu mina

³¹ Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II, lk. 153, kiri 16. veebruarist 1871.

³² Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 17. kiri 24. detsembrist 1842.

nad edasi andsin."³³ Elav rahvakeel on Kreutzwaldile selleks, mille poole tuleb eesti kirjameestel püüda. Lõpetades oma maateaduslike vihikute sarja "Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on" väljaandmist 1849.a., leiab ta, et ta keeletarvitus ei ole veel küllalt rahvapärane. Ta olevat aga rahul sellegagi, "kui Ma-rahvas ja mu meiesuggune õppimata ja kolitamata inimene sest arru saab, mis ramatus kulutati"³⁴. Seega keele üldrahvalikkus ja üldarusaadavus on need momendid, mis Kreutzwaldi keelelist tegevust määravad.

Kreutzwald ei lase end häirida nn. õpetatud keelemeeste arvustusest, kui ta on veendunud, et tema poolt kirjutatu just sel kujul, nagu tema selle on esitanud, on rahvale kõige arusaadavam. Nii näiteks kirjutab ta oma tolleaegse ortograafia kohta Sachssendahlile: "Minu ortograafia ei pea muutuma teistele juhtnööriks ega ole tal ka mingit muud otstarvet, mina püüan ainult k i r j a - k e e l t v õ i m a l i k u l t k ö n e k e e l e s a r n a s e k s v o r m i d a (Minu sõrendus. - A. K.), ja kui rahvas minu keelest aru saab, siis hoolin mina meie õpetatud kukkede kiremisest koguni vähe."³⁵ Väga õigesti tõstab Kreutzwald esile erinevuse omaenda ja Ahrensi keelelise tegevuse eesmärkide vahel. Kui Ahrens teda järjekordselt "Inland'is" (1859, vg. 965) ründab, kirjutab Kreutzwald Schiefnerile: "Ta (s. o. Ahrens - A. K.) peab silmas õpetatud keeleuurijaid, mina eesti rahvast. Kui need just nii kõnelevad, nagu mina kirjutan, siis ei teki ta see loba mulle vähimatki muret; - mina lähen oma teed ja lasen koeri haukuda."³⁶

³³ Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 9. novembrist 1854; ka Kreutzwaldi kiri C. Reinthalile 9. detsembrist 1856.

³⁴ "Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on", V, 1849, lk. 160.

³⁵ Kreutzwaldi kiri C. E. Sachssendahlile 24. veebruarist 1851.

³⁶ Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 12. veebruarist 1860.

Kreutzwaldi taotlused ühise rahvuskeele kujundamisel polnud tulemusteta, sest Kreutzwald märkas, et seoses ühiskondliku elu arenemisega küpsevad tingimused ühise rahvuskeele arenemiseks. Ta oli õigelt teel, kui ta püüdis kõigiti kaasa aidata üldrahvaliku ja üldarusaadava rahvuskeele kujunemisele.

2

Keeleküsimustest huvitas Kreutzwaldi juba tema tegevuse algusest peale kõige enam eesti kirjaviiisiprobleem. 1841. a. esineb Kreutzwald ÕES-i koosolekul ettekandega seltsi ülesandeist ja teeb sel puhul ühtlasi ettepaneku fikseerida eesti kirjaviis, kuid tol korral valitud 9-liikmeline kirjaviisikomisjon ei lahenda ülesannet. Kreutzwald, kes ennast sel ajal keeleküsimustes peab võhikuks, ei saa rahul olla vana, saksapärase kirjaviisiga ja teeb juba "Viina-katkust" (1840) alates katseid kirjaviiisi parandada. Ta tunneb vastumeelsust saksa pastoritelt pärineva kirjaviisi vastu, kuid ta esimesed kirjaviisi parandamise katsed pole järjekindlad³⁷ ja tekitavad seetõttu rahulolematust. Nii märgivad ta esimese töö ortograafilisi puudusi D. H. Jürgenson³⁸, J. J. Nocks³⁹ jt. Hädas on Kreutzwaldi ortograafiaga ka Faehlmann, kes Kreutzwaldi töid lugedes korduvalt ahastab ja ütleb, et ta kirjutagu kas ühe või teise süsteemi päraselt, kuid peaasi - kirjutagu järjekindlalt. Kreutzwald püüab oma sõbra nõuandeid täita, püüab kasutada Faehlmanni poolt loodud kirjaviisi, kuid kurdab, et see pole kerge.

³⁷ Kui vana ortograafia kohaselt kirjutati pikk vokaal lahtisea silbis ühe tähega (nore, vina) ja kinnises silbis kahe tähega (noor, viin), siis tahaks Kreutzwald märkimist ühtlustada ja kirjutab seepärast vin, vina, päv, päva, kuid ka noore, kaarik jne.

³⁸ Verh. GEG 1844, 1, 3, lk. 72.

³⁹ Jürgensoni kiri Kreutzwaldile 17. maist 1840.

Hoolimata neist raskustest, mida keelekütisnussed Kreutzwaldile valmistasid, jätkab ta parema kirjaviisi otsinguid. Kui 1843. a. ilmub Ahrensi grammatika, siis suhtub Kreutzwald algul sellesse väga skeptiliselt. Ta kirjutab sel puhul Faehlmannile: "Mina võin võhikuna ainult niipalju selle töö kohta ütelda, et kui ma eesti keelt sugugi ei tunneks, siis ma Ahrenai keeleõpetusest eesti keelt kunagi ei suudaks ära õppida."⁴⁰ Ka uues kirjaviisis kirjutatud G. H. Schüdlöffeli töö "Toomas Westen, Lapo rahva uso ärataja Norra maal" ei rahulda teda sel ajal. Kui aga Ahrensi ettepanek võtta tarvitusele soome kirjaviis ei leia tagurlike pastorite ringkondades pooldamist, siis muutuvad Faehlmann ja Kreutzwald uue kirjaviisi suhtes loplikumaks ja rakendavad seda katseks 1846. a. "Ma-rahva Kalendris". Kreutzwald ütleb, et uus kirjaviis talle meeldivat, sest sellega saavutatavat kindlad ortograafilised normid.⁴¹ Ometi ei jää Kreutzwald ja Faehlmann seekord veel uue kirjaviisi seisukohale. Ahrenai vastuolud ÕES-iga, eriti Faehlmanniga, samuti uue kirjaviisi esialgne ebasoodus vastuvõtt rahva poolt - need tegurid aitavad kaasa selleks, et järgmistel aastatel Kreutzwald ja ÕES tarvitavad Faehlmanni poolt fikseeritud vana kirjaviisi teisendit⁴² ja loobuvad uuest kirjaviisist.

Kui Faehlmann 1850. a. sureb, jääb Kreutzwald ilma oma sõbrast ja keelelisest nõuandjast. Tal tuleb nüüd keelelisi küsimusi iseseisvamalt lahendada hakata. Seejuures toetub ta rahvale, sest oli ju Kreutzwaldi püüdeks eelkõige nii kirjutada, et rahvas temast aru saaks. 1850. a. lõpul on tema kätte sattunud hulk eestlaste kirju ja ta on

⁴⁰ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 52, kiri aprillist 1844.

⁴¹ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 72, Kreutzwaldi kiri 13. augustist 1845.

⁴² Trükist ilmus Faehlmanni käsitus ortograafiast alles 1852. a. (Verh. GEG 1852, 11, 4).

märganud, et harimata eestlased kirjutavad iseeneast uue kirjaviisi kohaselt. See on tekitanud temas tõsisid kahtlusi, kuid onet ei suuda ta esialgu ise otsustada, missugune kirjaviis on kõige rahvapärasem. Neid Kreutzwaldi kahtlusi aitavad lahendada tema selleaegsed kokkupuuted Vene Teaduste Akadeemia liikme A.J. Sjögreniga ning tutvumine viimase seisukohtadega eesti kirjaviisi küsimustes. Nimelt oli akadeemik Sjögren juba 1849. a. avaldanud Vene Teaduste Akadeemia ajaloo-keeleteaduse osakonna bulletäanis kirjutise, milles ta muuseas teravalt arvustas eesti keele vana kirjaviisi ja näitas, et see ei vasta rahvapärasele hääldusele, sest see on saksa pärane, sakslaste poolt tarvitusele võetud ja eesti keelele kõigiti ebasobiv.⁴³ Samu seisukohti kordas ta ka bulletäani järgmises köites avaldatud kirjutises.⁴⁴

Kirjavahetus Sjögreniga ja lähem tutvumine Sjögreni seisukohtadega on Kreutzwaldi keeleliste vaadete kujunemisel murrangulise tähtsusega. Kui Kreutzwald esialgu veel kahtleb uue kirjaviisi vastuvõetavuses, siis 1851. a. sügisel on Kreutzwald Sjögreni mõjul asunud täiel määral uut kirjaviisi pooldavale seisukohale. Nagu Kreutzwald ise akad. Sjögrenile kirjutab, on Sjögren teda ergutanud järelemõtlemisele, ja ta on leidnud mõndagi, mis teda e e s t i seisukohalt uutele vaadetele on juhtinud.⁴⁵

Seda murrangut oma vaadetes kirjeldab Kreutzwald lähemalt ühes järgmises aastal Sachssendahlile saadetud kirjas. Siin märgib Kreutzwald, et kui Sachssendahl tema kalendri ortograafiaga rahul ei ole, siis ei tule selle üle imestada, sest tema polevat ainuke laitja, vaid neid olevat

⁴³ Vrd. S j ö g r e n, Zur Ethnographie Livlands, Bulletin de la classe historico-philologique de l'academie imperial des sciences de St.-Petersbourg, Tome VII, 1850.

⁴⁴ Vrd. S j ö g r e n i kirjutis "Neue ehstnische Uebersetzungen der Bacmeister'schen Sprachprobe", Bulletin ..., Tome VIII, 1851.

⁴⁵ Kreutzwaldi kiri A. J. Sjögrenile 25. septembrist 1851.

terve leegion. See tulenevat lihtsaast põhjusest: nemad vaata-
tavat asjale s a k s a seisukohast, kuna õige olevat kü-
simusele läheneda ainult e e s t i seisukohast. Kui tema
mõni aasta tagasi "Toomas Westenit" esimest korda lugenud,
polevat ta selles rakendatud kirjaviisi osanud õigesti hinna-
ta. Tema õnneks või õnnetuseks sattunud aga paar aastat ta-
gasi tema pihku hulk koolitamata eestlaste poolt kirjutatud
kirju, ja ta märganud oma üllatuseks, et need inimesed ins-
tinktiivselt kirjutavad soome ortograafia kohaselt: mina,
sina, teda, samuti olema, elama jne. Tema hilisem kokkupuu-
tumine Sjögreniga olevat avanud ta silmad, ta olevat hake-
nud nähtusi nüüd eesti seisukohast vaatlama - ja nii olevat-
ki temas toimunud pööre.⁴⁶

Seda ümberorienteerumist võib märgata ka Kreutzwaldi
poolt toimetatavas "Maa-rahva Kasulises Kalendris", mis
1852.a. siirdus Paehlmanni kirjaviisilt uuele kirjaviisile.

Nagu eespool mainitud kirjadest selgub, on Sjögren
suutnud Kreutzwaldile selgitada, et kirjaviisiküsimus ei ole
rahva teistest eluavaldustest lahus olev probleem. Tuleb
lähtuda mitte saksa keele kirjaviisist, vaid eestlase seisukohast.

Kirjavahetus akad. Sjögreniga ja tutvumine Sjögreni
töödega aitas oluliselt kaasa Kreutzwaldi vaadete kujunemi-
sele. Alates 1851. aastast pöörab Kreutzwald lõplikult sel-
ja vanale kirjaviisile kui feodalismiajastu pärandile, mis
kajastab endas iganenud minevikku. Ühtlasi muutub tema suh-
tumine ÕES-i tegelastesse teravamaks, nagu see ilmneb tü-
list, mis tekkis Kreutzwaldi poolt Tartu ülikooli 50 aasta
juubeli puhul kirjutatud tervituse kirjaviisi pärast. Ni-
melt oli Kreutzwald 1852. a. septembris saatnud seltsile
oma juubelitervituse, mille ta oli teadlikult kirjutanud
uues kirjaviisis. Kui ta aga detsembris juubelipidustustele
tuli, nägi ta oma pahameeleks ja imestuseks, et selts oli

⁴⁶ Kreutzwaldi kiri C. E. Sachssendahlile 16. septemb-
rist 1851.

ilma tema nõusolekuta tema töö lasknud trükkida vanas kirjaviisis. Kreutzwald protesteerib selle vastu energiliselt ja laseb omal kulul testava arvu juubelitervituse eksemplare trükkida uues kirjaviisis.⁴⁷ Ühtlasi saadab ta mõlemad väljaanded akad. Sjögrenile hindamiseks.

Kõneldes senistest kirjaviisidest, märgib Kreutzwald oma kirjas Sjögrenile 2. märtsil 1853 järgmist: "Teil on täielik õigus, kui te soovitate p õ h j a l i k k u reformi eesti kirjaviisi alal, sest läbinisti vusserdatud rõivahilbu paikamine ei vii millenigi, nagu ma oma kogemuste põhjal võin väita, kuna ma olen aastate kaupa seda narridekäruga koos aidanud vedada. Meie tagurlesed peavad vana kirjaviisi nii täiuslikuks ja otstarbekaks, et nad imestavad, kuidas võidakse taotleda selle muutmist. Nende arvates ei leidu peale sakslaste ühelgi rahval kogu maailmas nii ehtsat ortograafiat, kui seda on XVI sajandist pärinev eesti kirjaviis."⁴⁸ Selle "eeskujuliku kirjaviisi" näiteks toob ta rea sõnu nagu sulle, villu, villi, õlle, vannutamä, tänna jt., mis konservatiivide poolt kirjutatakse küll ühel kujul, kuid loetakse kahte viisi, näit. sulle ja sule, villu ja vilu, õlle ja õle, vannutamä ja vanutamä jne. Lihtne eestlane, kes sellest õpetlaste pudrust midagi ei tea, teeb selget vahet sõnade nagu sulle, sule ja suule (vanas kirjaviisis sule) vahel. Ühtlasi kordab Kreutzwald siin seda, mida ta juba kirjas Sachssendahlile oli märkinud, öeldes: "Huvitav on seejuures näha, kuidas koolitamata eestlane, kes ilma õpetajata ja õpetuseta natuke kirjutama on õppinud, instinktiivselt õiget tabab; ta kirjutab mina, sina, tämä, sõna jne. järjekindlalt ega lase end millestki eksiteele viia. Kui aga meie õpetatud pastorite tahelepanu

⁴⁷ Kreutzwaldi poolt väljaantud juubelitervitus ilmus jaanuaris 1853 pealkirja all "Tartu Alma materile viiekümne aasta lõpetuse rõõmo-pühal sel 12 Deetsembril 1852".

⁴⁸ Kreutzwaldi kiri A. J. Sjögrenile 2. märtsist 1853.

sellele juhtida, siis öeldakse: rumal talupoeg on õnnelik, kui ta mõne kirjamärgi on suutnud joonistada, ja jätab laiskuse tõttu teise konsonandi märkimata. Meil ei tarvitse siin lähemalt uurima hakata," lisab Kreutzwald, "k u m b pooltest on siin rumalam."⁴⁹

Nagu siit selgub, on Kreutzwald veendumud selles, et need pooliti kirjaoskamatud talupojad, kelle tarkus ei küündinud saksa kirjaviisi kiidetud "körgusteni", on eestlastena kirjaviisiküsimustes õigel teel. Selles, mida teised sel ajal pidasid keeleveaks, näeb Kreutzwald tulevase eesti kirjaviisi ainuõigeid vorme. Lihtsate talupoegade "keeleviga" on Kreutzwaldi veendumuste kujunemisel mitte vähem oluline kui soome kirjaviisi eeskuju. Kreutzwaldi tihe ühtekuuluvus tolleaegse talurahvaga ongi see, mis teda lahutab Kuusalu pastorist Ahrensisist, kes oma uuendusettepanekutegi tegemisel lähtus kiriku huvidest. Kreutzwald ei ole "väljasureva rahva" muuseumivarade koguja, nagu seda olid paljud nn. estofiilid, vaid ta pilk on suunatud tulevikku. Sellepärast jätkabki Kreutzwald, kuigi sellal ainukese kirjamehena, oma tööde avaldamist uues kirjaviisis. Nii ilmub temalt lisaks 1852. a. avaldatud "Ma-rahva Kasulisele Kalendriale" ja ülikooli juubelitervitusele 1853. a. "Paar sammukest rändamise teed", 1854. a. eepiline luuletus "Sõda" jne. Kreutzwaldi teosed on sel ajajärgul ainukesteks uuekirjaviisilisteks töödeks. Erilist paha-meelt valmistab Kreutzwaldile see, et ka noorsoole tuubitakse koolis vana kirjaviisi. Ta on väga pahane Põlva pastorile Schwartzile, kelle sulest ilmus 1852. a. "Koli-ramatu" esimese osana "Lühhikenne õppetud õigest kirjutamisest", mis oli koostatud vana kirjaviisi alusel. Seda kooliraamatut nimetab Kreutzwald korduvalt "koli-ramatuks".

Kreutzwald ei piirdu aga ainult uue kirjaviisi tarvitamisega, vaid ta propageerib seda igal võimalusel. Kui 1857. a. esimesed eesti ajalehed hakkavad ilmuma, kasutab

⁴⁹ Sealsamas.

Kreutzwald võimalust "Tallorahva Postimehe" kaudu kirja-
viisiküsimust üles tõsta ja uut kirjaviisi tutvustada. Kor-
duvalt puudutab ta kirjaviisiküsimust ka oma "Maa-rahva
Kasulises Kalendris". Küllaltki huvitavalt tõstab ta kir-
javiisiküsimuse üles oma pooltõlkelises satiirilises teo-
ses "Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maailmas kuul-
mata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teud". Siin
sunnab ta oma pilke J. V. Jannseni vastu, kes oma töödes
kasutas vana kirjaviisi. Sellele küsimusele on ta pühenda-
nud terve 25. peatüki, milles kilplased Uppakallo isandalt
kaitset paluvad selle vastu, "et üks Kilpla kirjamees mit-
te enam ei tohiks oma kirjasi kui tänini trüki panna, kus
sees kallis selge Kilpla keelemurre ärasalgataks. Kuis to-
hib üka mõistlik tark kirja mees s õ n a kirjutada, kus
"aanna" peab seisma ehk "sannumetoja" kohta s õ n u m i -
t o o j a panna, ja sedaviisi kõik vanast päritud kunstli-
kud jooned kui "temma, minna, sinna, nimmi" ja nende sar-
nased: tema, mina, sina, nimi etc. kirjutada, et kirja sõ-
na välja näitab, kui tuleks ta rahva suust ja ei mite raa-
matust"⁵⁰.

Seega rõhutab Kreutzwald ka siin teravalt rahvakeel-
suse põhimõtet, pidades oluliseks, et kiri väljendaks rah-
vapärast hääldamist. Teiselt poolt tõstab ta siin esile
aga ka uue kirjaviisi ökonoomsust ja otstarbekust, näida-
tes, et uus kirjaviis võimaldab keelt väiksema tähtede ar-
vuga täpsemalt kirja panna. Ta märgib selle kohta: "Nõnda
oleme ilja aegu ühest uuest väga targa mehe kunstlikust
kirjast üleslugenud, et kümme lehe poole peal, kui meie
uuendaja värki peaks kirjutatama 627 ealeta pookstavi maha
jääks ja selle kahjule mite suuremat lisa ei tuleks, kui
97 ealega pookstavi, mis vähem on kui üks kuuendik."⁵¹
Tõsist kahetsust avaldab Kreutzwald selle üle, et Jannsen

⁵⁰ K r e u t z w a l d, Kilplaste imevärklikud ... ju-
tud ja teud, 1857, lk. 80.

⁵¹ Sealsamas.

ei taipa vana kirjaviisi võõrapäraaust ja igenenuet. Järgmise (26.) peatüki lõpul kirjutab ta: "Pilkamise teelt tööle tagasi minnes, tuleb küll väga kahetseda, et mõni meie rahva sugust sündinud mees, kellele Jumal kenad andeid ja-ganud, üsna võeras ikes hakanud vedama, ja sest kütkest en-nast enam ei oska peasta, mis rohkem kahe saea aasta eest keele tundmata võerad meie keele sarvi olid sidunud."⁵²

Tagurlik Jannsen reageerib Kreutzwaldi kirjutisele sellega, et ta "Kilplaste" ilmumise puhul joone all pool-pilkeliselt vastab: tema jäävat niikaua veel endise kirja-viisi juurde, kuni "piibel, jutlusse ja lauloramat ma kele", s. o. vanas kirjaviisis on.⁵³

Eriti tunduvalt aitas uut kirjaviisi laiematele hulkadele tutvustada poleemika, mis toimus "Tallorahva pos-timehe" veergudel aastail 1857-1858. Poleemika sai algu-se Kreutzwaldi küsimusest tolleaegsele rahvaraamatute kir-jutajale N. F. Russowile, miks viimane ei loobu vanast kirjaviisist.⁵⁴ Russow vastab sellele "Tallorahva posti-mehes", märkides, et kuni rahvas uut kirjaviisi veel ei tunne, seni olevat rahval raske uues kirjaviisis kirjuta-tud raamatuid lugeda. Pealegi õpetatavat koolides lugemist vanakirjaviisilise kooliraamatu alusel.⁵⁵

Kreutzwald omakorda kirjutab Russowile värsivormi-lise vastuse, milles ta süüdistab eesti ajalehti, et need ei arvesta keele rahvapärast tarvitusviisi, vaid püüavad säilitada vana kirjaviisi. Pilkeliselt ütleb ta selle koh-ta:

"Aga, vader, seda hullo,
Mis naad keeleks kirja pannud,
On vist tont neil' ise annud!

⁵² Sealsamas, lk. 82.

⁵³ "Perno Postimees" 1857, nr. 19, lk. 154.

⁵⁴ Maa-rahva Kasuline Kalender 1857, lk. 19, 20.

⁵⁵ "Tallorahva postimees" 1857, nr. 23, lk. 180.

K o l l i t ä i d a b n e n d e p u g u ,

K o o l i a t e i p e a ü k a k i l u g u ."⁵⁶

Et Kreutzwaldi vaatus Russowit otseselt ei riivanud, jätab Russow sellele vastamata. Küll aga hakkab ta Kreutzwaldi soovi kohaselt uut kirjaviisi tarvitama. Nii ilmuvad 1858. a. Russowi tõlkes "Eestimaa Talorahva seadus" ja "Juhatamise kiri talokoguduste kohtomeestele" uues kirjaviisis.

"Tallorahva postimehes" aga jätkab Kreutzwald uue kirjaviisi propageerimist. Siin avaldatakse uuekirjaviisiline jutt "Vana karjakrants" ja küsitakse lugejailt, mis nemad uuest kirjaviisist arvavad.⁵⁷ Esimesena võtab sõna Kreutzwald, kellelt poleemika algatus oli lähtunud. Ta hindab õige karmilt vana kirjaviisi ja peab seda "tondi keeleks". Ta ütleb: "Kes vanast kammitasest oma jalga ei julge peata, se ei ole minu seltsimees! ja kuhu ühte noid mehi palju koko astub: senna ei tõsta ma sundimata oma jalga mitte. Minu tee läheb e d a s i ! - Kes paigale a e i a - m a jääb, astub teadmata igapäev sammu t a g a s i . Ma olen kaua kül võeras ikkes vedanud, sakslaste adraga meie põldu künnud ja tondi äkkega äästanud, enne kui targemata õpetuse abiga märkama sain, et asja lugu loodud kombel sadaviisi pikemalt edasi ei võinud minna."⁵⁸ Edasi pöördub ta lugejate poole ja märgib: "Võtke korra pisukest vaava ette, asjalugu selge silmaga läbi katsuda, ei mite sakslaste prilli klaaside läbi, kuda tännini tegite, külap siia leiate, kuda Maakeele kirja mite Saksakeele kirja vormidesse ei tohi valada, nemad on üsna võerad teine teisega, kes kuakil koko ei sünni."⁵⁹ See võõrapärasus eesti vanas kirjaviisis olevat tekkinud sellest, et sakslased meie keeles esimesi raamatuid kirjutasid, ilma et nad eesti keelt olesid küllalt osanud. Nad olevat "esiteks kõrvaga eksinud,

⁵⁶ "Tallorahva postimees" 1857, nr. 25, lk. 195.

⁵⁷ Vrd. "Tallorahva postimees" 1857, nr. 37, 41 ja 43.

⁵⁸ "Tallorahva postimees" 1857, nr. 43, lk. 353.

⁵⁹ Sealsamas, lk. 354.

ja iljemini seda ekaitust kirja tähtedega teiste silma ette toonud". Nii olevat tekkinud olukord, et "kus loodud kombel ühe ealeta pookstav sõna keskel eriais, senna asutati kaks, ja kus kaks ealega kirjatahte pidid olema, sena pandi üks. Sedaviisi kirjutati siis: m i n n o o m m a, s i n n o i s s a, r u m m a l s a n n a, p a r r e m s a n n u m, võera m a l e, a o l a tünder j. m. t."⁶⁰ Nii olevat loodud kirjaviis, mis ei võimalda vahet teha näiteks sõnade vanutama (kangast) ja vannutama (kohtumehi) vahel ega vaata vähimalgi määral eesti keelele. Olevat juba aeg eelarvamuste paelust vabaneda ja vanast kirjaviisist loobuda.

See Kreutzwaldi kirjutis on esimene ulatuslikum laiemale lugejaakonnale määratud käsitlus uuest kirjaviisist, kus mitte ainult ei näidata vana kirjaviisi puudusi, vaid ühtlasi selgitatakse, kuidas vana kirjaviis tekkis ja miks see võõrapärane kirjaviis eestlasi ei rahulda. Selle kirjutisega avas "Tallorahva postimees" poleemika, mille ülesandeks pidi olema selgitada tulevast eesti kirjaviisist. Poleemikast osavõtjad olid oma valdavas enamikus aga kõik veel vana harjumuspärase kirjaviisi küttes. Leidus ainult üksikuid, kes pooldasid uut kirjaviisi ning mõistsid vana kirjaviisi reaktsioonilist olemust (näit. Võrumaa kirja- saatja Treumuth).⁶¹ "Tallorahva postimehe" toimetaja pastor Theol lõpetab poleemika 1858.a. uue kirjaviisi vastaste sõnavõttudega, esitades seejuures oma mittemidagiütleva seisukoha: "Minna tunnistan tõeks, et ma keele kirjutamine Soomlaste viisi järrele õigem on, kui meie vana viia, agga minna tunnistan ka heaks, rahva kätte sedda viisi jätta, kelle järrele kõik nende ramatud on kirjutud ja trükkitud."⁶² Kreutzwaldi pahandab seesugune sisuliselt vana kirjaviisi pooldav seisukoht ja ta avaldab sel puhul ka-

⁶⁰ Sealsamas, lk. 355.

⁶¹ "Tallorahva postimees" 1857, nr. 49, lk. 403.

⁶² "Tallorahva postimees" 1858, nr. 9, lk. 65.

lendris oma tuntud pilkeloo "Tuisulased", milles ta mitte ainult ei naeruväärista uue kirjaviisi vastaseid, vaid naelutab kinni ka "Tallorahva poatimehe" reaktsioonilise seisukoha, lõpetades oma kirjutise parodeerivate sõnadega: "Meie tunneme kül, et meil Tuisulandia väga palju vigaliat on, aga parandada ei tohi seda ükski."⁶³

See esimene ulatuslikum poleemika eesti ajakirjanduses täitis oma ülesande. Kreutzwald oli suutnud sellega kirjaviisi-probleemi teadlaste kabinetiküsimusest teha rahva asjaks, oli suutnud näidata vana kirjaviisi tagurlikku iseloomu, oli suutnud eestlastes mõnel määral huvi äratada eesti keele vastu. Trükistegi arv, mis aastail 1857-1859 ilmuvad uues kirjaviisis, on tunduvalt kasvanud.

Kreutzwald jätkab pärast poleemikat veelgi suurema innuga ja teravamalt võitlust uue kirjaviisi eest. Ta leiab, et kuigi pastorid nagu Theol, Körber jt. püüaksid rahvast igaveses pimeduses hoida, nad seda teha ei saaks, sest ranvas areneb pidevalt edasi. Olukord peab muutuma. Nagu Kreutzwald ise kinnitab, olevat ta võitluse uue kirjaviisi eest seadnud oma elu peaülesandeks.⁶⁴

Järgnevate aastate kirjutistest tuleb esile tõsta Kreutzwaldi "Sippelga" teise jao (1861.a.) eessõna, milles Kreutzwald ütleb: "Kui siis, kuida ma kõigest südamest soovin, koolitamise asjad pääv päävalt parema korrale saavad, siis hakkage kõige esiteks, armsad vennad, E e s t i k e e l t nõnda kirjutama, et kiri suusõnaga kokku jookseb. Need, kes vana päritut kirjutamise kombet teile kiitvad, ja sellepärast kõige paremaks arvavad, et Piibel ja Lauulu-raamat enne nõnda olid kirjutatud, need ei oska veel asja lugu, vähem musta ja valgele vahet teha ... Mõttelge nüüd veel, et need, kes Eesti rahvale Piibli ja Lau-

⁶³ Maa-rahva Kasuline Kalender 1859, lk. 30.

⁶⁴ Kreutzwaldi kiri Th. Beisele 26. oktoobrist 1859.

lu-raamatu kirjutanud, võõralt maalt tulnud mehed olid, kes meie keeleat väga vähe ja tema seaduseat m i d a g i ei teadnud, aiia võite kohe arvata, kuda siin ekaimine võia tulla. Se tuli aeat, et meie keele aabaa Saksa leeati pea-le pandi ja aaal hoopis teistviiai venitati, kuda keele loodud kombe seda oleks tahtnud ehk lubanud."⁶⁵

Kirjutise lõpul näitab Kreutzwald ühtlaasi, kes on uue kirjaviisi vastased. Ta märgib: "Vaatame lõppetuael, kes need mehed on, kes vana kirjutusest ei usalda lahkuda, vaid seda pöörast kõigs kallimaks kiitvad, siis leiame kolm seltsi. E s i m e s e s seisavad s a k s l a s e d, kes meie keelt oma küünraga püavad mõõta, ja niipalju vaimu vabadust veel ei leidnud, et asja seadust segamata silmaga võiksed näha. T e i s e s seisavad mõned rumaluse kütkes E e s t l a s e d, kelle silma kedagi targem ei ole salitanud ... K o l m a n d a m a s seltsis seisavad kõige kurjemad uenduae vastspanijad, meie Eestlaste k o o l i - t u d m e h e d, kes Sakslaste õppetuse läbi vaksa teis-test kaugemale ulatavad aga uhkuses seda vaksa kümne sülla pikuseks peavad, siiski niipalju vaimu vabadust ei leia, et julgeksid oma ema keelt nõnda kirjutada, kuda olid kuulnud."⁶⁶

See Kreutzwaldi kirjutis, mis on suunatud vana kirjaviisi kui feodalismiaegse pärandi vastu, äratas nii suurt tähelepanu, et C. R. Jakobson, olles kirjaviisiküsimuses otseseks Kreutzwaldi õpilaaks, selle kirjutise olulisemad osad oma 1869. a. avaldatud artiklis ⁶⁷ sõna-sõnalt ära toob.

Nagu teame, ei jaa Kreutzwaldi pingutused uue kirja-viisi propageerimisel tulemusteta. Kui möödunud sajandi 50-ndates aastates Kreutzwald oli peaaegu ainuke, kes võitles uue kirjaviisi eest, siis 60-ndates aastates kasvab uue kirjaviisi pooldajate arv pidevalt.

⁶⁵ Sippelgas II, 1861, lk. 7.

⁶⁶ Sealsamas, lk. 8.

⁶⁷ "Eesti Postimees" 1869, nr. 33, lk. 121.

Kriti suureks toeks Kreutzwaldile saavad noored eesti haritlased, kellega ta sõlmib tihedaid sõprussidemeid ja kelle tegevust ta püüab aumnata. Nii areneb J. Hurt Kreutzwaldi otaesal mõjul aktiivseks uue kirjaviisi eest võitlejaks.

Kui Hurt 1864.a. avaldas uut kirjaviisi tutvustava brošüüri "Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi", siis tervitas Kreutzwald selle ilmumist ja rõhutas, et pastor Schwartzi poolt "Koli raamatus" avaldatud vanakirjaviisilistel õigekirjutuslikel juhistel tuleb kael murda ja meie noorsoole anda uuekirjaviisiline "Kooli raamat". Jannsen ja tema kaaslased soovivat, et rahvas veel sajandika või enam jääks pimeduase. Kuigi Jannsen kõnelevat, et ta töötab rahva huvides, ei usaldavat ta "eesti keeli", a. o. uue ortograafia kohaselt, kirjutada. Jannsen olevat ainult "paljas kelluke, mis kõliseb, kui aga oma ahnet kurku võib täita".⁶⁸ Samasugune edu vaenlane olevat ka tema Pärnu ametikaaslane, a. o. "Perno Postimehe" toimetaja Lorenzsonn. Kui Kreutzwald viimaselt küsinud, kas ta oma ajalehes Kreutzwaldi kaastööd uues kirjaviisis avaldaks, siis olevat ta vastanud, et ta seda ei saavat teha, sest piibel ei olevat ju nii kirjutatud. Seega ei olevat sellistele vanadelt midagi head loota. Sellele lisab Kreutzwald: "Kui peaks õnnestuma nooremate koolmeistrite juures mõnesugust poolehoidu uuele ortograafiale leida, siis võiks mõndaagi loota, hoolimata tõrksatest köstritest ja pastoritest."⁶⁹

Nagu selgub, oli Kreutzwaldi seisukoht põhiliselt õige. Seda kinnitab ka järgnev poleemika, mis puhkes eesti tolleaegses ajakirjanduses 1865. a. seoses J. Hurda mainitud brošüüri ilmumisega. Ka seekord on veel enamik köstreid ja koolmeistreid uue kirjaviisi vastu, kuid nende kõrval leidub juba selliseidki, kes tuliselt uut kirja-

⁶⁸ Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 17. jaanuarist 1865.

⁶⁹ Sealamas.

viisi kaitsevad ning isegi pastorite keelust hoolimata se-
da koolides on püüdnud rakendada.⁷⁰

Kreutzwald, lugedes vana kirjaviisi pooldajate sõna-
võtte, on tõsiselt vihane selle vaimupimeduse pärast, mis
valitseb veel meie koolmeistrite hulgas, ja süüdistab sel-
les täie õigusega pastoreid ja nende sabarakke. Kirjas Kö-
lerile märgib ta, et kui talaarikandjad kõnelevad rahvaha-
ridusest, siia nad teesklevad, sest oma südames sooviksid
nad ööd veel pimedamaks teha, kui see juba on. Pastoritele
järelemäägivad kõatrid ja koolmeistrid olevat oma ortograa-
fia-alaate artiklitega "Postimehes" hiilgavalt oma sõgedust
demonstreerinud. Kui rahvas mõtlemisele äratatakse, siis ei
kestvat kaua, kuni arukamad hakkavad nägema, et kasulikum
oleks selle rahaga, mis kulutatakse s e l l i s t e kool-
meistrite ülalpidamiseks, sigu nuumata. Ja edasi jätkab
Kreutzwald: "Kalendrisabas andsin ma mõõdamинnes paar kõr-
vakiilu nendele kehastunud papiteenritele, vastata aga see-
sugustele eeslitele ei pea ma oma väarikusele kohaseks.
Peaeesel, "Postimehe" toimetaja Jannsen, lükkas aga juba
algul riivi ette, deklareerides, et ta ainult seesuguseid
vastuseid vastu votab, mis t e m a kirjaviisis on kir-
jutatud; kuid selliseks tegevuseks ei suuda mind sundida ka
kõik põrgu saatanad."⁷¹

Üldine elevus, mida kirjaviisiküsimuse käsitlusses
tekitasid, eriti aga see feodalismivastane suund, mille
kirjaviisiküsimusele andis Kreutzwald, sundis tagurlikke
ringkondi omapoolsete positsioonide kindlustamisele. Üheks
seesuguseks sammuks, mis uue kirjaviisi levikut pidi pidur-
dama, oli see, et mitmed kalendrid ja väljaanded, nagu "Ta-
lurahva Kuulutaja", mis juba hulga aega olid ilmunud uues
kirjaviisis (näit. "Talurahva Kuulutaja" juba 1857. a. saa-
dik), 1864. ja 1865. a. uuesti lähevad üle vanale kirjaviis-
ile. Hoogsalt arenevad progressiivset liikumist need

⁷⁰ Selle poleemika kohta lähemalt vt. A. K a s k, Võit-
lus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirja-
keeles, 1958, lk. 123-140.

⁷¹ Kreutzwaldi kiri J. Kölerile 1. juulist 1865.

reaktsiooni saanud aga enam ei suuda pidurdada.

1866. a., kui C. R. Jakobson koostab oma uut koolilugemikku, teeb Kreutzwald Jakobsonile ettepaneku tarvitada lugemikus uut kirjaviisi.⁷² Kreutzwaldil lähebki korda C. R. Jakobsoni võitlusele uue kirjaviisi eest kaasa tömata. Jakobson esineb peatselt kirjutistega uue kirjaviisi kohta, rõhutades eriti uue kirjaviisi progressiivset laadi ja esile tõstes Kreutzwaldi teeneid uue kirjaviisi propageerimisel.

Tänu Kreutzwaldi ja tema sõprade pingutustele muutub seoses ühiskondliku elu arenemisega ka suhtumine uuesse kirjaviisisse. Nüüd hakatakse vana kirjaviisi tarvitamist pidama tagurlikuks nähtuseks ja selle pooldajad satuvad isegi pilke alla. Kreutzwald peab uue kirjaviisi leviku oluliseks takistuseks Jannsenit ja tema tagurlikkust. Ta kirjutab 1867. a. sügisel Hurdale: "Kui Jannsen ei oleks olnud seesugune tuulelipuke, kes ilma iseseisvuseta igale juhusele kule tuulehoole järele annab, siis oleks tänapäeval loomupärane eesti kirjutusviis lugeva publiku juures juba üldiselt juurdunud ning hiljemalt ühe sugupõlve järel oleksid mustakuulised pastorid pidanud omast püha vaimu poolt rajatud ortograafiast loobuma, kuna nüüd mingisuguseid peatseid väljavaateid selleks ei ole."⁷³ Eriti pahandab Kreutzwaldi see, et Jannsen - samuti kui omal ajal "Tallorahva Postimehe" toimetaja Theol - juba 1866. a. kinnitas, et uus kirjaviis olevat õigem, kuid ise vana kirjaviisi tarvitamisest oma ajalehes ei loobunud.⁷⁴ Samast asjast kirjutab Kreutzwald ka Koidulale, Seldes: "Oleks Teie isa õiget teerada oma jalgade alla võtnud sest püüvast, kus temal asjade vahe selgeks saanud, siis oleks nüüd uus kirjutamise viis lugejatel inimestel igal pool tutav asi ja meil ei oleks enam kellegile tarvis sellepoolsi õpetada

⁷² Kreutzwaldi kiri C. R. Jakobsonile 2. septembrist 1866.

⁷³ Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 13. septembrist 1867.

⁷⁴ "Eesti Postimees" 1866, nr. 42, lk. 335.

mist anda. - Vändra poolpöörane Körber ja tema sarnataed, kelle õpetuse rinnal Teie isa noorel eal oli imenud, said Eesti p o i s i k e s e õigelt teelt eksitada, aga sellepärast ei tohi m e e s oma t e g u d e s jätta, mis ta korra s õ n a g a teistele p a r e m a k s oli kiitnud.⁷⁵ Koidula püüab oma isa vabandada, öeldes, et lugejate pärast ei saavat Jannsen uuele kirjaviisile üle minna.⁷⁶

1867. a. tekib "Eesti Postimehe" veergudel veel kord poleemika kirjaviisiküsimuste üle, kuid seekord on uue kirjaviisi pooldajad juba suures ülekaalus ja vana kirjaviisi kaitsjad satuvad ikka enam pilke alla. Aigab kiire üleminek uuele kirjaviisile. 1869. a. võib C. R. Jakobson juba kirjutada: "Mullu aasta oli loomuliku kirjutamise viisis kirjutud raamatute hulk jo kaunis kasvanud, ja tänavu? - Jah, tänavu võib meie armas laulik Kreutzwald ennast sest rõõmustada, et ta oma heas püüdmises kindlaste seisma on jäänud, sest tänavu on jo võit meie poolt."⁷⁷ Ja kui lõpuks 1872.a. Eesti Kirjameeste Selts otsustas uue kirjaviisi tarvitusele võtta ja samal aastal ka "Eesti Postimees" lõplikult uuele kirjaviisile siirdus, siis oli uus kirjaviis täiesti võidule pääsenud. Nii sai see, mille eest Kreutzwald võitlust oli alustanud, nüüd 70-ndates aastates teoke.

Kreutzwaldi võitlus uue kirjaviisi eest on võitlus mineviku igandite vastu. Selles võitluses tegi Kreutzwald enam kui ükski teine: ta kirjutas töid uues kirjaviisis, ta selgitas ja täpsustas uue kirjaviisi reegleid, ta värbas nii üldiste kirjutiste kui ka isikliku kirjavahetuse kaudu uuele kirjaviisile pooldajaid ning õhutas noori võitlema uuenduste eest, ta näitas vana kirjaviisi igand-

⁷⁵ Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 9-10, kiri 12. detsembrist 1867.

⁷⁶ Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 19.

⁷⁷ "Eesti Postimees" 1869, nr. 33, lk. 121.

likkust ning võõrapärasuut ja rõhutas uue kirjaviisi rahva-
 pärasuut ning progressiivaet laadi, ta pilkas vane kirja-
 viisi pooldajaid, eriti kätseid ja pastoreid, ning püüdis
 uut kirjaviisi viia kooli, et noorpõlv juba koolipingil
 hakkaks kasutama uut, paremat kirjaviisi. Kreutswald on
 veandunud, et "võidab uue" ja teeb lõpu "vanale rämpala".
 Ta mõistab, et ajalookäik paratamatult toob võimule uue ja
 tõrjub kõrvale vana, iganenu. Ja et Kreutswald enam kui
 paljud teinud tema kaasaegaseid taipab ühiskonna arenemise
 seaduspärasusi, saavutab ta ka kirjaviisi alal oma eesmär-
 gi.

3

Järgmiseks probleemiks, millest Kreutswald on sla-
 valt huvitatud ja kua ta res konkreetseid ettepanekuid
 teeb, on eesti sõnaraamat küsimus.

Kuigi Kreutswald lähtus eesti kirjakeele üldrahuvalik-
 kusest ja üldarusaadavusest, ei asunud ta seisukohal, et
 eesti keelt ei tulaka uute elementidega rikastada. Hoopis
 vastupidi - ta leidis, et eesti keel on sõnavaralt väga
 vaene ja vajab tungivald täiendamist.

Ta kirjutas selle kohta Faehlmannile juba 1846. a.:
 "Iggameea - kõige ennamiste Teie isse - kea meie Ma-rahva
 keele pärrast sanud järrel mõtlema, peab tõega tunniatama,
 et mitmes tükkia keele kehvus väga suur on, ja kui meil
 mõnnes aajas sõnnu ning sõnnakesi küllaltki käes, aiki
 mitmes teises kohhaa meie sõnna puduse pärrast mõnda aaja
 ei jõua nõnda teiatele selletada, et iggameea meie mõtte-
 deat kohhe selget arro kätte saaka. Se aasi tulleb minno
 arvates aeat, et tännini veel kegi kõige oolega Ma-keele
 treijalika ei olle aasunud, kea ossava ammetmehhe kombel
 sõnnale senna ning tänna lüllikeae aabasse lissaaka, ehk
 kudda kord juhtub teise sõnnale nokkakeae pähhe piataks,
 ehk ka sõnna virnaat nottikese kätte võttaka ja mõnne uue
 sõnna keele-murre painutamise möda teeka, mis läbbi sõnna

rikkus ruttu kossoka."⁷⁸ Siin kirjas ei kriipsuta Kreutswald alla mitte ainult eesti keele sõnavara puudust, vaid näitab ühtlasi, kuidas keele eesduste püüsel olemasoleva keeleainetiku põhjal uusi sõnu sootada, näitaka liite-nik jt. verel.

Kui Liivimaa talurahvaseaduse tõlkimise puhul Hurt nähtavaeti kahtleb, kas ei tekita uued sõnad reaktsiooni tekitat arusaamisel, siis seiteb Kreutswald Hurdale järgmise küsimuse: "Kas on eesti keel juba sellises täielikkuses välja kujunenud, et tema juures ei tohi edespäi enam mingisuguseid uuendusi ja edasierandusi kutsuda ette võtta?" Sellele küsimusele selgituseks ütleb ta: "Üks kõige täielikkuseid olevaid keeli on kindlasti eekas keel, ja kui teie selles loote üht 200 aasta eest kirjutatud reamatut ning tahate selle keelt tänapäeva keelaga võrrelda, siis leiata teie selles suuri muudatusi, mis on keele keeluse mainitud ajavahemikus tehtud. Kui keelareformijad oleksid end sellest laisknud heidutada, et nende poolt toodud uuendused mitte alati ei sobinud rahvekeelele kõnepruugiga (idiloomiga), siis ei oleks nad kaugemale jõudnud; kuid nemed lähtusid õigest seisukohest, et elavat keelt võidekase a u u t e ja täiustada. Minu väljendid eestistuja, kõrvestistuja jne. on küll uued, kuid mitte valed, ja ma ... tarvitan neid. Samuti usun ma, et ka vähene sõnaohtrusega e e l g e t ja i g a ü h e l e a r u s s e d a v a t" teketi on võimalik pakkuda."⁷⁹ Seega Kreutswald, teotledes tõlke täpsust, püüab eesti keeles puuduvate sõnade asemel luua uusi ja võimaluse piires loobuda vastava mõiste selgitamisest sõnarohkete kirjelduste kaudu.

Enne Kreutswaldi tõlgiti eesti sõnavara piiratud tõttu nii ilukirjenduselikke kui ka populaarteaduselikke

⁷⁸ Ledaevere koolmeistri nime all Kreutswaldi poolt Paehlmännile saadetud kiri, kirjutatud mihklipäeval 1846. Paehlmänni ja Kreutswaldi kirjavahetus, lk. 103.

⁷⁹ Kreutswaldi kiri J. Hurdale 5. novembrist 1862.

raamatuid eesti keelde väga vabalt. Täpse tõlke asemel esitati sagedasti vaba ümberjutustus, nagu seda tihti kohtame selleaegsetes rahvaraamatutes. Teataval määral oli välja kujunenud ainult kiriklik terminoloogia, kuna teiste alade oskussõnavara peasegu täiesti puudus. Ka ilukirjanduses esinevad abstraktsemad sõnad puudusid. Sageli ei tunanud tõlkijad küllaldaselt eesti rahvakeelt ja selle tulemuseks olid võimatud tõlked. Korduvalt pahandab Kreutzwald selliste tõlgete üle ja naeruvääristab neid.⁸⁰

Ka varasemad seaduste tõlked olid rohkete kirjeldavate sõnaselgituste tõttu kohmakad, naiivsed ja ebatäpsed. Kreutzwald, asudes Liivimaa talurahva seaduse tõlkimisele, ütleb, et tema ei saa käia oma eelkäijate poolt tallatud radu, vaid paratamatult peab otsima uusi teid.⁸¹ Ta taotleb väljenduse täpsust. Täpsel tõlkimisel tuli aga ületada õige suuri raskusi. Sagedasti kurdab Kreutzwald, et eesti keeles puuduvad ühe või teise mõiste väljendamiseks vajalikud sõnad. Nii näiteks kaebab ta seaduse tõlkimisel, et eesti keeles ei olevat vasteid saksa sõnadele, nagu wörtlich (=sõnaline, sõnaliselt), begreiflich (=arusaadav), Verhältniss (=suhe, vahekord) jt.⁸² Ta leiab, et tõlkes võiks tarvitada ka võõrsõnu, lisades neile seletused.⁸³ Sellepärast soovitab ta tunnistuse kirja asemel tarvitada attestat, mis olevat ka rahvakeeles juba tuttav,⁸⁴ samuti joone-kirja asemel vormular.

Samal ajal on ta aga liigsete saksapärasuste tarvitamise vastu, naeruvääristades neid, kes germanismidega liialdavad või neid eesti sõnadest paremaks peavad. Näiteks kirjutab ta 1862. a. Schiefnerile, et "Postimees" olevat hiltuti kõnelnud Krimmi rännanuist ja olevat neid nimetanud

⁸⁰ Näit. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 14, lk. 52 jm.

⁸¹ Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 25. juunist 1862.

⁸² Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 5. novembrist 1862.

⁸³ Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 25. juunist 1862.

⁸⁴ Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 1. septembrist 1862.

väljavanderdajaika, seet see kõlavat ometi millegi järele, kuna "nürimeelsetel eestlastel" wandern asemel ühtki paremat sõna emakeeles ei olevat kui rändama.⁸⁵ Ka soome sõnade kasutamise suhtes on Kreutzwald tagasihoidlik.

Tõlke täpsuue huvides rõhutab Kreutzwald korduvalt vajadust teha teravat vahet saksa sõnade Verordnung (-määrus), Bestimmung (-säte) ja Gesetz (-seadus) vahel, seet nende sõnade tõlkimine kord nii, kord teinuti on seaduses täiesti lubamatu.⁸⁶

Nagu juba eespool märgitud, ei pooldanud Kreutzwald mitmesonaliste kirjeldavate selgituste tarvitamist tõlkimisel. Nii soovitab ta Hurda ameti-mehe asemel tarvitada ametnik, sõna ümberkirjutamise-lehed asemel nimeatiku tähistamiseks luua uus sõna jae.⁸⁷ Ometi ei pääse ka Kreutzwald mõõda kirjeldavatest väljenditest ja peab neid oma teostes õige rohkesti tarvitama. Ta peab isegi Hurdale soovitama vergleichen (-võrdlema) tõlkida sõnadaga teine teise vasta panema ja vorzugaweise (-eelistavalt) tõlkida ettetõmbaval viisil.⁸⁸

Kuid mitte ainult tõlkimisel ei tundnud Kreutzwald eesti sõnavara puudulikkuat, vaid samal määral ka oma tööde, isegi oma kirjade kirjutamisel. Oma kirjavahetuses Faehlmanni, Koidula ja teistega siirdub Kreutzwald sageli eesti keelelt saksa keelele, et täpsemalt väljenduda. Kirjades Koidulale nuriseb ta tihti selle üle, "et meie praegune keelckehvus sõnu ja raäkimise viisisi ei jõua anda", mis teistes keeltes esinevad.⁸⁹

Kõigest sellest hoolimata on Kreutzwald keele suhtes optimistlik ja usub, et eesti keel on arenemisvõimeline, et

⁸⁵ Kreutzwaldi kiri Schiefnerile 11. juulist 1862, samuti kiri 5/17. jaanuarist 1870.

⁸⁶ Kreutzwaldi kirjad J. Hurdale 5. ja 12. novembrist 1862.

⁸⁷ Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 5. novembrist 1862.

⁸⁸ Sealsamas.

⁸⁹ Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 92, kiri 25. veebruarist 1868.

eesti keelt on võimalik sõnavaraliselt rikastada, et eesti keeles saab ka kõige sügavamaid mõtteid edasi anda. Nii näiteks märgib ta kirjas J. Adamsonile emakeelse keskkooli kohta: "Mõned ütlevad seda (s.o. eestikeelse õppekeelega keskkooli. - A. K.) võimatu olevat, sest et Eesti keel nii kaugele ei ulata. Tule Jumal appi! Olgu ka kõige raskem ja sügavam ükski õpetus, siiski saab iga inimene temast oma ema keelel kõige täielikumat aru. Kui nüüd igal maal kõik rahvad oma ema keelel koolides õpetatakse, siis ei või mõista, miks Eestlaste õpetus nende ema keelel ei pea võimalik olema." Ja samas kirjas näitab ta kohe konkreetselt, kuidas on võimalik rahvakeele baasil uusi eestikeelseid sõnu luua, jätkates järgmiselt: "Aga inimestesugu, keda meie minu arvates ehk r a h v a - u s võiksime nimetada (Eestikeeles ei ole veel selle tarvilit sõna), elab edasi ja saab niikaua elama, kui meie maakera vältab."⁹⁰ Siit näeme, kuidas Kreutzwald, püüdes oma mõtet eesti keeles J. Adamsonile edasi anda, loob sõna rahvaus, millest kujunes meie praegune sõna r a h v u s. Nii viis tegelik vajadus Kreutzwaldi selleni, et ta pidi olemasolevate sõnade eeskujul tuletama uusi sõnu vastavate liidete varal.

Samuti kui sõna rahvua on Kreutzwald tuletanud us-liite abil rea teisigi sõnu. Huvitavam nendest on vahest sõna voorus, mille tekkimist Kreutzwald ise järgmiselt seletab: "... sõna voorus tõin ma juba varem salakaubana siase, ja nimelt mitte meelevaidselt, vaid täiesti õigustatult, sest Virumaa rannamurdes ja Järvamaal võib kuulda sõna vooras selles tähenduses, milles sakslane ütleb vooruslik (tugendhaft), näit. üks vooras inimene tähendab kõlbeliselt puhast ehk vooruslikku inimest, lühidalt, sellele toetudes arvasin ma tohtivat sellest omadussõnast nimisõna voorus tuletada, nagu see toimuski."⁹¹

⁹⁰ Kreutzwaldi kiri J. Adamsonile 5. septembrist 1872.

⁹¹ Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 29. aprillist 1861.

Eelmistega seoses võiks märkida ka sõna omadua ku-
junemist. Kreutzwald, otsides kvaliteedi märkimiseks eesti
keeles sobivat sõna, tarvitab algul selle märkimiseks sõna
isekomme⁹² (Rändav tähtede issekombed on ...), kuid et see
teda nähtavasti ei rahulda, võtab ta saksa keelest lähtudes
(vrd. Eigenschaft, ka vene свойство) tarvitusele uue sõna
omadus⁹³ (tahhame siin välkuv-jõe ja politõmbuse ahhelate
kolm imevärki omadusi (Eigenschaft) ülesmärkida). Sel
kujul on see sõna jäänud tänapäevani tarvitusele.

Teine liide, mida Kreutzwald uute sõnade tuletami-
sel rohkesti on rakendanud, on -nik. Seda liidet on Kreutz-
wald tarvitanud kahes tähenduses: ühelt poolt on ta selle
varal tuletanud keemiliste elementide nimetusi, teiselt
poolt aga isikut, eriti elukutset märkivaid sõnu. Juba va-
rem mainitud Ladasvere koolmeistri kirjas teeb Kreutzwald
ettepaneku tarvitada liidet -nik keemiliste ainete, nimelt
happe ja aluse märkimiseks. Ta selgitab seda siin järgmi-
selt: "... ja seddamöda olleks a p n i k (die Säure)
kellel appo maggu, ja l e h n i k (die Base) mis lehhe-
lisest (aus der Lauge) tehakse."⁹⁴ Hiljem Kreutzwald loo-
bub sellest sõnale hapnik provisoorselt antud tähendusest
ja tarvitab oma töös "Lühhikenne õppetus tervisse hoidmis-
sest" ("Koli-ramatu" IV jagu 1854. a.) seda sõna juba tema
praeguses tähenduses, märkides: "Künal ei või välja hinga-
tud õhhu sees mitte põlleda, ... sest et sesuggusel õhhul
Hapnikko (Sauerstoff) ei olle."⁹⁵ Samas "Koli-ramatus" an-
nab ta hapniku eeskujul ka sõna süsinik, öeldes selle koh-
ta järgmiselt: "Sedda, mis verd mustaks teeb ja tuld ärra
kustutab, nimmetatakse süssinik (Kohlenstoff)."⁹⁶ Nagu
võiks järeldada Kreutzwaldi arvustusest C. R. Jakobsoni

⁹² Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on, III, 1849,
lk. 65.

⁹³ Ma-ilm ..., V, lk. 157.

⁹⁴ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 105, ki-
ri mihklipäevast 1846.

⁹⁵ Koli-ramat, Neljas jaggo, 1854, lk. 8.

⁹⁶ Sealsamas.

tõõ "Teadus ja seadus põllul" kohta, võiksid ka sõnad lammastik ja vesinik pärineda Kreutzwaldilt. Vaieldes sõna ollua vastu, ütleb Kreutzwald: "Uus sõna " o l l u s " - Saksakele der Stoff, tuleks kõige esiteks surnukambri magama panna ja tema aset milgi teisel viisil täita. Nõnda kui: hapnik, lämmastik, süsinik ja vesinik (Sauer-, Stick-, Kohlen- und Wasserstoff) keele seadust mõõda "ollus" sabata ilmale toodi, võis tema ise ka teistes paikades täidetud saada."⁹⁷

Teiselt poolt tarvitab Kreutzwald nik-liidet ka inimeste elukutsete märkimiseks. Nii esineb tema "Eestirahva Ennemuisteste juttude" eessõnaa autori tähenduses sõna kirjaseadnik. Sama sõna soovitab ta ka Wiedemannil tarvitada autori või koostaja tähenduses.⁹⁸ Kuigi samast tüvest pärinev kirjaseadmine veel käesolevalgi sajandil oli tarvitusel, tõrjusid sõnad kirjamees, kirjaline ja kirjanik kõrvale kirjaseadniku. Tunduvalt parem saatus on olnud sõnal kunstnik. Näidendis "Vanne ja õnnistus" tarvitab Kreutzwald seda sõna akrobaadi, kõietantsija tähenduses ("Kui kunstnik kõiel kukerpalli löi")⁹⁹. Hiljem tarvitab ta seda aga juba tänapäevases tähenduses, näiteks kirjas Weizenbergile nimetab ta skulptorit kivikunstnikuks.¹⁰⁰ Tuttavaks on saanud Kreutzwaldi poolt tarvitatud sõnad laevnik ja põldnik. Enamik Kreutzwaldi tuletatud nik-liitelisi sõnu, mis eriti rohkesti esinevad tema hilisemates töödes, on aga jäänud kõrvale ega ole tarvitusele tulnud, näit. isenik (=egoist), abinik (=abiline), kannelnik (=kanneldaja, kandlemängija), kõietantnik jt.

Väga mitmesuguse tähendusega sõnu on Kreutzwald loonud ik-liite abil. Nii kuulub siia isikut markiv sõna kehvik, mida Kreutzwald on tarvitanud oma kirjades.¹⁰¹ Tähele-

⁹⁷ "Eesti Postimees" 1869, nr. 48, lk. 182.

⁹⁸ Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 16. detsembrist 1866.

⁹⁹ Kreutzwald, Vanne ja õnnistus, 1875, lk. 8.

¹⁰⁰ Kreutzwaldi kiri A. Weizenbergile 3/15. novembrist 1879.

¹⁰¹ Kreutzwaldi kiri J. Adamsonile 5. maist 1878.

panu väärrib ka Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud tulevik. Mineviku tähenduses tarvitab Kreutzwald sõna möödanik, mis aga ei tulnud tarvitusele. ik-liitelised on ka mitmed üldtuntud arstiteaduslikud terminid, nagu mädanik, palavik ja põletik. Need terminid esitab ta juba oma varasemates arstiteaduslikes väljaannetes. Nii kirjutab ta oma 1852. a. ilmunud käsiraamatus "Teejuhhataja Ammakooliliste õppetuse jures" järgmiselt: "Mis pallavik (das Fieber) ja põlletik ehk põllendik (die Entzündung), kui kahhesugguste äkkilliste haiguste suggude-tunnistajad tähhendavad, sedda ei ulata ruum siin kohhas pikkemalt ärraselletada."¹⁰²

Verbi liidetest on Kreutzwald kõige enam rakendanud uute sonade tuletamiseks ta-sufiksit. Nii on temalt pärit seesugused verbid nagu andekatama, mis hiljem omandas meie praeguses kirjakeeles tarvitatava kuju andestama, samuti verbid nagu raugendama (=nõrgendama, raugemaks tegema), mätaastama, liivastama, täheldama (=tähele panema) jt.

Kreutzwald ei ole aga piirdunud ainult keeles olemasolevate sufiksitega, vaid on ka ise ühe liite eesti keelde juurde toonud. Selleks liiteks on nimelt naissugu märkiv liide -nna, Kreutzwaldi ajal -na kujul. Juba teoses "Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on" ja 1849. a. "Ma-rahva Kassulisses Kalendris" tarvitab ta sõna kuningana. Seejuures märgib ta joone all: "Kuningana ... on üks uus sõna ja tähendab: Kunningaemmand, ehk kunninga abbikasa."¹⁰³ Hiljem kirjutab ta selle liite tarvituselevõtmise kohta järgmist: "Iga keeletundja teab, et meie Eestikeelel sõnade s u g u vahetegemist ei ole, kui mitmel teistel keeltel, vaid kõik sõnad on meil ü h t e sugu, tähendagu nemad mehist, naisist ehk asist. Sellepärast ei võinud "k u n i n g a n a" sünnitajal sugu vahetegemise mõttet olla, vaid sõna võeti, esiteks nalja pärast "Reinovaderi" juttus ülesse, hiljemine pool häda pärast l ü h e n d u s e abiks, kui pare-

¹⁰² Teejuhhataja Ammakooliliste õppetuse jures, 1852, lk. v.

¹⁰³ Ma-rahva Kassulinne Kalender 1849, lk. 8.

mat kätte ei juhtunud, sest et laialiselt tarvitusel väga igapäävaaseka kulunud p r o u a ja e m a n d kõrgema naisterahva kohta kõhetumad näitasid, ja pealegi ü k s sõna igakord lühem on kui kaks."¹⁰⁴

See Kreutzwaldi ettepanek tekitab möödunud sajandil rohkesti poleemilisi sõnavõtte. Juba 1857. a. "Tallorahva Postimehes", kus Kreutzwald soovitatavalt tarvitada keiserina ja kuningana, teeb toimetaja pilkelise märkuse, et Kreutzwaldi järgi tuleks ütelda "mitte enam emmane vassikas, vaid vassikana".¹⁰⁵ Järgmise aasta "Tallorahva Postimehes" võtab selle kohta sõna keegi O. J., kes märgib, et Kreutzwaldi poolt soovitatud liide -na satub kokku oleva käände lõpuga (lapsena, tüdrukuna) ja tekitab segadust.¹⁰⁶ Hiljem arvab sama O. J., et na-liide ei sobi, sest lisaks muule olevat see liide ka venepärane ja aeda hääldatavat pikalt, näit. kunningaana. Palju otstarbekam olevat tarvitada naissoo märkimiseks ik-liidet, mis esineb lehmade nimedes, nagu punik, päitsik jne.¹⁰⁷ Kreutzwald vastab sellele pilkelise kirjutisega, milles ta leiab, et ik-liitel on ka rida muid tähendusi ja see ei sobi naissoo märkimiseks. Järva keeletundja O. J. artikkel olevat küll ulatuslik, kuid ta pidavat selle kohta ütleva:

"Pik ja lai kui S i r t s o - s o o -

Siiski paremat ei too."¹⁰⁸

Oma elu viimastel aastatel Kreutzwald siiski loobus na-liitest, soovitades selle asemel tarvitada -ma ehk -ema, näit. kuningema, keisrema, vüratema jne., kuid see ettepanek ei saanud enam laiemalt tuttavaks.¹⁰⁹

Uuesti kerkib na-liite tarvitamise küsimus üles juba

¹⁰⁴ "Perno Postimees" 1862, nr. 35, lk. 274, artiklis "Järva keele tundjale vaatuseks".

¹⁰⁵ "Tallorahva Postimees" 1857, nr. 43, lk. 356.

¹⁰⁶ "Tallorahva Postimees" 1858, nr. 4, lk. 46-47.

¹⁰⁷ "Perno Postimees" 1862, nr. 30, lk. 253.

¹⁰⁸ "Perno Postimees" 1862, nr. 30, lk. 235.

¹⁰⁹ Kreutzwaldi kiri Viru Kalevipoja Seltsile 29. jaanuarist 1878.

päraast Kreutzwaldi surma 1883. a. M. Veske esineb Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul (3. jaanuaril 1883) sõnavõttega na-liite kohta, märkides, et "aee lõpp naestesugu tähendusega täieste Eesti ja Soome keele loomu ja vaimu vastu" olevat ja et seda ainult oleva käände lõpuna võidavat tarvitada.¹¹⁰ Samale seisukohale asus ka J. Kõrv, kes 1883. aasta augustis Eesti Kirjameeste Seltsis refereeris "Sõna lõppudest, mis naastesugu tähendamiseks katsutakse pakkuda". Nagu protokollidest selgub, leidakse siin, et kase sugusid eraldada olevat eesti keele solkimine.¹¹¹ Küsimust käsitletakse lähemalt ka selleaegses ajakirjanduses (näit. "Virulane" 1883, nr. 11, jm.). Et na-sufiks oleva käände lõpuga kokku ei satuks, on nüüd hakatud tarvitama liidet -nna (-anna, -inna). Liide leiab niihästi aegadeid vastaseid (M. Veske, J. Kurrik jt.) kui ka tuliseid pooldajaid (näit. A. Grenzstein jt.). Hoolimata vastuseisust on see liide - kuigi piiratud määral - suutnud meie keelaa juurduda ja esineb tänapäeval sõnades nagu laулjanna, kuninganna jt.

Kreutzwald lõi uusi sõnu vastavalt tekkinud vajadustele. Kirjutades populaarteaduslikke artikleid või arstiteaduslikke käsiraamatuid ta ei saanud teisiti, kui pidi uusi sõnu looma. Ta ütleb: "Õpetuse raamatutes, kus asjadest räägitakse, kellest meie sinna maani midagi ei teadnud, ei või muidu läbi saada, kui uue asjadele ka uueste nimed pannakse," ja lisab sellele: "Aga see töö tarvitab sügavat järele mõtlemist."¹¹²

Töötades arstina ja kirjutades arstiteaduse alale kuuluvaid raamatuid, on ta tarvitusele võtnud rea oskussõnu, mis osalt on käibel tänapäevani. Eespool mainitud sõnade mädanik, palavik ja põletik abil on ta moodustanud haiguste nimetusi, nagu kopsu-, kurgu-, mau-, maksa-, neerude-, peaaju- ja põrnapõletik, põletispalavik jm. Sagedasti

¹¹⁰ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1883, lk. 93.

¹¹¹ Sealsamas, lk. 98-99.

¹¹² "Eesti Postimees" 1869, nr. 48, lk. 182.

on ta võtnud tarvitusele tõlkelaene, näit. meeleorganid (Sinnesorgane), emakook (Mutterkuchen), paeluss (enne tarvitati: pandvurm) jt. Ka meie sõna vahend ulatub tagasi Kreutzwaldini, kuigi mitte täiesti praegusel kujul. Ta oli varemalt küll kaalunud, kas sbinðu (Mittel) tähenduses mitte tarvitada sõna kesknik, kuid hiljem loobus ta sellest ja hakkas tarvitama sõna vahendik (näit. arstlik vahendik). millest juba möödunud sajandil kujunes tänapäevane vahend. Oma aratiteaduslikes töodes hakkas Kreutzwald tarvitama ka rahvusvahelisi sonu, nagu organ, reuma, kriis, reegel jt.

Kreutzwaldi sulest ilmunud populaarsetes loodusteaduslikes kirjutistes on samuti termineid, mis on tänapäevalgi tarvitusel, nagu iduleht, kilpkonn, röövik, laviin jt. Üldiselt aga näib, et Kreutzwaldi poolt tarvitatud arstiteaduslikud terminid olid rahvapärasemad ja tulid kiiremini tarvitusele kui loodusteaduste alale kuuluvad sonad (välja arvatud keemiliste elementide nimetused). Eriti veidratena ja kohmakatena tunduvad tänapäeval sellised tema poolt tarvitatud elektri-ala sõnad nagu poolitõmblik (=magnetiline), välkuv-poolitõmbus (=elektromagnetism), välkuv-poolitõmbuse-jõgi (=elektrivool)¹¹³ jne. Teatavasti ei pooldanud ka Kreutzwald ise selliseid pikki ja lohisevaid sõnu. Arvustades C. R. Jakobsoni teost "Teadus ja seadus põllul" heidab ta viimasele ette, et mõned selles teoses tarvitatud terminid nagu elu-avaldavad ollused (=orgaanilised ained) olevat liiga pikad.¹¹⁴ Seoses Liivimaa talurahva seaduse tõlkimisega Hurdale saadetud kirjas märgib ta sama küsimuse kohta: "Uldse ei meeldi mulle rohke liitsõnade tarvitamine eesti keeles, oleks palju mõistlikum ja valmistaks vilumatule lugejale suurt kergendust, kui Wiedemanni soovitusel sõnu osadeks jaotataks ja teo orjus, piiri joon, mõisa ja talu maad ... jne. kirjutataks."¹¹⁵

¹¹³ "Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on", lk. 155-158.

¹¹⁴ "Eesti Postimees" 1869, nr. 48, lk. 182.

¹¹⁵ Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 1. septembrist 1862.

Ometi ei saa ütelda, et Kreutzwald oma teostes aeda seisukohta oleks tegelikult kuigi märgatavalt rakendanud.

Nagu eespool toodud näidetest (voorus, tulevik jt.) selgus, ei rikastanud Kreutzwald mitte ainult oskusalade keelt, vaid eesti kirjanduse keelt üldiselt. Tema ilukirjanduslikegi teoste kaudu on tulnud eesti keelde hulk sõnu. Nii võiksid seesuguste hulka kuuluda vahest sõnad, nagu iludus, voolus, tõsidus, rohkendus, sõnumik, kristlane etendus, silendama (=tasandama), tutvustama (=tutvuma) jne.

Eriti rohkesti uusi abstraktseid sõnu on tarvitanud Kreutzwald oma viimastes teostes, nii Varsivormilistes näidendites "Tuletorn" (1871), "Vanne ja õnnistus" (1875), luuletuskogus "Rahunurme lilled" (1871, 1875) kui ka eeposes "Lembitu" (ilmunud 1885). Kuigi suurem hulk Kreutzwaldi poolt esitatud sõnu ei ole hiljem tarvitusele pääsenud (näit. tungistus 'taotlus, püüdlus', sissevautus 'mulje, Eindruck', elandus 'elukogemus', isenik 'egoist', palavdama 'kuumutama', sabandama 'liitma sõnale liidet' jne.), on siiski Kreutzwald oma sõnaloominguga õige tunduvalt rikastanud kujunevat eesti rahvuskeelt. Kahjuks ei ole meil suudetud Kreutzwaldi sõnavara kuigi märkimisväärselt võrdlevalt uurida,¹¹⁶ seetõttu puudub meil ka täielik pilt kõiki-dest nendest sõnadest, mis Kreutzwaldi kaudu meie kirja-keelde on tulnud. Kindlasti on aga selliste sõnade arv küllaltki suur.

Kui jälgida Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud sõnu, siis selgub, et nad on täiel määral rahvakeelsete sõnade eeskujul loodud. Kreutzwald on kas tõlkelaenudena võtnud tarvitusele liitsõnu (iduleht - Keimblatt, väljavõttus - Ausnahme) või on vastavate liidete varal moodustanud eesti tuvedest uusi tuletisi. Liidetest on ta tarvitanud peamiselt sufikseid -us (voorus, happus 'hape'), -nik

¹¹⁶ Kreutzwaldi sõnavara kohta kirjutatud uurimustest võiks mainida ainult E. K a s e s a l u kasikirjalist diplomitööd "Fr. K. Kreutzwald eesti keele sõnavara rikastajana" (1850), mille ainestikku mõneti ka käesolevas töös on kasutatud.

(kunstnik), -ik (tulevik, palavik), -ta- (andekstama), vähemal määral ka -lane (kristlane, võidulane) ja -lik (randlik 'rannamees, randlane'). Sageli on Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud sõna saanud aluseks meie tänapäevasele sõnale, kuigi liide või liitumisviis or hiljem mõnel määral muutunud, näit. vastanik (=vastane), linnonik (=linlane), vahendik (=vahend), sissetullus (=sissetulek, tulu), väljavõttus (=väljavõte) jne. Mitmedki Kreutzwaldi sõnad on väga rahvapärased ja ilmekad, nii et nad oleksid võinud hiljemgi tarvitusel püsida, nagu urgastee 'tunnel', rõngastee 'ellips' jm. Kui Kreutzwald oma töös "Ma-ilm ja sõnda, mis seal sees leida on" selliseid sõnu tarvitab, siis ei saa meie teda süüdistada purismis, sest ta eesmärgiks oli, et rahvas tema sõnadest aru saaks.

Kreutzwaldi sõnavarslist tegevust hinnati juba tema eluajal kõrgelt. Mitte ilmaaegu ei peetud teda oma aja kõige paremaks eesti sõnavara tundjaks. Korduvalt pöörduvad tema poole küsimustega, kuidas üht või teist mõistet eesti keeles väljendada, nii akad. Wiedemann, akad. Schiefner, C. R. Jakobson jt. Tema sõnavaralisi võimeid tunnustasid isegi tema vastased, nagu Jannsen.

4

Lõpuks olgu lühidalt peatutud Kreutzwaldi keeletarvitusel. On loomulik, et Kreutzwaldi keel tema pika kirjandusliku tegevuse jookaul ei olnud ühtlane. Kreutzwaldil oli õigus, kui ta ennaast oma noorpõlves ei pidanud eesti keele grammatika tundmises kuigi tugevaks. Seetõttu kohtamegi tema varasemates töodes mitte ainult ebahütlust ortograafias ja murdeliisi jooni (näit. peal~peal, külles, kerst, piero-valge), vaid järjekindluselust ka üksikute grammatiliste vormide tarvitamisel (näit. töös "Paar sammokest rändamise teed" 1853. a. - ainsuse osastavas: lapsikast, naljakat, paremat, suuremad tegemist, lihtmineviku mitmuse 3. pöördes: saivad, tõusivad; istusid, hoitsid, hüüdsid jne.).

Kreutzwaldi tööd kajastavad eesti kirjakeele arenemist möödunud sajandil. Kui näiteks tema varasemates töödes järgsilpide o tarvitamine on veel harilik (näit. elo, paljo, olgo, nooriko jne.), siis hiljem hakkab ta kord-korralt ikka enam u-d tarvitama (näit. õhtu, tal, tahtku); kui tema varasemates töödes Faehlmanni mõjul sagedasti h veel sõna algul puudub (angub, määrjal, opis jne.), siis hiljem tarvitab ta ka neis sõnades h-d (näit. hoopis, hari); varasemat aeal, poea, koeo asendab hiljem ajal, poja, koju jne.

On aga ka keelelisi jooni, milledes Kreutzwald kogu oma tegevuse jooksul on ebakindel. Nii on näiteks Kreutzwaldile kui virumaalasele pidevalt tekitanud raskusi k, t, p tarvitamine ja ta ei ole oma töödes klusiilide märkimises kunagi täiesti ühtlane. Kuni ta tarvitas vana kirjaviisi, ei olnud raske vokaalidevahelisi klusiile märkida, sest need kirjutati juhtudel nagu leppib, leppima jne. alati kahe tähega. Uuele kirjaviisile üleminekul tekivad tal aga raskused. Hoolimata Ahrensi poolt antud reegleist kaldub ta märkima ka kolmandavärtelist klusiili ühe tähega, näit. hüpas, mõted, hakas, tutav, õpida jne., kuid vastupidiselt Ahrensi kirjutab ta mõnikord hääldusparaselt illatiive nagu tuppa, kätte. Hiljem püüab ta seda viga parandada, kuid satub siin jällegi liialdusse, kirjutades teisevärtelist klusiili kahekordselt, näit. sippelgas, õppetus, nuttab, mittu, hakkata jne. Seetõttu isegi ta hilisemates töödes nagu "Vanna ja õnnistus" esineb sageli vastuoksuslikult mõtesse, tukusid, kuid rukkada, ruttem jne. On sellepärast mõistetav, kui ta kaldub pooldama C.R. Jakobsoni ettepanekut, et eesti keeles võiks nii teise- kui kolmandavärtelist klusiili alati märkida kahe tähega.¹¹⁷

Kuigi Kreutzwald tunnustas Ahrensi grammatika väärust¹¹⁸, hindas ta rahvakeelt kõrgemaks grammatikas esita-

¹¹⁷ Vrd. Kreutzwaldi kiri C.R. Jakobsonile 2.VI 1867, RKM.

¹¹⁸ Vrd. Fr. K. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus, 1962, lk. 58.

tud normideat. Kirjas Sjögrenile märgib ta enese kohta, et ta ei olevat kaugeltki kangekaelne, vaid võtvat ka Ahren-silt selle vastu, mida ta õigemaks peab. Ta olevat küll Ahrensi mõjul hakanud järgsilpide o asemel u-d tarvitama, kuid ta ei saavat leppida sellega, et Ahrensi kirjutab hingge, angga jne. Samuti näib Kreutzwald, kuigi ta eedm lähemalt kuskil ei põhjenda, ka morfoloogiliste vormide alal Ahrenait paljudes küsimustes täiesti ignoreerivat. Nii tarvitab Kreutzwald mitmuse oastavaa lühemate vokaali-ga lõppevate vormide kõrval õige sagedasti ai-lõppu, näit. juttusi, metsasi, palkisi, põlduai, hingesi, pidusi, jõge-si jne., kuigi Ahrena siin soovitab tarvitada kas lühemat või sid-lõppu.

Kreutzwald tarvitab oma teostes üldiselt de-mitmuat, kuid selle kõrval esineb tal vähesel määral ka i-mitmuse vorme, nagu päevil, paelust, kõigil, tütrile jne. On aga huvitav, et tal esineb ka nn. tugevaastmelist i-mitmust, nagu paikul, lehtis, jälgile, tähtistaeva, õlglil jm., mida Ahrena peab kirikukeelseteks väärvormideks.

Verbide oleviku mitmuse 3. pöördes esineb Kreutzwaldil tihti selliseid tugevaastmelisi vorme nagu andvad, murdvad, tahtvad, leidvad, kiitvad jne., kuigi Ahrens ka selliseid vorme peab kirikukeelseteks ja vigasteks. Samuti tarvitab Kreutzwald vastupidiselt Ahrensiile kontraheerunud verbides tugevaastmelist nud-keaksõna, näiteks oskanud, kaebanud, näitanud, puhkanud, vastanud, ärkand, märkand jt. Tähelepanu võiks juhtida ka sellele, et kirjutama-tüüpi verbides on dea-infinitiiv Kreutzwaldil tavaliselt tes-tun-nuseline, näit. komistates, toatates, tunniatates, ehmata-tes jne. Osalt on Kreutzwald selliste vormide tarvitamisel lähtunud Virumaa murdest, osalt aga näib Kreutzwaldil siin esinevat varasema kirjakeele mõju.

Üldiselt - jättes arvestamata mõningaid kõrvaleropõikeid - võib aiiski märkida, et Kreutzwaldi keeletarvitua soodus-tas õige tunduval määral kirjakeele edasiarenemist põhja-eesti keskmurde baasil. Kirjakeelest tõrjuti kord-korralt

ikka enam välja need jooned, mis sinna olid tunginud läänemurrete mõjul, nagu näiteks tugevaastmeline aeesütlev (lautaa, nurkaa, tõldaa)¹¹⁹, e-line mitmua (härjel, sulge pealt) jm. Kreutzwaldi keeletarvitua sai eeskujuks selle aja noorematele kirjameestele, näiteks C. R. Jakobsonile, J. Pärnale jt. Ja kuigi tänapäeval paljusid Kreutzwaldi teosais esinevaid jooni enam ei tarvitata (näit. ai-lõppu mitmuse oasastavaa: tähteai, luguai; ate-liiteliai adverbe: julgeate, viatiate; kongruentsi puudumist: koleda kohtades, nõdra silmadega jne.), avaldab Kreutzwaldi keeletarvitua mõõdunud sajandi kirjakeele arenemisele õige tunduvat mõju.

+ +
+

Käesolevas ülevaates on tõmmatud mõningaid jooni Kreutzwaldi tegevusest eesti kirjakeele arendamisel rahvuslikuks kirjakeeleks ja Kreutzwaldi võitlusest uue kirjavii-ai eest. See ülevaade ei ole kaugeltki täielik, sest käsitlemata on jäetud rahvalauluvormia kirjutatud "Kalevipoja" keel, samuti on jäänud puudutamata ka Kreutzwaldi teoste lauaestuse ja stiili küsimused.

Nagu eelnevast on selgunud, hindab Kreutzwald kõrgelt oma emakeelt, kuigi ta tunneb võib-olla enam kui keegi teine selle puudusi. Ta mõistab, et keel on üka olulise-maid rahvuse tunnuseid. Pahameelega kõneleb ta nendest, kes rahvust salgavad. Ta soovib mitte ainult emakeele püsima jäämist, vaid ka selle edasiarendamist. Ta üriatab, "et meie eesti keel ka kõrgemate õpetuade juhatamisel aeda jõuaks oma rammust täita, mia praegune soome keel juba toime-
tab ..."¹²⁰ Ta võitleb pidevalt eesti keele õiguate eest,

¹¹⁹ Olgu sel puhul märgitud, et ka Kreutzwaldi teosais võib leida üksikuid tugevaastmelisi seesütlevaid, nagu orgus, võrkua, paikkaa, kuigi Kreutzwald üldiselt tugevaastmelist seesütlevat ei pooldanud.

¹²⁰ Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetua, lk. 146.

soovitades, et seataks sisse eestikeelne aajasajamine kohtu-
tea¹²¹, et võidaks luua eestikeelse õppekeelega kesk-
kool.¹²²

Eriti teravalt avaldub Kreutzwaldi keelelise tegevuse progressiivne iseloom tema võitluses uue kirjaviisi eest. Kreutzwaldi teeneks on, et ta näitas vana kirjaviisi võõrapärasust, ebarahvalikkust, et ta näitas seda kui üht feodalsmiaegset igandit, mis on keeletarvitajale ainult kammitaaks. Kreutzwald seostas võitluse uue kirjaviisi eest võitlusega saksa feodaalide ja nende aabarakkude, tagurlike pastorite ja köstriite vastu. Uue kirjaviisi tarvituselevõttu tuleb seega täie õigusega lugeda Kreutzwaldi ja mitte Ahrensi teeneks, sest viimane pidaa silmas mitte rahvuskeelt, vaid kirikukeele parandamist.

Kreutzwaldi püüdeks oli muuta eesti rahvuskeel sõnariikamaks, väljenduavõimelisemaks, paindumamaka. Oma sõnatuletuslikua tegevuses saavutas ta edu tänu sellele, et ta vajalike sõnade soetamisel püüdis arvestada eesti keele arenemise seaduspärasusi, vältides kadakasaksapärasuai ja keele moonutamist.

Kreutzwaldi võitluat uhise rahvuakeele arendamise eest kroonis täielik edu, sest Kreutzwald tunnetas oma üh-tekuuluvust eesti rahvaga, toetus rahvale ja oli veendunud, et uue ning parem võidab.

26. J. V. Jannseni ja L. Koidula keele-
tarvitusest.

Möödunud sajandi kolmandal veerandil olid eesti kirjasõna viljelejaiks eeskätt eesti päritoluga kirjamehed. Nende keeletarvitus sõltus ühelt poolt senisest kirjakeele traditsioonist, kus küllaltki tugevasti oli veel märga-

¹²¹ Vrd. Kreutzwaldi kiri A. Ahlquistile 10. I 1867.
RKM.

¹²² Vrd. Kreutzwaldi kiri J. Adamsonile 5. IX 1872, RKM.

tav varasema kirikukeele mõju, teiselt poolt aga nende elukohast, nende keele murdelisest taustast. Et kirjamehed olid pärit erinevatelt murdealadelt, ei olnud ka nende keeletarvitus ühtlane. Nii oli P. R. Kreutzwaldi kui "Viru lauliku" keeletarvituses Virumaa murrakute jooni, J. V. Jannaeni ja L. Koidula keeles kajastuvad Pärnumaa murdejooned, C. R. Jakobsoni ja J. Pärna keelepruugis aga Peipai-aärsete murrakute sugemed, Alamal peatugem kõigepealt Jannaeni keeletarvitusel.

J o h a n n e s V o l d e m a r J a n n s e n (1819-1890) oli pärit Vändrast, seega läänemurde alalt. Oma hariduse sai ta Vändra kihelkonnakoolis, täiendas end kohaliku kirikuõpetaja Karl Kõrberi juures ja töötas algul Vändras kõster-koolmeistrina, asudes juba siin välja andma oma "Sannumetojaid". Hiljem jätkas koolimehe tööd Pärnus, kus ühtlasi 1857. a. hakkas toimetama "Perno Postimeest". 1864. aastast alates töötas Tartus "Eesti Postimehe" toimetajana ja agara ühiskonnategelasena. Tänu oma rahvapärasele keelele ja ladusale väljendusviisile leidsid tema väljaanded rohkeid lugejaid ja Jannsen kujunes üheks oma ajajärgu tuntumaks kirjameheks.

Jannseni keeletarvituses põimuvad omapäraselt kõaterliku keele kirikupärased jooned maameheliku lopsaka ja rahvaliku väljenduslaadiga. Ja kuigi ta keeletarvitus ei püüa pikaajalise sulemehetegevuse jooksul täiesti samasugusena, on ta siiski väga visa oma harjumuspärasest keelepruugist loobuma. Ta ise põhjendab oma alalhoidlikkust lähemalt kirjutises "Mis Eestimehed eestikelest ja kirjast kõnnelevad". See kirjutis, mis ilmus 1863. a. "Perno Postimehes", on suunatud põhiliselt uue kirjaviisi vastu, kuid selles käsitletakse tolleaegse kirjakeele küsimusi ka laiemalt. Jannaenile näib muret tegevat, et seoses uuenduste tarvituselevõtmisega kaob kirjakeele ühtlus. Seni olevat aluseks olnud kirikuraamatute keel. Seilest loobumine aga tekitab paabeli keelesegaduse.

Jannsen ei eita tolleaegse eesti keele puudusi.

Tema arvates on põhiliseks puuduseks sõnavara vaesus. Ta ütleb: "Kee meie keele sõnnarikkus kaavatab, temma kõnne künuai ja sõnnaliikaid libbiatab ja nenda meie keelt lah-hedam suus käima panneb, aedda tahhame, nago õnniat Maain-git, hea melega tännada."¹²³ Nandega aga, kea kirjaviisi tahavad muuta, nii et enam ei tea, kuidas sõnu hääldada, ei saavat "Postimees" kaasa minna. Kui Masing soovitas õ-ga märkida sõnu, nagu mõnni, sõudma, nõel, mõek, siis ole-vat see õige ja vastavat eeatlaase hääldamisaale, kuigi piiblis kirjutati monni, soudma, nõäl, moök. Samuti peab ta õigeks piiblikeelaste vormide peäl, aeäl, teäl, heäl, aeädus jne. asemel kirjutada peal, seal, teal, kuigi sõna-dea heal, aeädus, peaatma ja aeased Liivimaa alal tarvita-tavat vorme häääl, aeädus, päästma, aeased. Ühtluse pärast olevat siiski parem neid sõnu kirjutada diftongiga, nagu neid hääldatakse Eestimaa alal, a. o. Põhja-Eestis. Ja ise-gi see, kui edelapoolsetes murretes mõningaid vorme häälda-tavat "kõvemini", näiteks waldas, randas, makondas või wis-kend, puhkend, leikend, kirdepoolsetel aladel aga wallas, rannas, makonnaa või wiasand, puhhand, leigand, ei eksita-vat ega pehendamavat ühtki eestlast.¹²⁴

Kui Jannsen oma vestes laseb Lääne Märti ütelda, et ka "Postimees" tarvitavat sõnu, nagu keik, leikama jne., mis kirjutatakse teisiti kui hääldatakse, siis vastab "Pos-timees" sellele järgmiselt: "Armas Märt, ma ollen jo tona sulle üttelnud, kui raske se mul on, üht keige ranwale tut-waka sanud wigga parrandada, mis seläbbi, et ka pühhas kir-jas seisab, otaego pühhitsetud on. Se wõib kül nõdrua olla, agga kui aedda teen, siis on mul eestotaa mõnni aeg ikka nenda, nagu olleksin melega mõnne kirriko pengi katkimurd-nud. Nenda olli mul esmalt, kui sanna sõnnaks teggin. Tük

¹²³ / J. V. J a n n s e n / Mis Eestimehhed eestikelest ja kirjaat kõnnelevad. - "Perno Postimees" nr. 35, 4. sept. 1863, lk. 276.

¹²⁴ Sealsamas, lk. 277.

aga olli mo aüdda rahhota ja kässi kippua jälle wanna wi-
 ai kirjutama; agga at andine Muatjalla õppetaja Masing om-
 ma piibli luggudaa aedda samaa teinud, ae kinnitaa mind
 nattu; aeat aa taad, Mart, Masingid makswad aea aajas
 paljo wimmo ailmaa; pealagi teab üka õppetaja ommeti par-
 rem, kui meiesuggune, mis üige ehk kõwwer on. Et agga sõn-
na asemel tännini ailea sõnna seisaab, no wata, Mart, sel-
 le pärraast pead trükkiatega kõnnelema, kel aedda tahhekest
 õ weel paljo ei olle."¹²⁵ Nagu siit selgub, on Jannaenil
 küllaltki raake olnud kirikukeelaeteadet vormideast vabaneda.
 Allea hiljem olevat ta aru saanud, et "pühha kirri kirjut-
 se- ehk trükkieüggaaid ei pühhitae". Samaa märgib aga Jann-
 aen, et ta ei ole rahul ka viimaseel ajal kiriku enese poolt
 tehtud pühakirja parandustega. Nii küsib ta, miks olevat
 aeniate uakua, käakua, aedaa ja aitanud (aitnud), kaebada
 aemele võetud uaua, käaua, aia ja aidanud, kaewata,
 mika on aeniaed vormid õnaka, sihupärraast, koua, keelma,
põõrama, piddaead, mõeto asendatud vormidega õntaka, ma-
pärraast, kooa, kelama, põrama, peawad, mõto, aeat ka aeni-
 aed vormid olevat põhjendatud. Vaatupidiaelt eelmistele
 olevat aga asilitatud mõned vormiu, mida Jannaen ei saa pi-
 dada õigeks, näit. sanna, poia, aia, wõõra, pitka õigemate
sõnna, poea, aea, wõera, pikka asemel.¹²⁶ Jannaen pooldab
 siin ilmselt neid vorme, mis toetusid läänepoolaetele mur-
 retele ja leidusid juba varasemates piiblitõlgetes. Hilisem
 kirjakeel on siiski loobunud enamikumat Jannseni poolt eoo-
 vitatud vormidest.

Kui jälgida Jannseni Väandra ja Pärnu ajajärgu töid,
 siis leiame siin tõepoolest nii varasemale kirikukeelele
 omaseid kui ka ilmseid läänemurdelisi jooni.

Nii kirjutab ta traditsioonipäraselt õ asemel e sõna-
 des nenda, senna, keik, leikama, tarvitab a-d sõnas sanna,
eannumetoja, hiljem siiski juba ka sõnna. Küllaltki kaua

¹²⁵ Eelmise jätk, "Perno Postimees" nr. 36, 11. sept.
 1863, lk. 283.

¹²⁶ Sealsamas, lk. 284.

püsis tal ea sõnades, nagu peäseda, peästma, heal, seäsed ja seädus. kuna sõnadest seäl, peäl (vrd. pea, hea) ea ju-
ba varasti kaob. Varasema kirjakeele eeskujul tarvitab ta
1-i asemel i-d sõnades nagu poiad, maia, aiab, raial, aial,
koio, hiljem siiski poea, maea, koeo. Muidugi on ka tema
keeletarvituses säilinud veel järgsilpide o, näit. tallo,
kasso, ammo, arro. wsimo, mingo, rahho, paljo jt. Piibli-
keele traditsiooni, mida mõnel määral toetab ka murre,
võib näha pika a tarvitamises sõnades, nagu pääw ehk pä,
päwad, kä 'käes', ka näme ~ näeme, määd jt. Varasem marki-
misviis kajastub ka sõnades kous 'koos' ja lood 'lood'.
ki-, gi-liidet märgib ta tavaliselt -ke, -ge kujul: nüüd-
ke, linnudke, lehhedke, peage, minnage, kuid ka ialgi,
ükski. Kõikuvusi esineb ka liidetes, nagu teisiti, alla-
ti, ommeti, kuid öiete, samuti waggusi, kuid waggise.
sti-liide esineb tavaliselt -ste kujul: töeste, ueste, puh-
taste, saggedaste.

Murdepäraselt on v kadunud sõnades, nagu tui, kuind
'kuivanud', sui, auine, kaeo 'kaev', palla 'palav', pä
'päev', Sõnaalguline konsonantühend puudub juhtudel, nagu
raksus 'praksus', laksuwad 'plaksuvad', rummo 'trummi',
korpion 'skorpion' jm. Sõnaalguline h puudub sõnades slw
'halb', annesid, arwa 'barwa', öiskagem, unnik, ellad /wen-
nad/, iia jm. Vokaalharmooniat esineb ainult h järel juh-
tudel, nagu pahhä 'pahe', lahhab, nähha, sähhardune.

Murdepäraselt astmehelduseta noomenitena käändu-
vad sõber-tüüpi sõnad, näit. /mitto/ sõbra, nõdra /jõudu/,
sõbru, nabradel; tu-liitelistel adjektiivisel on veel säi-
linud tüves -ma, näit. õnnetuma, kõlvatumad, holetumaks,
samuti on paiguti säilinud ka tüve -ks, näit. kattukse,
käikse. Ainsuse osastav on Jannsenil ligikaudu samaaegune
kui tänapäeval (illusat, keisrit), kõrvalepõikeks on sel-
lised omaaegsed vormid nagu russikast; middagit, kedda-
git. Illatiivsetest vormidest esinevad nii merde, tuulde
kui ka jure, mele. Inessiiv on jalg-tüüpi sõnades järje-
kindlalt tugevaastmeline: selgas, kohtas, puuskas, külges.

rikis, maldas, kordas, aedas, norgus jt. Seda esineb ka mitmuses: keikis paikus, jalgus, rindus.

Mitmus on tavaliselt de-, te-tunnuseline, näit. nurkades, saksadel, vanemattest, kanneldega, kuid esineb ka murdepäraat nõrgaastmelise tüvega de-mitmust: rinnadest, rongadel, linnudel. Piiratud ulatuses tarvitab ta ka e-mitmuse vorme, eriti mitmuse omastavas, näit. silme /ees/, jälge /al/, jälgega, wende /wihha/, sulge /peal/, i-mitmuse vorme esineb samuti vähe: keigis muis asjus, sarwis, silmist, mähkmia, üllemail. Mitmuse osastav enamasilbilistest tüvedest on kas id-lõpuline (psisid, sannumid, hambid) või diftongiline (mõnnusaid, lauljaid, ramatuid), kaheasilbilistest tüvedest aga kas sid- (mäggesid, saresid, maissid) või si-lõpuline (nurkasi, muhkusi, kolisi, laulusi ~ laulusid, ka nisuggusi). Küllalt rohkesti esineb ka lühemaid voksaaliga lõppevaid mitmuse osastavaid, näit. lehta, tahta, kiwwa; lome, sukke; asjo, sanno, jalgo.

Verbivormidest märgitagu kõigepealt murdepäraat ja varasemas kirjakeeles üldist tugevaastmelist oleviku mitmuse 3. pööret, näit. nad andwad, leidwad, tahtwad, sõudwad, isegi kadduwad, teggewad, weddawad. Kontraneerunud verbide da-infinitiiv on sageli tugevaastmeline, näit. walwada, leikada, wastada, wiskada, samuti arwades, ärkades ja walwage, ärge sõimage, nud-kesksõna on üldiselt aemasugune kui tänapäeval (juhhatanud, sanud, jõudnud, kuid annud, tunnud). Esineb aga ka nd-tunnusega vorme: kaddund, piddand, wassind, aukund. Kausatiivides jääb umbisikulise tegumoe vormides ta-, da-tunnus tavaliselt ära, nagu see on omane läänepoolseile murdeile ja ka piiblikeelele, näit. armastud, kolitud, kinnitud, üllendud, korristud, awwitakse, põlletakse, lõppetes. Uuteks verbivormideks, mida Jannsen murdekeele mõjul kirjakeeles tarvitama hakkab, on kaudse kõneviisi vormid, näit. 1859. a. lauses "ta kidab, et juba peale 20 mehhe olla tahtnud tedda naaseks wotta, agga ükski neist polle ni rikkad olnud, kui temma tahta" või 1860. a. "nemmad olla kuulnud,

et rikkad mehed nõu piddand, Riiaat Libau linna raudteed tehha, mis mõllemale linnadele ni sureks kassuks tulla, et ei mõista järsko keik üllestrakida".

Süntaktilistest joontest äratav tähelepanu aagedane omadus- ja nimisõna kongruentsi puudumine, mis selle aja kirjakeeles oli veel üldine, näit. sure Jummalale, teiste inimestel, kenna sõnnadest, rõõmsa lauljattega, kuid ka waikses kasikus jt. Sõna rahwas (ka naisterahwas jt.) esi-neb sel ajal veel mitmuse vormi tähenduses, sellepärast ka rahwaas rägiwad, muud rahwas ellawad. Kuigi objektivigu Jannsenil on palju vähem kui varasemail autoreil, ei ole ka tema vaba vigadest, näit. kus ... Abram poega altari peäle panni; Tallinna laulo=seltsi liikmed ... omma tubli laulomejatri Krügerile ... üht illust hõbbe peekret kingitusseks töid; kulen linnud, näen lilled jm. Agentadverbialli märkimiseks tarvitab Jannsen tavaliselt elatiivi, näit. kassepuud ... said issa kättest istunud, tarkus ... on meile omma jaggo Jummalast antud.

Jannseni sõnavara on küllalt rikkalik ja rahvapärane, tugeva murdelise koega. Nii kohtame siin murdesõnu, nagu rank, -i 'kaevuküna (veiste jootülaeks)', sopp, -a 'pori', sõõrakas /linu/ 'tuust', kõbin 'tasane kõne, kuulujutt', kahmakas 'agar, energiline', taga sorima 'ergutama, liikuma panema', ämrik 'ämblik', tänude 'tänavu' jt. Silma paistavad ka kõnekeelsed saksa laenuõ, näit. hantvärgid, ritterid, seitungid, kuldpenningid, tutsbarid 'vurrud' saterkuub, prakk 'frakk', pataaerima, mekkima jne. Tol ajal esinevate uute nähtuste kirjeldamisel peab Jannsen paratamatult ka uusi sõnu tarvitusele võtma, näiteks raudtee kirjeldamisel esinevad tal sõnad, nagu raudmaantee e. raudtee, auromassing, auruwanker 'vedur', raudwanker 'vagon' jt. Tänapäeva keeletarvitusest erinevad sõnad nagu suures koolis 'ülikoolis', suured tükid 'saurtükid, kahurid', /lilledel/ hais 'lõhn', /lilled/ lehkawad 'lõhnavad' jm. Rohkesti tarvitab ta rahvapärast fraseoloogiat, näit. lulli lõõms, nina kärsutama, üle õla teiste peale vaatama, vota näpust, nende

hulgas võrdlusi: rumal nagu puutükk, kiratsevad nagu tuli toores puus, nagu kanad takkus, vanasõnu: weerejal kiwil ei kaswa samblad peale, näputäis tõtt on ju ikka parem kui äületäis walet jne.

Tuntud on Jannseni ilmeka ja lopsakas stiil. Võrreldagu selleks kas või mõnd tema kirjeldust, näit. annab ta ühe lausega pildi Aafrikast: "Lähme Ahwrikamale, korsnapühkia issamale, kus palla päike pea kohtas, palla liiv jalgeal, metsellajad kurjad, innimesed mustad ja must ka keik nende ello: ebbajummalatte tenistus, orjakaup, allalissed tüllid ja riud, vangivõtmised, mümissed - waene ma!"

Oma töös "Püssipappa esimesed külla-Juttud" (1854) kujutab ta üliteravates värvides rikkaid ja ihneid tegelasi, näit. "Hannusse Pert Piits tulli möda tannawat, hõbbevaskega piip tormas suus, teine kässi pükaikallitses, müts teise kõrwa peal ja uhkus ja rummalus wahtisid teine teisest silmast välja" või tema naise kirjeldus: "Kes temma kääst koort ostis, sai pool piima, kes piima ostis, sai pool wet, ja ühe sannaga: ta kapis ja rapis, kust ial koppika kätte sai. Ta olli kül wägga rikkas, agga ni kitse, et kõhete ei raatsinud täis süa. Häbbist egga auust temma ei teadnud. Kui koer kondi mahhajättis, siis leidis weel middagi seält küljest. No kuidas ta teud, nenda olli ka temma näggo. Silmad aukus, suur ninna püsti, loug kikkis ja palled kortsus, nago kuinud pastlad; peäleegi olli keik ta näggo ni rüetand, nago kegi olleks nores põlwe ernid seal peäl rabbanud, ja igga rügemärk olli, nago weise jalla jälg, mudda täie, wanna mütsi lorts peas, saddapaigane seliko tük selgas ja kue narro lõakaelussega kinni, nõnda käis ta töpawal ja pühhapawal."

Muidugi ei ole Jannseni keeletarvitus kogu tema pika kirjamehetegevuse ajal ühesugune. Nii nagu ta varasemast sannast loobus ja sõna tarvitama hakkas, loobus ta ka hiljem kord-korral mõningatest varasematest joontest, näiteks hakkas ta tarvitama keik asemel kõik, senna asemel sinna jm. Kreutzwaldi "Kilplastes" (1857) esitatud pilget

Jannseni kirikukealaete läänemurdeliste joonte kohta (näit. weikestel hiiredel, anni raew, palla silk, waagnaa, kirikaand, iatub laudaa) ei arvestanud Jannaen kuigi tõsiselt, seet selliaed vormid olid talle tuttavad ka piiblikeelest. Hiljem aga, kui Jannaen asus Tartus "Eesti Postimeest" välja andma, hakkas ta mõnevõrra enam arvestama ka teiste keeletarvitust. Eriti paistab see silma 1872. a., kui Eesti Kirjameeste Selts võttis vastu rea otsuseid eesti kirjakeele tarvitamise kohta. Seoses vastuvõetud otsustega ei lähe Jannaen oma ajalehes mitte ainult üle vanalt kirjaväisilt uuele, vaid hakkab tarvitama ka Hurda poolt soovitatud vorme, nagu hää, aäl, viakaaivad, võikaivad, kihelkonnad jt., kuigi mitte järjekindlalt. Vormid, mille kohta otsust ei olnud, püüvad siiski suurel määral veel vanal kujul.

Otsuseid puhtkeeleliste küsimustega Jannaen kuigi palju ei tegele. Ometi võtab ta mõnikord aña ka keeleliste ettepanekute kohta. Nii näiteka toetab ta kõigiti Kreutzwaldi ettepanekut hakata tarvitama naissoo liidet -na, näit. kuningana. Vaatupidiselt suhtub ta aga kaua aega eitavalt uue kirjaväisi tarvituselevõtmise, kartes, et uue kirjaväisi tarvitamine ajalehes võika lugejate arvu vähendada. Alles siis, kui uus kirjaväis juba üluist poolehoidu on leidnud, läheb ka Jannsen üle uuele.

Küllaltki õigesti iseloomustab ta 60-ndate aastate eesti kirjakeelt, märkides selle kohta: "Meie eesti keel nago need, kes sedda räägivad, on meile küll armas, agga siiski alles ma sarnane, mis veel head harrimist tahhab. Meil ep olle jo veel õiget egga kindlat keelseadust tähhele pandud, waid iggamees kirjutab, kuidas parrem arwab ollewad, ja sellepärast on asai alles ni mitme karwalinne ja maolinne. Eestikelel on nisamma omma põhhi ja alus, kui keige teistel, agga sel teel polle veel õiget krawid kõrwas egga korrapärast sillutud. Ünnis O. W. Maasing panni küll head sillust, agga kes selle peal eddasi piddid ehhitama, jätsid loaso ja langesid jälle endise

kahhewahheltse lou sisse taggasi, kua nad praego kinni on. Ommeti on meil se kindel lotua, et aega möda ka see aajan auren aelgus tulleb." ¹²⁷

J. V. Jannaeni keeletarvitusele on vaga lähedane te-
me tütre L y d i a K o i d u l a (1843-1886) teoste
keel. See on ka mäiatetav, aeat oli ju Koidula lapaepöli-
veet aadik tuttav Vändra murrekuga ja sai oma keelekooli
otseselt isalt, olles isa abiliaseks ajalehetöös.

Nii nagu Jannaen tarvitab ka Koidula oma varasema-
tes töödes nagu "Ojasmölder ja tema minnia" (1863), "Ema-
jõe Öpik" (1867) jt. vana kirjaviisi. Samad piiblikeelaed
ortograafiliselt ja häälikuliselt jooned esinevad ka Koidu-
la keeles, näit. kelk, leikaa; poia, aiada, loud 'lood',
pitkem ja pank, paraego, raggaa 'pragaa', palla 'palav',
auiste-pühhad 'auviatepühad' jt. Ka morfoloogiliselt erijoo-
ned on põhiliselt samad, näit. tugavaaatmeline inessiiv:
nurkaa, külgea, kihhelkondaa, rindus, paiguti nõrgaasatme-
line de-mitmaa: tähhede, ölladega, mulgidel, rohukõrredea
ja e-line mitmuse omastav: ölge peale, jälge alla, a- või
ai-line mitmuse omastav: teisa kelaa, jälga, mulka; tun-
diai, vigaai, niiauguai rublaai jne. Samuti esinevad Koi-
dulal ka samaaeguad verbivormid, näit. heitwad, hüüdwad,
tundwad, wötwad, puhkada, töttada, arwada, ohkades, wia-
kanud, annud, weddanud - laggund hõne, rõugend näägo; lau-
latud, liigutud, kinnitud; nemad piddada kõndima, Hana
olla ta parram kääsi, sina tahta odrad waakile wiia jne.
On siiski huvitav märkida, et mõned vormid on Koidulal
siiski teiaiti kui Jannaenil. Nii näiteks tarvitab Koidu-
la kolmesilbiliate verbivõrude dea-infinitiivis ka vor-
me, nagu naeratea, pörutatea, imeetatea, meelitatea, kui-
gi Jannaen neid ei tarvitanud. Küll aga esinevad selli-
sed des-vormid järjekindlalt Kreutzwaldil.

¹²⁷ "Perno Postimees" 1862, nr. 4, "Ued ramatud",
lk. 25-26.

Süntaktilistest nähtustest paistab Koidulalgi silma omadussõna ja nimisõna kongreuentsi sagedane puudumine, näit. kõrge kiwwimaisesse, happe sõnnedega, tõiste keledes-
se, tru selteimehheks jt. Ka objekti tarvitamises on eba-
kindlust, näit. kel güddant annud sa; so priust ollid mat-
nud, oh jätta päikest saha, ukse kinni pannes.

Rahvapärases fraseoloogia poolest on Koidula tõõd küllaltki rikkad, näiteks tarvitab ta selliseid väljendeid, nagu nüüd olli tulli takkua, mõistis ... mokka mõda raki-
da, keelt ta järrele nilpaaid; ei lausu musta ega valget,
ühhest kõrwaast sisse, teisest välja, teie naised olete
kõik ühe veega riatitud, ütle mulle suu sisse, ajab pää
aelga jne. Nagu Jannaen tarvitab ka Koidula kõrvale asemel
kõrva (istus Andrese kõrva), kõrval asemel kõrvas, kõrgele
asemel kõrgesse (tõstis wokki kõrgesse), kõrgel asemel
kõrges.

27. Akadeemik Wiedemann eesti keele uurijana.

Ferdinand Johann Wiedemann oli viimane, kuid ühtlasi kõige põhjelikum ja teenekam saksa rahvusest eesti keele uurija. Ta sündis 18. märtsil 1805 Haapsalus magistraadisekretäri pojana, õppis Haapsalu kreiskoolis ja Tallinna gümnaasiumis, tundes juba siin sügavat huvi keelte vastu. 1824. a. astus ta Tartu ülikooli õigusteaduskonda, õppides selle kõrval filoloogilises seminaris keeli. 1827. a. lõpetas ta ülikooli, omandades vastavalt oma huvialale ladina ja kreeka keele ülemõpetaja kutse. Peale ülikooli lõpetamist töötas ta keelte õpetajana Tartua, Miltavis (Jelgavas) ja 20 aastat Tallinna gümnaasiumis. Tallinna perioodil alustas ta oma teaduslikku tegevust, koostades komi, mari ja udmurdi keele grammatikad, mis äratasid Vene Teaduste Akadeemia tähelepanu. Tööde eest soome-ugri keelte uurimise alal valiti ta 1854. a. Akadeemia korrespondeerivaks, 1857. a. ülemääraliseks ja 1859. a. Vene Teaduste Akadeemia määraliseks liikmeks. Kuigi ta ka hiljem jätkas teiste soome-ugri keelte grammatikate ja sõnastike koostamist,

põõrras ta akadeemikuks saades oma tähelepanu eelkõige eesti keele põhjalikule uurimisele.

Esti keele küsimustega oli Wiedemann tegelnud juba Tallinna perioodil. 1855. a. oli ta esitanud Teaduste Akadeemiale oma kirjutise "Esti grammatika uusimast käsitlesest", milles ta analüüsib 1853. a. ilmunud E. Ahrensi eesti keele grammatikat ja võrdleb Ahrensi seisukohti Faehlmanni omadega, näidates, et terves reas küsimustes on Faehlmann õigemal seisukohal kui Ahrens. Kirjutis näitab, et Wiedemann tunneb hästi eesti keeleõpetuse küsimusi ja tõstab õigesti esile Ahrensi grammatika puudused. Eri artiklites puudutab Wiedemann sel ajal ka vajja ja liivi keele suhteid eesti keelega.

Esti keele küsimuste otsesele uurimisele saab Wiedemann asuda alles 1861. aastal. Ta seab oma ülesandeks kõigepealt suure eesti sõnaraamatu väljaandmise, milleks ta esialgu kavatses kolme suve jooksul koguda materjale eesti murretest, korraldades selleks vastavaid uurimisreise. Hiljem aga selgub, et algul kavatsatud uurimisreisidest kaugeltki ei piisa ja ta käib igal järgnevalgi auel kuni sõnaraamatu ilmumiseni murdeid uurimas, läbi käies seejuures kõik murdealad. Eesti murretega lähemal tutvumisel aratasid Wiedemanni tähelepanu lõuna-eesti mured, mida ta seni tundis peamiselt tartumurdeline kirjanduse kaudu. Tartus leidis ta endale võru murret hästi tundva keelejuhi üliõpilase J. Hurda näol, kelle andmetele suurel määral toetudes ta koostaski oma uurimuse võru murde kohta ("Versuch über den werroehstnischen Dialekt" 1864), milles ta leiab, et võru murre on lõuna-eesti peamurre, sest selles on lõuna-eesti jooned kõige puhtamal kujul säilinud, kuna lõuna-eesti kirjakeeleks olev tartu murre neid jooni kaugeltki nii täielikult ei esita. Vastupidiselt Ahrensil arvab Wiedemann päris õigesti, et lõuna-eesti mured ei erine põhja-eesti murretest mitte ainult oma sõnavaralt, vaid ka häälikuliselt ja grammatiliselt struktuurilt. Akadeemik Wiedemanni käsit-

lus võru murdest, mis oli eeltööks tema suurematele töödele eesti keele alalt, on jäänud tänini ainukeseks trükist ilmunud suuremaks uurimuseks võru murde kohta.

Üheks kõige põhjalikumaks, aga ühtlasi ka kõige mahukamaks Wiedemanni tööks kujunes tema suur "Eesti-saksa sõnaraamat". Sellel sõnaraamatul püüdis Wiedemann koondata kogu eesti keele sõnavara. Materjalina kasutas ta kõiki varasemaid sõnaraamatuid ja sõnavarakogusid, olgu need siis trükitud või käsikirjalised. Peale selle töötas Wiedemann sõnavara seisukohalt läbi kogu sellesegse eesti kirjanduse, nii võrd kui ta seda suutis teha. Ühtlasi pöördus ta kõikide eesti pastorite poole üleskutsega koguda oma kihelkonna murdesõnu, kuid pastoriid suhtusid sellele üleskutsesse väga külmalt. Leidus ainult üksikuid kirikuõpetajaid, näiteks Pühalepa pastor Sengbusch, kes Wiedemannile kaastööd saatsid. Väga tõhusat abi sai aga Wiedemann tolleaegseilt eesti haritlastelt, eelkõige Kreutswaldilt põhja-eesti ja Hurdalt lõuna-eesti murdesõnade kohta. Korduvalt peatus Wiedemann oma uurimisreisidel Võrus, et Kreutswaldilt saada andmeid nii "Kalevipojast" kui ka eesti rahvalauludest väljamärgitud sõnade tähenduse ja tarvituse kohta. Rohkesti uundset sõnavaralist materjali kogus ta ka oma uurimisreisidel.

Sõnaraamat sai valmis ja seda hakati trükkima juba 1866. a. lõpul, kuid et Wiedemann trükkimise ajal pidevalt sai juurde uusi materjale, siis pidi ta sõnaraamatule lisandama kolm lisavalimikku hiljem juurdetulnud sõnadest. Trükist ilmus Wiedemanni sõnaraamat ("Ehstnisch-deutsches Wörterbuch") 1869. a.

Wiedemann püüab oma sõnaraamatus märkida eesti keelt võimalikult täpselt, kasutades selleks eri transkriptsiooni. Ometi on ta seejuures märkimata jättnud eesti keelele omased välted, nimelt erinevuse pika ja ülipika hääliku vahel, mida ta küll märkas, kuid mille märkimine talle kui sakslasele oli liigä raske.

Võrreldes varasemate eesti keele sõnaraamatutega on

Wiedemanni teos palju põhjalikum. Siin on antud sõnade grammatilised vormid, on näidatud murdesõnade esinemisala, on registreeritud vastavate sõnade murdelised teisendid (näit. põrand, põrmand, põrmat, parand jne.), esitatud olulisemad liitsõnad, eriti sellised, mille sisu iseendast pole selge (näit. lehmanisa seene tähenduses), taimede ja loomade nimede puhul toodud teadusliku täpsuse huvides ladinakeelsed vasted, sõnade tähenduste ja tarvitamise selgituseks esitatud mitmesuguseid sõnaühendeid, rahvapäraseid väljendeid ja kõnekaande.

Et Wiedemannil oli kasutada erinevatest allikatest ja erineva väärtusega materjal ning et ta eesti rahvakeelega põhjalikumalt tutvus alles oma murdeuurimisreiside ajal, siis on loomulik, et Wiedemanni sõnaraamat ei ole vaba vigadest ja ebatäpsustest. Osa sellistest vigadest on Wiedemann hiljem ise parandanud, tehes eeltöid sõnaraamatu järgmise trüki jaoks. Hoolimata neist suhteliselt vähestest komistustest, mis sõnaraamatus esinevad, on Wiedemanni sõnaraamat suureaavutuseks eesti leksikograafias. See on tänini jäänud kõige täielikumaks eesti murrete sõnara sisaldavaks trükitud sõnavarakoguks, mis ühtlasi annab ka täieliku pildi mõõdunud sajandi kirjakeele sõnara-rast. Sõnaraamatu I trükk sisaldab ligikaudu 50 000 sõna, kaasa arvatud ka liitsõnad ja sõnade murdelised teisendid, sõnaraamatu II trükk (1893) ühes Wiedemanni enese poolt tehtud täienduste ja parandustega sisaldab ega ligi 60 000 sõna.

Sõnaraamatu ilmumise järel asus Wiedemann põhjaliku eesti keele grammatika koostamisele. Seda grammatikat oodati mõõdunud sajandi 70-ndates aastates kärsitult, sest loodeti, et see lahendab kõik lähtised keeleküsimused. Neile, kes ootasid Wiedemannilt normatiivset grammatikat, valmistas aga Wiedemanni keeleõpetus ("Grammatik der ehst-nischen Sprache" 1875) teatava pettumuse, sest Wiedemanni raamat ei ole oma laadilt normeeriv, vaid on ulatuslik ja väga rohkel keelelisel ainekul põhinev deskriptiiv-

ne grammatika, mis annab ülevaate sellest, kuidas tarvita-
takas eesti keelt põhja-eesti keskmurde alal, kuid arves-
tab ka teisi murdeid. Materjali grammatikaks kogus Wiede-
mann 13 suve jooksul rahvasuust, samuti töötas ta läbi roh-
kesti kirjakeele ainekust. Palju materjali pakkus ka sõ-
naraamat. Kogutud rohke materjal on võimaldanud olulise-
maid keeleõpetuse küsimusi käsitleda niivõrd põhjalikult,
et järgnevad grammatikudki on võinud suurel määral toetuda
Wiedemannile.

Oma grammatika sissejuhatavas osas annab Wiedemann es-
makordselt ülevaate eesti varasemast grammatilisest kirjan-
dusest, samuti murretest ning murrete ja kirjakeele suh-
teist. Hinnatavamaid on grammatika tuletusõpetuse osa, mil-
les on antud üksikasjalik eesti tuletusliidete analüüs.
Palju väärtuslikku ja eesti grammatika seisukohalt püsivat
pakuvad ka teised osad, näit. käänamist ja pööramist käsit-
levad peatükid, samuti lauseõpetus. Ometi on Wiedemanni
grammatikal ka rida olulisi puudusi, näit. puudub ka siin
väldete lähem käsitus ja rida ilmseid eesti käändeid on
jätetud käänamistabelist välja.

Oma eesti keele sõnaraamatuga ja grammatikaga andis
Wiedemann meile tööd, millede tähtsus ei piirdu ainult oma
ajaga, vaid mis on avaldanud väga suurt mõju eesti kirja-
keele kogu hilisemale arenemisele, pakkudes materjali ees-
ti kirjakeele sõnavara rikastamiseks kui ka eesti keele
grammatika küsimuste lahendamiseks.

Seoses sõnaraamatu ja grammatika koostamisega oli
Wiedemann kogunud ka mitmesuguseid rahvaluule alale kuulu-
vaid materjale, nagu vanasõnu, mõistatusi, kõnekäande, en-
disaegsete kommete ja mängude kirjeldusi jm. Kogu selle
materjali avaldas Wiedemann 1876. a. pealkirja all "Eest-
laste sisemisest ja välisest elust" ("Aus dem inneren und
äusseren Leben der Esten"). Selle kogu avaldamisega luges
Wiedemann oma ülesande eesti keele uurimise alal lõpeta-
tuks.

Peale mainitud kolme suurema eestiainelise töö on

Wiedemann sel ajal avaldanud veel rea väiksemaid kirjutisi, näit. ülevaate Marienburgi eestlaste (leivude) keelest (1869), käsitletuse muistsete vadja sõjavangide järglaste kreevinite väljasurnud keelest (1871) jm.

Olles lõpetanud eesti keele uurimise, asus Wiedemann komi keele materjalide põhjalikumale läbitöötamisele, kuigi nüüd tema tööd tunduvalt pidurdasid nii nõrk nägemine kui kuulmine. Hoolimata raskustest avaldas ta siiski 1880. aastal küllaltki ulatusliku komi-saksa sõnaraamatu ühes udmurdi-saksa lisaga ja 1884. a. komi keele grammatika. Need komi ja udmurdi keelt käsitlevad tööd jäidki akad. Wiedemanni viimasteks suuremateks töödeks. Akadeemik F. J. Wiedemann suri Peterburis 17. detsembril 1887. a. Tema väsimatut ja hinnatavat tööd soome-ugri keelte, eriti aga eesti keele alal on meil põhjust tänapäevalgi tänuga meelde tuletada.

28. Jakob Hurt keelemehena.

Jakob Hurt, kuigi ülikoolis õppinud teoloogiat, kuulus siiski meie esimeste kõrgema keeleteadusliku haridusega eesti päritoluga keelemeeeste hulka. Ta sündis 1839. a. Põlvas Võrumaal, õppis Tartus kesk- ja ülikoolis, töötas algul keskkooliõpetajana Kuressaares ja Tartus, hiljem pastorina Otepääl ja Peterburis, kus ta suri 1907. a.

Huvi keelte vastu tärkas temas juba keskkoolipõlves. Ülikoolis jätkas ta oma keelelisi harrastusi. Juba 1861. a. alustas ta oma kodumurraku Põlva murdesõnade kogumist. Järgmisel aastal esitati Õpetatud Eesti Seltsis juba tema esimene keeleline uurimiskatse "Onomatopoetica Estonica", milles ta jälgib Põlva murrakust kogutud onomatopoeetilisi sõnu. Selts hindab tema tööd ja ergutab teda keelelise töö jätkamisele. Et ta on nüüd tuntud võru murde hea tundjana, usaldatakse Kreutzwaldi soovitusel talle Liivimaa talurahva seaduse tõlkimine lõuna-eesti murdesse (ilmub 1863. a.). Samuti on ta akadeemik Wiedemannile usaldatavaks keeleju-

hiks võru murde ülevaate koostamisel (1864). Kodumurde uurimist jätkab ta ka peale ülikooli lõpetamist. Nii kõneleb ta ÕES-ia 1870.a. võru rahvalauludest, rõhutades nende puhul eriti keelelist külge, vanemaid vorme nagu tullehna, eaanuvaa jt. Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul 1875. a. selgitab ta kuulajaile lõuna-eesti pikkade vokaalide vaheldust, näit. kiel (-kil): keele, ruoak (=rūšk) : rooa, auäk (-auk): aõgi. Samas esitab ta ka üleskutse vokaalharmonia jälgimiseks eesti murretes. Enam tähelepanu väärib tema uurimus "Lõuna-eesti inessiivilõpuat", mille ta esitas 1875. a. ÕES-is. Siin näitab ta, et lõuna-eesti seesütleva lõpud -n, -h ja -hn (külän, küläh, külähn) pärinevad kõik varasemast hna-lõpust, mis on säilinud veel Võrumaa rahvalauludes. Õigesti märgib ta, et lõuna-eesti hna-lõpuga vormid on täiesti paralleelsed põhja-eesti seesütleva varasema ena-lõpuga. Kodumurdest on inspireeritud ka tema kirjutis "h-häälikust eesti keeles" (1892), milles ta selgitab h-hääliku esinemust nii kirjakeeles kui murdes, tõstes eriti esile võru murret, kus h on enam säilinud (näit. kahr jt.). Eesti murdeuurimise küsimused huvitavad teda pidevalt. Ka oma kuulsas rahvaluulekogumise üleskutses "Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele" (1888) rõhutab ta vajadust eesti murdeid uurida ja materjale võimalikult nii üles kirjutada, nagu murdes kõneldakse. Tänu tema üleskutsele ongi eesti rahvaluulekogudes palju väärtuslikke teateid eesti murrete kohta. Tal oli kavatsus ka isiklikult eesti murdeid lähemalt uurida. Nii kavatses ta seoses Kolga-Jaani rahvalaulude väljaandmisega koostada ülevaate Kolga-Jaani murrakust, seoses "Setukeste laulude" trükkitoimetamisega oli tal kavatsus koostada setu sõnastik ja grammatika, kuid kõik need tööd jäid algastmele. Ei jõudnud ta ka eesti murdetekstide väljaandmiseni, millest ta kõneleb oma rahvaluulekogumise üleskutses. Huvitav on eelmisega seoses märkida, et ta on teinud ka omapärase ebaõnnestunud katse eesti murdeid rühmitada. Nimelt jaotab ta eesti mured kolme rühma, võttes aluseks

peamiselt ühe tunnuse, nimelt seesütleva käände lõpu. Sellele vastavalt eristab ta a-lõpulisi põhja-eesti murdeid, n-lõpulise inessiiviga lääne-lõuna murdeid (mulgi, tartu) ja h-lõpulise inessiiviga ida-lõuna murdeid (võru).

Teiseks küsimuste piirkonnaks, mis Hurta huvitasid, olid eesti liited. Eriti koondub ta tähelepanu ne-liitelistele sõnadele. ne-liitega aegsasti lahendab ta mitmeid eesti morfoloogia küsimusi. Nii esitab ta 1876. a. ÕES-is oma ettekandes "Mitmuse osastava lõpp -sid eesti keeles" küsimuse, kust on pärit sid-lõpp mitmuse osastavas sellistes sõnades, nagu aukusid, odasid, teesid jne. Pärast õigesti näitab ta, et see sellistes sõnades algupärane ei saa olla. Lahenduse leiab ta selles, et aeg on levinud ne-liitelistest sõnadest, kua s on tüves, näit. rebasid. Siit on see aid-lõpp siirdunud ka teistesse sõnatüüpidesse. Oma teises ettekandes "et-liitest kohanimedest" (1876) näitab ta, et ka ste-liitelised kohanimed (Halliste) on pärit ne-liitelistest sõnadest, olles vastavate sõnade mitmuse omastavad (Rebaste, Tigaste).

Hurda auurimaks tööks sel alal on ta doktoriväitekirj "ne-purum"iga lõppevad noomenid eesti keeles" ("Die eatnischen Nomina auf ne-purum"). mille ta 1886. a. kaitses Helsingis. Siin jälgib ta ühaikasajalikumalt ne-liiteliste adjektiivide ja substantiivide aisulist ja vormilist külge, annab ne-noomenite tähendusühikud ja aelgitab nende mitmesuguseid tuletusvõimalusi. Vastavate nähtuste analüüsi puhul peab ta ühtlasi silmas käsitluse praktilist külge, näit. selgitades ja soovitades eristada sõnu, nagu luune 'luust tehtud', ja luine 'luurohke, palju luid sisaldav', hadane ja hadine jne. Doktoritööle pidi järgnema teine osa ne-compositumi, s.o. liitliidete käsitlusena. Seda tööd ei jõudnud ta lõpule viia. Ta jõudis käsitleda ainult line-liitelisi sõnu, kuni -lane, -kene, -aine jt. liitliited jäid uurimata. Ta töö "Eesti sõnadest -line lõpuga" ilmus 1902. a. Selles jälgib ta line-liitliste sõnade tähenduslikku ja tuletuslikku külge ning jõuab tulemusale,

et "-line lõpulised sõnad Eesti keeles on alalütleva käände lapsed", s. o. on tuletatud alalütlevast, millele liitub ine-liide. Sellega on seletatav, miks line-sõnu saab tuletada ainult käändsõnadest (silmal-ine, silmil-ine) ja miks -line ei saa liituda konsonandile. Seega on ka selles uurimusel praktiline väärtus. Ta näitas siin, et tol ajal sagedasti esinenud vormid nagu aeadusline, kirikline jne. on vead. Reeglid, mis Hurt siin andis lik- ja line-liite tarvitamise kohta, on kehtivad tänini.

Samasugust praktilist eesmärki peab silmas ka ta pikem uurimus sõnade ehk ja või tarvitamise kohta, mis ilmub saksa keeles ÕES-i toimetistes 1881. aastal. Selles jälgib ta nende sõnade tähendust lausetes ja selgitab nende erinevusi. Hilisemad uurijad on nende sõnade tähenduse fikseerimisel toetunud Hurda uurimusele.

Eesti kirjakeele kujunemise seisukohalt on aga tema uurimustest veelgi olulisemad tema praktilise iseloomuga keelelised tööd. Neist tuleb kõigepealt märkida tema brošüüri "Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi" (1864), mille ta kirjutas uue kirjaviisi põhireeglite tutvustamiseks. Selles tutvustab ta eesti keele häälikuid ning täis- ja kaaahäälikute veldete märkimise reegleid, annab juhiseid silbitamise, suure algustähe ja pärisnimede õigekirjutuse, samuti peenenduse märkimise kohta. Erinevalt Ahrensisist soovitas ta kirjutada pikki vokaale alati kahe tähega (ka vokaali ees: uue, riiu). illatiivis kirjutada kahe klusiiliga sõnad nagu appi, jõkke, kotta jne., ng kirjutada ka tugevas astmes ühe g-ga (pannakse vangi). Erinev tänapäevast on aga sõnalõpu 3. valte hääliku märkimine ühe konsonandiga (sep, tal) ja soovitus peenendust märkida (palk', sulg', saan'). Hurda brošüür on õieti esimeseks laiematele rahvahulkadele määratud uue kirjaviisi tarvitamise õpetuseks. Kuigi selle ilmumine tekitas rohket poleemikat, aitas see õige tõhusalt kaasa uue kirjavii si tarvituseletulekule.

Kui Hurt 1871. a. "Eesti Postimehe Lisalehe" toimetajaks sai, siis eaitas ta siin rea keelelisi seisukohti, mida ta ise silmas pidas ja ka teistele soovitas. Neiat tema ettepanekuist tuleka märkida järgmisi. Kaiteka soovitas ta imperfekti mitmuse 3. p. lõpul tarvitada va-tunnusega vorme, nimelt -sivad, -ivad senise -sid, -id asemel, näiteks elasivad, surivad. Põhjenduseks on tal ühelt poolt asjaolu, et pikem lõpp võimaldab eristada mitmuse 3. pööret ainuse 2. pöördest, näit. sina elasid, aga nemad elasaivad. Teiselt poolt põhjendab ta seda murrete esinemusega, oletades ekslikult, et -sivad, -ivad on vanem ja alguparasem. Samuti soovitas ta pikemat vormi ka tingiva kv. oleviku mitmuse 3. pöördes, näit. nad elakaivad, kuid sina elaksid.

Teiseks eelistab ta da-, ta-liiteliste verbide umbisikulises tegumoes pikemate -tatakae, -tatav, -tatud jne. vormide tarvitamist, näit. armastatakae, elatatakse, istutatakae, armastatud, elatatud, istutatud, mitte aga armaatakse, elatakae, armaetud, elatud jne., nagu tarvitasid läänepoolsed autorid. Ettepaneku põhjendamisel peab ta pikemat vormi alguparasemaks, toetub Ahrenaile ja rahvakeelele. Ühtlasi rõhutab ta teravalt ka keelereeglite järjekindlust, näidates, et pikemate lõppude järjekindel tarvitamine võimaldab istuma ja istutama, elama ja elutama vormide eristamist.

Kolmandaks soovitas ta ea asemel aa-d ka sõnades paa, paale, paalik, haa, saal, taal, päaema, päästma. Tema arvates olevat pikk aa vanem ja esinevat murretes laialdasemalt. Lisaks sellele on aa reegliparasem, näit. mitm. osastav on haid (mitte heaid), ja võimaldab sõnu tähenduslikult paremini eristada, näit. seal sõnast aiga, saal aga koha tähenduses.

Neljandaks teeb ta, lähtudes oma kodumurdeast, ettepaneku järgsilpide o uuesti tarvitusele võtta. Oma ettepaneku kohta ütleb ta: "Oma o rikkuse olen ma Võro murredest võtnud ja ei ole tema mitte mino omast pääst ehk sule hooletusest tulnud." Ta leiab samuti kui J. Aavik hiljem,

et o-häälik on heledam ja ilusam kui tume ja madal u. Pealegi võimaldavat see sõnade nagu kulu ja kulo eristamist. Ometi taipab Hurt peagi, et o-ettepanekul ei ole väljavahetuid ja sellepärast loobub ta sellest varsti.

Samad ettepanekud, välja arvatud viimane, esitab Hurt 1872. a. ka EKMS-ile kaalumiseks. Nimelt esines ta EKMS-i presidendina seltsis ettekandega "Eesti kirjakeelest, tema praegustest puudustest ja tema parandamisest edaspidi". Sellele ettekande põhjal tegi EKMS otsuseka loobuda vanast kirjaviisist, tarvitada aa-d sõnadea pää, hää jt., pooldada pikemaid vorme -ivad, -sivad, -ksivad (olivad, elasivad, rõõmustakaivad) ja pidada õigeks -ta, -da-liite säilitamist sõnades, nagu istutatakse, istutatud (näit. laps on imetatav, mitte imetav) jne. Teatavasti oli EKMS-i otsusel vanast kirjaviisist loobumise kohta väga suur mõju ja see kiirendas uue kirjaviisi tarvituseletulekut. Otsus hää, pää tarvituselevõtmise kohta tekitas aga peagi ägedat vastutuseisu ja lõplikult loobuti aa-st alles 1953. a. sõnaraamatus. Pikemad vormid -ivad, -sivad, -ksivad tulid Hurda ettepanekul tarvitusele ja neist loobuti alles 1910. aastal. tatakse- ja tatud-vormid aga on kirjakeeles säilinud tänini. Lisaks mainitud küsimustele esitas Hurt EKMS-i koosolekule kaalumiseks veelgi mitmeid küsimusi. Nii tegi ta siin ettepaneku oleviku kolmandas pöördes tarvitada sama astet, mis on 1. ja 2. pöördes, seega tarvitada loeme, loete eeskujul loevad (mitte lugevad), samuti ka tahavad, kannavad, laidavad, püüavad (mitte tahtvad, kandvad, laitvad, püüdvad). Ettepanek võeti vastu ja soovitatud tarvitusviis ongi jäänud kirjakeelde püsima. Edasi esitas ta ettepaneku säilitada sõna algul h-häälik, kuigi see paljudes murretes on kadunud. Põhjenduseks on toodud, et h on siin algupärane, esineb meie murdes, ka Hurda kodumurdes, ja soome keeles. Kõige olulisem on, et h säilitamine võimaldab eristada sõnu nagu halastus ja alastus, haru ja aru, hoid ja oid jne. Sõnaalguline h ongi neil põhjustel meie kirjakeeles jäänud tarvitusele.

Eespool mainitud seisukohti kaitseb Hurt ka hiljem. Kui näiteks Mihkel Veske, toetudes põhja-eesti keskmurdele, soovitas pikkade vokaalide asemel tarvitada diftonge, siis on Hurt sellele kategooriliselt vastu. Eesti kirjutusviisi parandamise komitees 1877. a. nõudis Hurt sel korral, kui M. Veske ettepanekul otsustati pikkade vokaalide asemel diftonge tarvitada, pika ää ja öö tarvitamist. Hiljem tulidki pikad vokaalid tarvitusele juhtudel nagu hääl, pääse-ma, vööras, müüma jne. (mitte heal, vöeras, müüma).

Teistest EKMS-is Hurda poolt käsitletud praktilist laadi keeleküsimumustest märgitagu, et oma kodumurdest lähtudes soovitab Hurt tarvitada mitmuse osastavas lühemaid vorme, näit. maid, puid, teid, öid jne. Oma väitekirjas annab ta isegi reeglid, kuidas i-mitmuse vorme moodustada, näit. meil, nädalail, raamatuil, pastlail; keelil, käsil, kanul, munel, jalul, võru murdes ka pulgel, ristel, kirbel jne.

Sõnavara rikastamise küsimusi käsitleb Hurt "Eesti Postimehe Lisalehe" pikemas artiklis "Kas eesti keelele uusi sõno tarvis", milles ta leiab, et eesti keelt saab rikastada eelkõige laenude varal, kusjuures ta eriti sobivaks peab laenusid soome keelest. Samuti peab ta otstarbekaks eesti murdesõnade tarvituselevõttu ja uute sõnade tuletamist. Viimase puhul on aga vaja jälgida, et sõnad oleksid tuletatud eesti keeles olevate reeglite kohaselt. Ta kasutab ka ise sõnavara rikastamise võimalusi, soovitades soome laene, nagu alaealine, sõnastik, laevastik jt. Et Hurt oli oma aja parim eesti sõnavara tundja, siis usaldati tema hoolde F. J. Wiedemanni suure "Eesti-saksa sõnaraamatu" teise trüki väljaandmine. Sõnaraamat ilmus mõningate Hurda poolt tehtud märkustega 1893. a.

J. Hurt oli ühtlasi üks esimesi, kes sõnade kokku- ja lahkukirjutamise küsimust hakkas käsitlema. Oma ettekan- des EKMS-is 1878 esitas Hurt selles küsimuses seisukohad, mis tänini on jäänud püsima (näit. tegevusnimede ära võt- ma, maha arvama lahkukirjutamine, genitiivse täiendsõnadega noomenite kokku- või lahkukirjutamine sõltuvalt tähendusest:

tuuleveski, kuid Jaani raamat jne.). Samuti käsitleb ta EKMS-is teisigi praktilise keeletarvituse ja grammatika küsimusi, näit. gi- ja ki-liite tarvitamise reeglit, ainuse osastava ja mitmuse omastava suhet jne.

Üldse on Hurt oma kirjutistes ja ettekannetes käsitlenud väga mitmesuguseid praktilise keele küsimusi ja enamik ta ettepanekuist on püsinud tänini.

Kui küsida, missugustest seisukohtadest lähtus Hurt oma keelelistes ettepanekutes, siis võib märkida järgmist:

1) Hurt arvestas oma ettepanekute puhul keele ajalugu ja kirjakeele senist traditsiooni. Nii näiteks soovitas ta pikki vokaale ää, öö, üü, samuti sõnaalgulist h-d ja kausatiivide pikemaid umbisikulise tegumoe vorme (kirjutatud jt.) sellepärast, et need on keeleajalooliselt vanemad. Vanemaks pidas ta ka ivad-, sivad-, kaivad-vorme.

2) Teiseks oluliseks teguriks pidas ta vastavate vormide selgust. Nii pidas ta otstarbekaks vorme, mis võimaldavad sõnu paremini eristada, näit. teha vahet istutud ja istutatud, imetatakse ja imetakse, aru ja haru, aeal ja sääl jne. vahel.

3) Kolmandaks oli Hurt arvamusel, et eesti kirjakeel ei pea toetuma ainuüksi põhja-eesti keskmurdele, nagu arvasid Wiedemann ja M. Veske, vaid kirjakeel võib võtta elemente ka lõuna-eesti murdeist, eriti kui need on ühtlasi vanemad ja reeglipärasemad. Sellepärast julgeb ta isegi soovitada järgsilpide o-d, kuigi ta märkab selle perspektiivist. Lõuna-eesti murdele toetub ta ka pikkade vokaalide, lühemate mitmuse osastava vormide, aga ka mitmete teiste ettepanekute puhul.

J. Hurt on ühtlasi üks esimesi, kes pööras tähelepanu onomastika küsimustele ja soovitas süstemaatiliselt hankida toponüümikat koguma.

Nagu eelnevast selgub, oli Hurt laialdaste huvide ja terava analüüsivõimega keelemees, kes ühelt poolt uuris eesti keelt ja selle murdeid ning püüdis lähemalt selgitada eesti tuletusõpetuse küsimusi, teiselt poolt aga jälgis

kaaaaaja keeletarvitust ning tahtis leida keeleseadusi, mis võimaldaksid kaotada tolleaegses kirjakeeles esinevat ebaühtlust ja vältida keelevigu. Nii nagu teised selle aja järgu keeleteadlased, püüdis Hurt oma tööga kaasa aidata ühise ja ühtlase rahvuskeele kujunemiseks. Ja on arusaadav, et sel ajal, kui eesti kirjakeel alles hakkas rikkamaks muutuma ja kindlamat kuju omandama, oli Hurda keeleline tegevus väga viljakas. Selle kinnituseks on asjaolu, et paljud Hurda ettepanekud leidsid vastuvõttu ja on eesti kirjakeeles tarvitusel tänini.

29. Mihkel Veske keelelisest tegevusest.

Mihkel Veske kuulub möödunud sajandi teise poole silmapaistvamate eesti keeleteadlaste hulka. Ta sündis 1843.a. Paistus, õppis algul Pulleritsu koolis Jaan Adamsoni juures ja hiljem Paistu kihelkonnakoolis, kus ta oma keeleliste huvidega äratas pastor V. Hanseni tähelepanu. Hansen hakkas talle õpetama võõrkeeli ja suunas ta hiljem Tartu gümnaasiumi, kavatsedes temast teha misjonäri. Oma toetajate soovil läkski M. Veske 1866. a. sügisel Leipzigi misjonikooli, kuid selle kooli askeetlik režiim ja lümbumapanev väimne õhkkond tekitasid vastumeelsuse misjonikooli vastu, mistõttu ta oma seniste saksa toetajate suureks pettumuseks 1867. a. algul siit lahkus. Nüüd siirdub Veske hoolimata majanduslikest raskustest Leipzigi ülikooli vabakuulajaks, kaldudes kõiki keeli õppima ja otsides kõigalt eesti keelega ühiseid sõnu. Ta ise kirjutab sellest J. Adamsonile, öeldes: "Neil päivil olen mina nüüd jälle Eesti keeles suurt sõnade kogu leidnud, mis vana Persia, vana India ja vana Kreeka keelega, ime küll! täiesti kokku passivad."¹²⁸ Veske kodumaised sõbrad ja toetajad Kreutzwald ja Hurt hoiatavad teda pseudoteaduse teele satumise eest ja soovitavad tal süveneda keeleteadusse, õi-

¹²⁸ M. Veske J. Adamsonile 23. I 1867. (Kirjad Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi kogudest.)

geeti rakendada võrdlev-ajaloolist meetodit ja mitte hakata järeldusi tegema üksikute juhuslikult sarnaselt kõlavate sõnade põhjal. Neid sõprade nõuandeid püüab Veske täita. Kui ta 1868. a. astub Leipzigi ülikooli keeleteadust õppima, siis valib ta oma õpinguaineks soome-ugri keeled ja püüab ühtlaasi põhjalikult tundma õppida ka võrdlev-ajaloolist keeleteadust.

Juba ülikoolipõlves hakkab Veske saksa keeles kohalikes teaduslikes väljaannetes avaldama keelelisi töid ja retsensioone. Silmapaistvamaks tema selleaegsetest kirjutistest võiks pidada vahest tema heatahtlikku retsensiooni 1869. a. ilmunud F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu kohta. ¹²⁹

Tänu suurvüratinna Helene Pavlovnaltsaadud toetusele õppis M. Veske Leipzigis kuni 1872. aastani keeleteadust, esitades mainitud aastal kaitsmiseks ka oma dissertatsiooni pealkirja all "Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes" ("Uurimusi soome keelkonna võrdleva grammatika alalt") 1872, mis on üheks silmapaistvamaks Veske tööks, sest siin on esitatud kõik M. Veske keelelise tegevuse hilisemad suunad. See töö erineb kõigist varasemaist eesti keele kohta ilmunud keeleteaduslikest uurimustest selle poolest, et siin on esmakordselt rakendatud võrdlev-ajaloolist meetodit keeleliste nähtuste käsitlemisel. Töö on silmapaistev ka seetõttu, et siin esmakordselt lähemalt selgitatakse eesti keele välted ja nende kujunemist.

Nagu teame, oli eesti keele häälikute kolme vältet esmakordselt käsitletud juba O. W. Masing, kuid ta ei tee veel küllalt selget vahet häälikute vältuse ja rõhu vahel. Klusiilide kolme vältet (nait. taba, tapa, tappa) oli eri märkidega kirjjas märkinud E. Ahrena oma grammatikas, samuti teised uue kirjaviisi tarvitajad, kuid teiste häälikute kolme vältet ei olnud seni märgitud. M. Veske, kes sõp-

¹²⁹

Vrd. M. Veske J. Adamsonile 12.XII 1869.

rade mõjul alles 1866. a. siirdub uuele kirjaviileile, leiab Leipzigis peagi, et ka uus soomepärase kirjaviisi ei ole puhtfoneetiline. Juba 1867. a. oktoobris kirjutab ta Kõlerile, et ta kavatses Kreutzwaldi ja Hurda poolt soovitatud uut kirjaviisi veelgi parandada,eldes: "Ma kirjutan wihha, genetiv wihma, akusat. wihhma, wäljaa, wallja ..."¹³⁰ Sellest on ta kirjutanud ka Kreutzwaldile, kes leiab, et kõiki kõnes esinevaid peensusi ei märgi kirjas üheski ortograafia ja ka meil pole seda vaja.¹³¹ Samuti ei pea eri völdete märkimist kirjas juhtudel nagu ilma ja illma ka Hurt vajalikuks, juhtides ühtlasi tähelepanu ka völdete tekkimise põhjusele. Hurt soovitas Veskel völdete kujunemist uurida, kasutades vördluseks soome keelt ja vanu rahvalaule.¹³² Veske teebki seda oma völtekirja esimeses osas, kus ta näitab, et sõna teise silbi pika vokaali lühenemisega seoses sõna esimene silp pikenes ja sõna muutus kolmandavölteliseks, näit. illatiivi-vormid sä'ni, linn'a tekkisid varasematest vormidest saaniin, linnaan, mis omakorda on kujunenud veelgi varasemaist saanihin, linnahän vormidest.¹³³ Teatavasti on see seisukoht, et järgsilpide vokaalide lühenemine ja esimese silbi pikene mine omavahel seoses on, püsinud kuni tänini, kusjuures arvamused lähevad lanku ainult eelles, kas järgsilpide lühenemise töttu tekkis nn. asepikehdus l. silbis, nagu arvas Veske, vöi jällegi oli järgsilpide lühenemine tingitud sellest, et esimene silp pikenes, kusjuures selle pikene mise põhjus jääb seletamata. Igal juhul jääb Veske teeneks eesti völdete tekkimise põhjalikum selgitamine. Oma hilisemates töödes, näiteks oma "Eesti keele healte

¹³⁰ M. Veske J. Kõlerile 26. X 1867.

¹³¹ Vrd. Fr. R.Kreutzwald M. Veskele 12/28. I 1868.

¹³² Vrd. J. Hurt M. Veskele 1. XII 1867.

¹³³ M. V e s k e, Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes, Leipzig 1872, lk. 7,9.

õpetuses" (1879) arendas Veske seda õpetust edasi, näidates, et praegune tugev või nõrk aste sõltub täiel määral sellest, kes varasem teine silp oli lahtine (näit. *vakka > vakk, *rikkahan > rikka) või kinnine (*vakan > vaka, *seinan > sein).

Mis aga puutub kolmanda välte märkimisse, siis oma väitekirjas kasutab ta selleks erinevat lisamärki, mida ta aga kirjakeeles ei soovita tarvitada.

Olles 1873. a. tagasi jõudnud kodumaale, hakkab ta kohe oma foneetilist kirjaviisi propageerima. Nii soovitab ta 1873. a. suvel EKMS-i koosolekul oma väitekirja alusel hakata kirjas märkima kõiki hääldamise erinevusi, seega kirjutada osastav karrja kahe r-iga. Ka siin ei leidnud Veske ettepanek poolehoidu ja esitati mitmesuguseid parallelettepanekuid (näit. karja, karja jt.). ilma et seisukohta oleks võetud.¹³⁴

Mihkel Veske oli aga veendunud, et tema poolt soovitatud foneetiline kirjaviis on kõige õigem, ja ta soovitas selle tarvituselevõttu. Mõnevõrra tuge leidis ta oma ettepanekuile ka Põide pastorilt Nikolai Nolckenilt, kes oma "Aabitsaraamatus" (valminud 1872, ilmunud 1873) ja "Aabitsaraamatu sissejuhatuses" (samast ajast) paralleelselt Veskega soovitas foneetilist kirjaviisi, kuigi Veskest mõnevõrra erinevalt.

Saanud 1874. a. Tartu ülikooli eesti keele lektori, hakkas Veske oma väitekirja ainestikku ümber tööta-
ma ja edasi arendama, kavatsedes välja anda vastavat käsiraamatut, mis paneks kindla teadusliku aluse eesti ortograafiale. "Eesti keele healte õpetuse" käsikiri valmis 1877. a. algul ja selles esitatud seisukohad otsustati võtta aluseks "Eesti kirjutusviisi parandamise komitee" poolt, kuhu kuulusid M. Veske, C. R. Jakobson ja J. Hurt. Seejuures, nagu Veske oma kirjas märgib, läks korda l.

¹³⁴ Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat (EKMSA) 1873. Tartu, lk. 31.

ja 2. märtsil peetud koosolekuil just sellepärast Veske seisukohti aluseks võtta, et Veske enne koosolekut C. R. Jakobsoniga kokku leppis ja viimane oma seisukohtadest Veske kasuks loobus.¹³⁵ Siin otsustati kolmandat vältet siiski märkida mitte kahekordse tähega, nagu Veske oli soovitanud, vaid kriipsuga tähega, näit. käima (mitte: käiima), põhja (mitte: põhija), aga samuti ka saama, linna jne.¹³⁶ Tegelikult ei tulnud need kriipsuga tähed aga tarvitusele ja püsis endine märkimisviis. Ainuke joon, mis Veske ettepanekuist hiljem tarvitusele tuli, oli kolmanda vältte hääliku märkimine sõna lõpul kahe tähega (näit. vakk, kott, lepp jne.), mida seni ka uues kirjaviisis oli märgitud ühe tähega.

Trükist ilmus M. Veske raamat "Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis" alles 1879. a., olles eimeseks eestikeelseks teaduslikuks keeleteadlaste küsimuste käsituks. See raamat, hoolimata oma puudustest ja temale osaks saanud arvustusest, on silmapaistvaks saavutuseks eesti keeleteaduse ajaloos. See on esimene eestikeelne käsitus, kus eesti keele välted ja astmevaheldust vaadeldakse võrdlev-ajaloolise keeleteaduse seisukohalt.

Et möödunud sajandi 60- ja 70-ndad aastad olid olulise tähtsusega eesti rahvusliku kirjakeele kujunemise seisukohalt, siis püüdis Veske oma tööga pakkuda kindlat ja teadusele toetuvat alust eesti kirjakeelele ja kirjaviisile. Ta asus seisukohal, et vastava keele kirjaviis peab võimaldama eri märkidega märkida kõiki selle foneeme. Et eesti keeles olulise tähtsusega on häälikute valde, siis tuleb kirjaviisis leida teid eri vältete märkimiseks. Kahjuks ei ole aga Veske oma sellesuunalistes ettepanekutes mitte küllalt järjekindel. Nii esitab ta häälikute märkimiseks terve rea võimalusi, näit. kas saani, saäni, või säni, meee-

¹³⁵ M. Veske J. Adamsonile 16. III 1877.

¹³⁶ EKMSA 1877, Tartus 1877, lk. 37-42.

le, meēle, mielele või miēle, kas linnna või linna. Selline ettepanekute rohkus ei soodustanud nende tarvituselevõttu. Pealegi ei olnud ka Veske ise päris järjekindel oma ettepanekute rakendamisel, tarvitades oma kirjaviisi kord suu-remal, kord vähemal määral. Kõige kaugemale on ta läinud oma kirjaviisi rakendamisel kirjutistes, mis ilmusid 1878. ja 1879. a. EKMS-i aastaraamatutes. Nii näiteks kirjutab ta oma 1878. a. murdeuurimisreisi aruandes järgmiselt: "Se küsimine, missugust rääkimise viisi meie Eēati kirjakeieleks tõssta ehk selle põhjhjuseks panema piame, on mull nüüd palju sellgemaks saanud ja kerrgem vastata. Nüiid võiin vieel jullgemine tõeendada, et kirjakeieleks ja aelle täien- damiseks piab õhtupuolist Viru kieelt ..., Järva kieelt ja Harju kieelt võetama".¹³⁷

Kirjaviisiküsimusi kaaluti korduvalt EKMS-i koosole-kuil. Seni kuni Veske töötas Tartus ja tema poolehoidjad olid EKMS-is valitsemas, pooldati tema seisukohti. Kui aga Veske 1885. a. kodumaalt lahkus, tõusis küsimus uuesti päe-vakorrale, seda enam, et 1884. a. ilmunud Hermannii gramma-tika ei arvesta Veske seisukohti. Nii kalduti 1886. a. kee- lelistes vaidlustes "Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi" fikseerimisel seisukohale, et liithäalikute puhul kolmanda vālte hāalikut ei tule kirjutada kahe tähega, vaid nii, na- gu Kreutzwald ja Hurt olid tarvitanud.

Veske mõistis, et foneetilist kirjaviisi saab rahvus-likus kirjakeeles rakendada täielikult ühtlasena ainult sel korral, kui kirjakeele aluseks võetakse üks murre, kus hāaldamine on ühtlane. Sellepārast seadiski Veske oma uurimistöö pōhiülesandeks eesti kirjakeele murdelise baasi sel- gitamise. Juba alates O. W. Masingust oli kirjakeele baa- siks peetud põhja-eesti keskmurret. Masing ja Faehlmann pi- dasid kirjakeele baasiks kõige kohasemaks Virumaa lääneosa ja Järvamaa keelt.

¹³⁷ EKMSA 1878, Tartus 1878, lk. 26-27.

Et selgitada eesti kirjakeele baasi, korraldas M. Veske terve rea murdeuurimisreise eriti põhja-eesti murrete piirkonda. Nii käis ta 1875. a. Virumaal, jälgides eriti rannikumurret ja selle ulatust, 1876. a. Põhja-Tartumaal idamurde piirkonnas ja põhja-eesti keskmurde piirkonnas Simunast kuni Kuusalu ja Koseni, 1878. a. oli ta samuti peamiselt põhja-eesti keskmurde piirkonnas, ulatudes oma reisil läbi Viru-, Järva- ja Harjumaa ka läänemurde põhjaosani, nimelt Lääne-Nigula ja Haapsaluni, 1879. a. jätkas ta uurimist läänemurde keskosas Toris ja Vändras, peatudes ka mulgi alal. 1882. a. käis ta jällegi Virumaal, eriti Haljasal, ja 1884. a. uuesti rannikumurde ja põhja-eesti keskmurde piire selgitamas. Oma murdeuurimisreiside kohta on Veske esitanud aruanded kas eesti keele Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatutes või saksa keeles õpetatud Eesti Seltsi väljaannetes. Neil murdeuurimisreisidel oli puhtpraktiline eesmärk, nende varal püüdis Veske selgitada põhja-eesti keskmurde, ehk nagu tema nimetas, Kesk-Tallinnamaa keele piire ja keeletarvitust, et selle alusel kirjakeelele kindlat teaduslikku alust rajada. Oma reiside alusel ei määranud ta kindlaks mitte ainult kirjakeele aluseks oleva murdeala piirid, mis ainult lääneosas jäid tal mõnevõrra lahtiseks, vaid ta esitab nn. "Kesk-Tallinna keele" alusel rea ettepanekuid kirjakeeles tarvituselevõtmiseks. Nii näiteks soovitas ta pärast 1878. a. murdeuurimisreise, milles ta fikseeris kirjakeele baasiks Lääne-Viru, Ida-Harju ning Järvamaa murdeala, võtta kirjakeeles tarvitusele järgmised sellel alal esinevad jooned: 1) Astmevahelduse puhul b, d, g väljalangemise korral saidivad mõlemad vokaalid, näit. pragu - prau, pidama - pian, tuba - tua. 2) Kolme konsonandi ühendis langeb nõrgas astmes keskmine välja: selts - aelsi, tantsima - tansin, kõrts - kõrsu. 3) Kui nõrka klusiili tugevasti hääldatakse, tuleb see ka "kõva tähega kirjutada", näit. neljajalgne - neljajalksed, andma - antku, leidma

Samadel kaalutlustel pidaa ta õigeks tarvitada ka põhja-eesti keskmurde diftonge juhtudel nagu kieel, puool, müüda.

Kuigi teoreetiliselt võttes Veske seisukohad olid õiged ja oleksid ka rakendust leidnud, kui oleks tegemist olnud keelega, kus kirjakeel allee tuleb luua. Kahjuks ei arvestanud Veske, et meil on juba sajanditepikkune kirja-keele traditsioon, mis õige tunduval määral pidurdab iga-sugust üksikmurdeist lähtuvate uuenduste tarvituselevõttu. On sellepärast arusaadav, et sellised ettepanekud poolehoidu ei leidnud, seda enam, et Veske ettepanekuid ei pooldanud ka teised keelemehed Hurt ja Hermann.

Veske püüdis oma ettepanekutega anda teaduslikult põhjendatud aluseid kujunevale rahvuskeelele, kuid selle asemel tema põhja-eesti keskmurdest lähtuvad ettepanekud tekitasid rea vaidlusi. Nii tekkis terav voitus selle pärast, kas kirjutada hea, pea, võeras, mõek, püüdma, via, tuä, nagu soovitas Veske, või tarvitada hää, pää, võeras, mõök, püüdma, vea, toa, nagu seda pooldasid Hurt ja Hermann.

Põhja-eesti keskmurde alusel soovitas Veske alale-ütlevas kaasrõhulise silbi järel tarvitada lõppu -lle (kuningalle, ka rahvalle), olevas käändes tarvitada tugevaastmelist tüve juhtudel nagu uudena, poegana, mitmuse omastavat jalg-tüüpi sõnadest tarvitada alati tugevas astmes (riikide, piipude), lihtminevikku tarvitada samas astmes kui ma-infinitiivi, näit. hakkasin - hakkama, viskasin - viskama.¹³⁹

Allakriipsutamist väärrib ka ettekanne "Võeriti pruugitud muudetest", milles ta selgitab objektikäänete tar-

¹³⁸ EKMSA 1878, Tartus 1878. EKMS-i protokoolid, lk. 22-23.

¹³⁹ Sealsamas, lk. 23-24.

vitamist ja juhib õigesti tähelepanu vigadele, mis tolleaegses kirjanduses esinevad objekti tarvitamise alal, näit. kalduti täisobjekti tarvitama eitavas lauses ja kestvat tegevust märkiva verbi puhul. Samuti rõhutab ta siin omadussõna ja nimisõna kongrueerimist, mille vastu tol ajaajärkul rohkesti eksiti. ¹⁴⁰

Et M. Veske keeleteadlaste huvide piirkond avar on, seda näitavad tema arvukad ja väga mitmesugustelt keeleteaduse aladelt päritolevad ettekanded, mis ta pidas Eesti Kirjameeste Seltsi või Õpetatud Eesti Seltsi koosolekuil, samuti tema kirjutised mainitud seltside väljaannetes. Nii on ta peale aktuaalsete kirjaviisiküsimuste ja rohkete uurimisaruannete korduvalt käsitlenud eesti kõige vanemat kirjakeelt, eriti Stahli keeletarvitust (1881, 1882), ajaloolise grammatika küsimusi (näit. völdete kujunemist 1874, 1885, käändelöppude tekkimist 1883 jm.), soome-ugri rahvaid, keelte sugulust ja eesti keele suhteid lähemate ning kaugemate sugulaskeeltega (1875, 1884, 1885). Samuti on ta pidevalt silmas pidanud eesti sõnade või sufiksate päritolu, selgitades vere-liiteliste kohanimedede kujunemist või vaadeldes sõnade Vene (1874), Rootsi, varas (1876), raha (1884) jt. etümoloogiaid. Lisaks sellele on ta jälginud sõnade tähenduste muutumist (1884), käsitlenud üksikuid keelelisi nähtusi (näit. eesti kontraheerunud verbe 1873, mitmuse moodustamist eesti keeles 1874), avaldanud arvustusi kaasajal ilmunud keeleteaduslike tööde, nagu K. A. Hermann'i grammatika kohta jm.

Oma keeleteadlastel uurimisreisidel pidas ta silmas ka rahvaluulet, eriti vanemaid rahvalaule. Seoses rahvalauludega peatus ta ka rahvalaulude keelel. Nii näiteks selgitas ta umbisikulise tegumoe potentsiaali vorme, nagu ol-daneie, käidaneie. ¹⁴¹

¹⁴⁰ EKMSA 1879, Tartus 1879, EKMS-i protokollid, lk. 12-13.

¹⁴¹ Passiivi potentsiaali kõneviis Eesti rahva lauludes, EKMSA 1881, lk. 74-81.

Klavat huvi tundis ta soome keele vastu. Seosea Soomes käiguga avaldas ta saimese soome keele õpiku eestlastele, mis ilmus kahes osas, nimelt "Soome keele õpetus I, Juhikene grammatik" 1881 ja II, "Lugemise harjutused" 1883.

M. Veske ettekannete ja tööde temaatika näitab, et ta tundis huvi nii teoreetiliste kui praktiliste keelekõsimuste vastu, kuajuuress tema teoreetiliste tööde väärtus on suurem kui praktiliste oma. Praktiliste keelekõsimuste lahendamise katsed ebaõnneatuvad tal korduvalt. Olgu ain lõpuks näitena märgitud ka või tema suhtumine naissoo lihtesse eesti kaeles. Nimelt on ta kategooriliselt vastu naliitale, mida Kreutzwald oli soovitanud tarvitada naissoo märkimiseks. Kuigi Veska päris õigesti märkis, et -na on oleva käände lõpp ja et sugude eristamine on võrras meie keelele,¹⁴² tuli ometi see liide -nna-kujul meil naissooliitana tarvitusal.

Ulatuslikuma tööna oli Veskel kavas suure saksa-eesti sõnaraamatu koostamine, kuid see töö ei jõudnud kaudgemale materjalide kogumisest.

Kui Veske 1885. a. Eestist lahkus, siis katkes ta viljakas tegevus kodumaal. Kuid ka Kaasanis, kuhu ta ülikooli soome-ugri keelte õppejõuks sai, jätkus ta uurimusalik tegevus. Siin avaldas ta kaks venekeelset uurimust, nimelt "Исследования о наречиях черемисского языка" ("Uurimusi mari keele murretest" 1, 1889) ja pikema teose "Славяно-финские культурные отношения по данным языка" ("Slaavi ja soome-ugri kultuurilised suhted keele andmeil" 1890). Esimeses annab ta ülevaate mari keele murdeist oma uurimiste tulemusena, teises aga püüab ulatuslikult lahendada slaavi ja soome-ugri keelte laenulisi suhteid, kasutades selleks ka rohkesti eesti keele ainestikku. Esimese sellelaadilise uurimise katsena on see töö tanapaevalgi veel hinnatav.

¹⁴² Vrd. EKMSA 1883, Tartus 1884, lk. 93.

Tehes kokkuvõtet Mihkel Veske keelelisest tegevusest võib märkida, et Veske oli õieti esimene kõrgema haridusega eestlasest keeleteadlane, kes oli põhjalikult tuttav oma aja keeleuurimismeetoditega ja kes eesti keele ja teiste soome-ugri keelte uurijana saavutas kullaltki väärtuslikke tulemusi, olgu siis eesti keele häälikulise külje tundmaõppimise, eesti murrete uurimise või eesti keele ajaloo nähtuste selgitamise alal. Tunduvalt vähemad on ta teened eesti kirjakeele arendamisel, sest lähtudes testavatest seisukohtadest, nimelt puhtfoneetilisest märkimisviisist ja põhja-eesti keskmurdest, jättis ta ettepanekute praktilise sobivuse küsimuse sageli rahuldavalt lahendamata. Ometi ei saa salata, et eesti sõnalõpu konsonantide kirjutusviis tänapäevaseski ortograafias juhtudel nagu vakk, kott, kepp, linn, aga samuti käras, varaa lähtub M. Veskest. Pealegi lõi ta sellega, et ta rõhutas vajadust kirjakeele arendamisel aluseks võtta põhja-eesti keskmurret (seega vorme nagu hea, pea, viad, tuad jt.), omaette keeleteadlaste koolkonna, kuhu kuulusid J. Jõgever, K. Leetberg jt. Selle n. ü. koolkonna kaudne mõju ulatub tänapäevanigi.

30. C. R. Jakobson ja keeleküsimused.

C. R. Jakobsonist kujunes teatavasti tema Peterburis viibimise ajajärgul välja tuline eesti rahva õiguste eest võitleja. Sel ajal hakkas ta Jannseni "Eesti Postimehes" avaldama kirjutisi, milles ta käsitleb tolleaegse koolikorralduse puudusi ja võitleb eestlaste saksastamise vastu.¹⁴³ Eestlaste rahvustunde äratamiseks, aga ühtlasi ka eestlastele nende sugulasrahvaste tutvustamiseks kirjutas Jakobson 1866. aastal pikema kirjutise "Ural-Altai keeleselts", kus ta eriti tõstab esile soomlaste kõrget

¹⁴³ A. J ü r g e n s t e i n, Carl Robert Jakobsoni elu ja töö, Tartu 1925, lk. 40, 41.

kultuuri ja soovitab soomlasi võtta eeskujuks.¹⁴⁴ Kirja-
viisiküsimustes, mis neil aastail tanu Kreutzwaldi ja Hur-
da esinemistele aktuaalseks olid muutunud, oli aga Jakob-
son veel tagasihoidlik. Mainitud kirjutises, kõneldes "Ka-
levipoja" kirjaviisist, avaldab Jakobson koguni kahetsust,
"et "Kalevipoea" laulust ka see anne, mis rahva heaks trük-
kitud, ue kirjutusse wisis on kirjutud,"¹⁴⁵ sest tema ar-
vates ei mõistvat rahvas uut kirjaviisi lugeda. Seega pool-
das Jakobson sel ajal veel vana kirjaviisi.

Kreutzwald, kellelt Jakobson oli palunud kaastööd
oma lugemisraamatule, esitas soovi, et Jakobson laseks ka-
vatsetava raamatu trükkida uues kirjaviisis. Kreutzwaldi
arvates pidid kõik rahva edu taotlevad kirjamehed loobuma
vanast "rämpsust", sest uus on õigem ja meil on vaja "koo-
liraamatut", mitte "k o l i raamatut".¹⁴⁶ Kas otseselt
Kreutzwaldi kirja mõjul või süvenedes kirjaviisiküsimustes-
se jõudis Jakobson otsusele, et uus kirjaviis on tõesti pa-
rem ja eesti keelele vastavam. Juba sama 1886. aasta sügi-
sel hakkas Jakobson aktiivselt võitlema uue kirjaviisi
eest, seostades kirjaviisiküsimuse tihedalt rahvusküsimu-
sega. "Eesti Postimehe" 42. numbris avaldas ta kirjutise
"Mis meil häddast tarwis tähhelepanna", milles ta teravalt
astub välja vana kirjaviisi vastu. Kirjutise algul märgib
ta, et mõned arvavad, nagu peaks eesti keel teiste suure-
mate rahvaste keelte hulka ära sulama, kuid see arvamine
ei olevat õige, nagu ta juba oma eelmises kirjutises sugu-
laskeeltest näitas. Rahvast hinnatavat selle järgi, missu-
gune ta "waimoharriminne", s. o. ta kultuuriline tase on.
Sellepärast ei pidavat rahval ainult põllumehi, vaid ka
õpetatud mehi, haritlasi olema. Oma kultuurilises töös pi-
davat meie toetuma soomlastele, sest soomlastel on kõrgem

¹⁴⁴ "Eesti Postimees" 1866, nr. 26; vrd. ka V. E r -
n i t s, C. R. Jakobson. "Eesti Kirjandus" 1910, nr. 12,
lk. 279.

¹⁴⁵ "Eesti Postimees" 1866, nr. 26.

¹⁴⁶ Fr. R. Kreutzwald C. R. Jakobsonile. "Eesti Kirjan-
dus" 1910, nr. 3, lk. 93, 94.

kultuur. Omapärast rahvuslikku kultuuri võivad meie luua, käes käsikäes aomlastega. Ta ütleb selle kohta: "Meie keige lähema sugguvennaste Soomlastel on jo suur ja rikkas kirjavarra; Soomlased ja Eestlased olgo agga eddespidi omma waimo töös üks rahvas. Meie võime nende ja nemnad meie kirjad ilma paljo muutmiseta prukida, ja meie easimenne ja pea kohhus on nüüd, nendega waimo polest ikka ennam ja ennam ühte sullada. Üksi seläbbi võime eddespidi omma perremehhe seisust üllewel piddada ja ennast se eest hoida, et meie teiste pobbo-lik ei sa egga ja."¹⁴⁷ Edasi andis Jakobson Kreutzwaldi eeskujul ülevaate eesti kirjakeele kujunemisest, näidates, et vead varasemas keeletarvituses olid tingitud sakslaste vähesest eesti keele tundmisest. Isegi pärast piibli tõlkimist "jäi meie keel ikka weel wõeraste kammitsa".¹⁴⁸ Õpetatud eestlased, nagu Paehlmann jt. olevat ammu ära tundnud, et "wõerad paelad" pidurdavad eesti "waimoharri- mist". Asi olevat küll viimasel ajal paranenud, kuid ka- geltki mitte kõik ei olevat uue kirjaviisi poolt. Seda olevat naidanud ka eelmise aasta poleemika eesti ajakir- janduses. Täiesti teadlikult näib Jakobson siin väitvat, et uus, soomepärase kirjaviisi ei olevat sakste poolt väl- ja mõeldud, vaid Kreutzwaldi poolt soome kirjaviisi ees- kujul loodud. Sellega tahtis Jakobson nähtavasti rõhuta- da, et uue kirjaviisi levik ja tarvituseletulek eesti kee- les ei ole Ahrenai, vaid Kreutzwaldi teene, kes pidevalt ja vasimatult oli võidelnud uue kirjaviisi tarvituselevõt- mise eest. Jannsen omalt poolt pidas siiski vajalikuks sel puhul joone all märkida, et uue kirjaviisi isaks ole- vat Ahrens.

¹⁴⁷ "Eesti Postimees" 1866, nr. 42.

¹⁴⁸ Sealsamas.

Kirjutise lõpul avaldab Jakobson kanetsust, et kõik raamatud pole veel uues kirjaviisis ja et rahvas veel vähe mõistab uut kirjaviisi. Ta ütleb: "Kes Besti keeles kirjutab ja tal nattuke sest märko on, aia keelseadused tähendavad, ae ei wõi muido, et ta peab igga kord meelepahandussega sule käest ärrapannema, et tedda üks wannast wõetud wiis, kelle külges meie kohta ei ühte head karwa ei olle, nenda sunnib omma mõistust ärrasalgama."¹⁴⁹ Kõigest eelnevast tulevat järeldada, et on vaja võtta uus kirjavaia tarvitusele, pealegi, kui sellega olevat võimalik kaotada vaheseina soome ja eesti kirjaviisi vahel.

Nagu siit selgub, ei pidanud Jakobson enam vajalikuks lähemalt peatuda vana kirjaviisi puudustel ega näidata, et vana kirjaviis ei võimalda vahet teha näiteks kanna ja kana või varras ja varas vahel, nagu seda olid teinud varasemad uue kirjaviisi propageerijad. Ta ainult väitis, et vana kirjaviis on eesti keelale võõras, on kammitsaaks, mis pidurdab mõtete väljendamist kirjas, takistades ühtlasi ka kultuuri arenemist. Kui me tahame saada kultuurirahvaks, siis peame toetuma soomlastele, kes meist on kultuuriliselt ees. Soomepärase kirjaviisi tarvituselevõtmine lähendab meid kultuuriliselt oma sugulasrahvale ja ühtlasi vabastab meid minevikua sakslaste poolt meie keelele pealesurutud kammitsaist.

Isegi Jannsen, kes hiljem teatavasti oma ajalehe veerud Jakobsonile sulges, oli põhimõtteliselt Jakobsoni kirjutises esitatud seisukohtadega nõus, pidades uut kirjaviisi õigemaks, kuid märkides ühtlasi, et oma lugejate pärast ei saavat ta ajalehes võtta tarvitusele uut, sest rahvas olevat harjunud vana kirjaviisiga. Jannseni arvates tuleks uue kirjaviisi juurutamist alustada koolist.¹⁵⁰

Seda võimalust Kreutzwaldi soovitusel kohaselt püüdis Jakobson kasutada. Osava koolimehena asus ta

¹⁴⁹ "Eesti Postimees" 1866, nr. 42.

¹⁵⁰ Sealsamas.

uuemate metoodiliste nõuete kohaseid kooliraamatuid kirjutama. Nii koostas ta uue aabitsa, milles senise iganenud veerimismeetodi asemel võeti tarvitusele häälimismeetod. Raamat oli kirjutatud uues kirjaviisis ja see ilmus 1867. aastal Peterburis pealkirjaga "Uus Aabitsaraamat, kust viiekümne päävaga lugema ja kirjutama võib õppida". Veel samal aastal järgnes sellele sisukas "Kooli lugemise raamat" I, mis samuti oli kirjutatud uues kirjaviisis.

Tõenäoliselt selleks, et oma uuekirjaviisilistele raamatutele koolidesse teed tasandada, avaldas Jakobson 1867. aasta algul "Eesti Postimehes" dialoogivormilise veste "Koolmeister ja koliwannem", milles uut kirjaviisi pooldav koolmeister veenab vana kirjaviisi paelus olevat koolivanemat selles, et uus kirjaviis on õigem ja parem. Sedagi kirjutist toetas toimetus omalt poolt, märkides, et lõuna pool Viljandit juba õpetatavatki koolides uue kirjaviisi järgi.¹⁵¹

Jakobsoni kirjutis kutsus välja poleemika, sest leidis ikkagi neid, kes pooldasid vana kirjaviisi. Uue kirjaviisi kaitsjad oma vastustes hakkasid naeruvääristama neid, kes ikka veel siplesid mineviku igandite paelus. Eriti aktiivselt organiseeris vana kirjaviisi vastast võitlust Jakobson. Ta õhutas uue kirjaviisi pooldajaid ajakirjanduses sona võtma, kirjutas neile isegi ette, kuidas tuleks kirjutada. Nii näiteks soovitas ta oma sõbral J. Adamsonil saata Paistust kiri ajalehele, millest selguks, kuidas on seal kihelkonnas olukord uue kirjaviisi tarvitamisega.¹⁵² Jakobsoni õhutusel kirjutaski Adamson, et Paistus hinnatavat nii sisu kui kirjaviisi tõttu väga kõrgelt Jakobsoni "Kooli lugemise raamatut". Kuigi mõnes kohas leiduvat veel mehi, kes uue kirjaviisi

¹⁵¹ "Eesti Postimees" 1867, nr. 9.

¹⁵² C. R. Jakobson J. Adamsonile 30. septembril 1867, "Eesti Kirjandus" 1913, nr. 3, lk. 120.

vastu sõdivad, Paiaatus olevat juba eelmiaal aastal otsustatud ka koolides uue kirjaviia õpetamiaeale üle minna.¹⁵³ Ja kui 1868. aastal C. P. Freundlich ja neli vallavanemat "Perno Postimehes" veel kord pahameelt avaldaaid uue kirjaviisi üle, siia tegi Jakobson Adamaonile jällegi ülesandeks leida mõni noorem mees, kea avalikult protesteeriks tagurlike vallavanemate seisukoha vastu. Sel puhul kirjutab ta isegi kogu avaldatava kirja valmis, millele tarvitseb ainult mõne kohaliku uue kirjaviia pooldaja allkiri võtta.¹⁵⁴ Nii püüdis Jakobson küll oma raamatutega, küll oma kirjutistega, küll oma pooldajate abiga teha kõik selleks, et rahvas loobuks vanast kirjaviisist, heidaks ära "võarad, Sakstest meile kaela pandud rangid"¹⁵⁵.

Nagu teame, leidis Jakobaoni aktiivne võitlus vana kirjaviisi vastu, kirjaviiaiküsimuse seostamine kogu anti-feodaalse võitlusega ja toetumine soome eeskujudele teravat vaatusaeisu balti-aakaa tagurlike ringkondade poolt. Uue kirjaviia propageerijaid hakati nende poolt nimetama noor-eeatlasteks ja omistati neile püüet ka poliitiliselt soomlastega ühineda. Nii olevat pastor Hansen Kiia ajalehes kirjutanud, et eestlased tahvat "ennast poliitika asjadea Soomlaste külge soovida". Jakobson märkis, et seesugust mõtet pole ühelgi eestlasel olnud, sest soome keele eeskujuks võtmine ei tähenda ju mingisuguse riigi loomist.¹⁵⁶ Ei meeldinud tagurlikele ringkondadele ka Jakobaoni kooliramatud, mis pakkusid õpilastele väga mitmesuguseid teadmiai ja olid pealegi kirjutatud uues kirjaviis. Nagu kirjutab C. R. Jakobsoni õemees J. Johanaon-Parna, olevat 1869. aasta laulupeo ajal tagurlike ringkondade poolt Jakobsonile pakutud väga meelitavaid ja kasu-

¹⁵³ "Eesti Postimees" 1868, nr. 3.

¹⁵⁴ C. R. Jakobson J. Adamsonile 3. augustil 1868. "Eesti Kirjandus" 1913, nr. 3, lk. 123.

¹⁵⁵ C. R. Jakobson J. Adamaonile 30. septembril 1867. "Eesti Kirjanaua" 1913, nr. 3, lk. 120.

¹⁵⁶ C. R. Jakobson J. Adamsonile 5. mail 1868. "Eesti Kirjandus" 1913, nr. 3, lk. 122.

likke tingimusi, kui Jakobson ainult laseks oma koolilugemikud vanas kirjaviisis avaldada. Jakobson aga lükanud lahke ettepaneku kindlalt tagasi.¹⁵⁷

C. R. Jakobson ei rahuldunud ainult sellega, et ta uut kirjaviisi tarvitas ja propageeris, vaid ta püüdis seda ka omalt poolt parandada. Jälgides lähemalt uues kirjaviisis kirjutatud töid, eriti Fr. R. Kreutzwaldi teoseid, märkas Jakobson, et kõige kõikumam on pikkade klusiilide märkimine. Ahrens ja Hurt olid küll soovitanud kirjas eristada sõnu, nagu hakkama ja hakata, rattad ja ratas, kuid Kreutzwald ja paljud teisedki ei olnud selles sugugi järjekindlad, vaid kirjutasid näit. sippelgas, koppikas, kuid ka mõted, õpimise jne. Et klusiilide ortograafiat lihtsustada, esitas Jakobson omapoolse ettepaneku artiklis "Weel mõnni sõnna uest kirjutamisse wisist. Raskehaelised (köwwad) konsonantid (healeta tahhed) p, t, k". Siin arvab ta, et üheks teguriks, mis takistab uue kirjaviisi tarvituselevõttu, on klusiilide märkimine senises uues kirjaviisis. Tema arvates ei ole senine klusiilide märkimine, nagu seda näiteks J. Hurt oma "Lühikeses õpetuses õigest kirjutamisest"¹⁵⁸ soovitas, ei eesti keele ega ka soome ortograafia seisukohalt õige. Ta ütleb: "Soome kirjutamise põhja peal seisest p, t ja k tähte õiguse pärast üksi nenda tohime kirjutada, kuidas see meie vana kirjutamise viisis sündis, see on: ühe ühekordse vokaali taga ikka kahekordselt; mitte: hakata, hüpata, mõte, vaid hakkata, hüppata, mõtte."¹⁵⁹ Õpetatud Eesti Selts olevat soovitanud vanet teha terava ja kerge rõhu, s. o. kolmanda ja teise välte hääliku vahel, kuid sellest olevat vähe kasu, sest teistel juhtudel me kirjas ei tee vahet näit.

¹⁵⁷ J. J o h a n s o n - P ä r n a, Kuulus Eesti rahva hariduse töötaja Carl Robert Jakobson, Tallinn 1891, lk. 46, 47.

¹⁵⁸ Jakob Hurda poolt kirjutatud ja õpetatud Eesti Seltsi poolt uue kirjaviisi tutvustamiseks 1864. a. väljaantud brošüür.

¹⁵⁹ "Eesti Postimees" 1867, nr. 14.

metsa ja mettaa või rahvaat ja rahhvaat vahel, samuti ei tehta vahet ka teiste konsonantide teise ja kolmanda vahel, näit. kullid - kulli, linnad - linna jne. Suurem osa rahvast ei saavat aepäraat aru sellest, millal tuleb kirjutada p, t, k, millal pp, tt, kk. Selle kinnituseks olevat ka Kreutzwaldi keeletarvitus. Mitmes oma teoses olevat Kreutzwald tarvitanud tugeva klusiili märkimiseks tähti pp, tt, kk ja neist töödest saadavat rahva hulgas hästi aru. Teiselt poolt ei olevat praegune ortograafia kooskõla ka soome keelega, sest "kus Soomlased p, t, k kirjutavad, seal teeme meie b, d, g; see vahe on veikene ja ei tee suuremat välja. Tahaksime aga ka Soomlaste tt, pp, kk ühekordselt kirjutada ... siis tuleks ... üks uus suur vahe meie vahele, kes üht ühendust igapidi raskemaks teeks ..."¹⁶⁰ Ühetähelist p, t, k-d võidavat tarvitada ainult nendes sõnades, kus tüves on b, d, g, näit. jõgi on sügav, kuid jõke astuma, lagi on kõrge, kuid lake lendama jne. Seega soovitab Jakobson sisseütleva käände Ahrensi.eeskujul kirjutada p, t, k-ga, kõikidel muudel juhtudel aga kirjutada pp, tt, kk. Nagu sellest kirjutisest selgub, loobus Jakobson siin foneetilisest printsiibiast, mida peeti juat uuele kirjaviisile omaseks, ja lõi kirjaviisi teisendi, mida ta ise pidas lihtsamaks ja ajalooliselt põhjendatumaks. Seejuures jättis Jakobson aga arvestamata, et soome keeles puudub selline vältevahehdus, nagu see on omäne eesti keelele, ja selleparast pole mingit alust jätta märkimata häälikute vältust, näit. kirjutada sisseütlevas käte, vete, kuid mitmuse omastavas kätte, vette.

Oma kirjaviisi hakkas Jakobson ise kõigepealt oma teostes tarvitama. Kreutzwald, kes virumaalasena ei olnud häälikute vältete tundmises eriti tugev, kirjutas Jakobsonile sel puhul: "Soome kirjaviisist lankuminemise vastu ei ole minul midagi. Nõnda on lootuse järgi koguni voi-

¹⁶⁰ "Eesti Postimees" 1867, nr. 14.

malik asja läbi viia, et uue ja vana vahe mitte nii väga silma ei paista.¹⁶¹ Ometi ei pooldanud ka Kreutzwald Jakobsoni kirjaviisi täiel määral, vaid arvas kirjas J. Adamsonile, et siiski tuleks vahet teha koti ja kotti, sepa ja seppa vahel, sest "kes osava kõrvaga jutu ranva suust kuulab, leiab neid vanesi. - Ainuke kasu, mis konsonantide kahetahelise kirjutamisest võiks tulla, oleks nõdrade heaks, kes esiotsalt uue kirjutamise viisiga hõlpsamalt läbi saaksid"¹⁶². Nagu selgub, ei olnud neid "nõtru" siiski kuigi palju ja üldiselt kasutati Hurda ja Kreutzwaldi poolt tarvitatud kirjaviisi. Sellest hoolimata püsis Jakobson oma seisukohtadel ja tarvitas oma teostes ning kirjutistes tervelt kümne aasta jooksul (1867-1877) oma kirjaviisi, püüdes seda ka hiljem kaitsta. Kui näiteks M. Veske soovitas kolmandat vältet kahe tähega märkida (karja - karrja), siis arvas C. R. Jakobson, et "histooria põhja peal" tuleks märk panna mitte konsonandile, vaid sellele järgnevale vokaalile ja kirjutada karja - karja, sest soome keeleski on siin vokaal (karjaa) pikk.¹⁶³

Oma kirjaviisi põhjendas ta lähemalt veel poleemilises kirjutises "Vastus öpp. Schwartzi kirja peale: "Uus ehk wanna kirjutamise wiis". Siin ütleb ta, et uue kirjaviisi tarvitajad on üldiselt haalikute märkimisviisi küsimuses ühisel seisukohal, kuid erinevus on p, t, k märkimises. Ühed, olles Jakobsoni arvates germaani keelte mõju all, märgivad vastavalt "heale-rõhule" klusiilid kord ühe, kord kahe tähega, teised aga nõuavad, et klusiile tuleb samuti kirjutada kui muid konsonante. Viimased olevat soome-ugri keelte "põhja peal" ja nende seisukoht olevat õige. Kui tahetakse "sõnajätku pikkust" märkida, siis tulevat seda

¹⁶¹ Fr. R. Kreutzwald C. R. Jakobsonile 2. juunil 1867, "Eesti Kirjandus" 1910, nr. 3, lk. 94.

¹⁶² Fr. R. Kreutzwald J. Adamsonile (dateerimata kiri, kas 1867. või 1868. aastast), ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond.

¹⁶³ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873, Tartu 1873, lk. 6.

märkida mitte esimesel, vaid teisel silbil, näit. onni uka, kus i olevat lühike, aga onni panema, kus i olevat pikk, samuti ka rattas, aga ratta jne. Olles soome keelele omased pikkussuhted üle kandnud eesti keelele, tegi Jakobson ka siin järelduse, et klusiilid tuleb samuti kirjutada kui teised konsonandid. Ta ütleb, et hoolimata sellest, kuidas teised kirjutavad, kirjutab tema ikka edasi: kulli pesa, kannu kaas, kotti suu, kuppu laskja, kuid kulli laskma, kannu kallama, kuppü laskma jne. Harilikus, mitteteaduslikus kirjas jäetavat aga lisamärgid vokaalidel ära. Sisseütlevas soovitab ta siingi märkida sõnad, mille tüves on nõrk klusiil, ühekordse p, t, k-ga, kusjuures ka siin võidavat tarvitada teisel silbil pikkusmärgi, näit. kota töttama. See märkimisviis võimaldavat pealegi vahet teha näit. sõnade nagu paku minema ja pakkü raiuma, õlgi kupü köitma ja haigele kuppü laskma jne. vahel.¹⁶⁴

Nagu eelnenust selgub, oli Jakobson soome keelele toetudes töötanud välja oma märkimisviisi, mida ta pidas õigemaks teiste poolt tarvitatavast uuest kirjaviisist, hoolimata sellest, et see ilma lisamärkideta ei võimaldanud klusiilide välteid õigesti kirja panna. Ta loobus sellest tarvitamisviisist alles 1877. aastal, kui märkas, et tema ettepanekud ei leia üldist poolehoidu ja kui Mihkel Veskel läks korda taile selgitada, et eesti keeles sellistes klusiilidega sõnades vaheldus ei ole mitte vokaalides, vaid klusiilides.¹⁶⁵ Seega uue kirjaviisi soovijate hulgas tuleb Jakobsoni pidada teataval määral fennomaaniks, kes on valmis soome ortograafiast ka neid jooni eesti keelde üle kandma, mille ületoomiseks eesti keele seisukohalt ei ole mingit alust.

Kuigi Jakobsoni parandusettepanekud ei osutunud otstarbekaks ega tulnud tarvitusele, oli uue kirjaviisi propageerimise seisukohalt Jakobsoni artiklitel siiski väga

¹⁶⁴ "Eesti Postimees" 1869, nr. 41.

¹⁶⁵ M. Veske J. Adamsonile 16. märtsil 1877. KM KO.

suur tähtsust. Nende ta veenis rahvaat uue kirjaviisi parandamist, näitas, et uue kirjaviisi tarvituselevõtmine on progressiivne nähtus ja et uue kirjaviisi vastu on ainult eesti rahvale vaenulikud ringkonnad, kes püüavad kõigiti takistada eestlaste kultuurilist arenemist.

Sellistest Jakobsoni kirjutistest võika esile tõsta 1869. aastal "Eesti Postimehes" avaldatud artiklit "Mia-sugune kirjutamise viis saab võitma, kas vana ehk uus loomulik viis?" Siin annab Jakobson ülevaate sellest, kuidas hakati uut kirjaviisi nõudma ja kuidas Kreutswaldi pingutuste tulemusena päraat mitmekümneaastast võitlust nüüd oadeti uus kirjaviis olevat võitnud. Seejuures taiteerib ta Kreutswaldi "Sippelga" (1861) eesmärgi, milles Kreutswald seostab võitluse vana kirjaviisi vastu kogu antifeodaalse võitlusega ja naelutab häbiposti uue kirjaviisi vastased. Edasi märgib ta tähtsamaid uue kirjaviisi tarvitajaid ja kriipsutab alla kooliraamatute osa uue kirjaviisi levitamisel. Et näidata uue kirjaviisi võitu, esitab Jakobson andmeid uue kirjaviisi tarvituseletuleku kohta, öeldes: "Ümber 120 trükipoognat on uue aastaast seie määni eesti raamatuid trükkitud, ja neist on ligi 80 poognat (kõik suuremad ja paremad raamatud) loomulikus viisis kirjutatud."¹⁶⁶ Ehkki esitatud statistika oli veidi meelevaldne, täitis ta oma ülesande, näidates uue kirjaviisi kiiret levikut. Need, kes uue kirjaviisi vastu on, jäävad ajast maha. Oma artikli lõpetab ta üleskutsesga, et kõik aitaksid omalt poolt kaasa uue kirjaviisi peatseks võiduks. "Kirjutamise viisi seadmine ja parandamine on õppetud mees- te asi, seda peame nende hooleks jätma. Kõik eesti õppetud mehed kirjutavad loomulikus viisis. Arge ommeti tehkem oma vaenlastele seda rõõmu, et naad meid laene keskes lahus naavad ..."¹⁶⁷

Jakobsoni keeleline tegevus ei piirdunud aga ainult

¹⁶⁶ "Eesti Postimees" 1869, nr. 33.

¹⁶⁷ Sealasamas.

tema aktiivse osavõttega võitlusest vana kirjaviisi vastu. Koostades oma "Veikest Geograafiat ehk Maade teaduse käsiraamatut", leidis ta, et eesti keel ei saa läbi ilma võõrtähtedeta. Mainitud "Veikese Geograafia" (1868) eessõnas märgib ta: "Siis olen ma ka kaks tähte, z ja f, juure pidanud võtma, sest et ilma nende abita võimalik ei ole, kõiki võeraid sõnu täielikult üleskirjutada." Sellepärast kirjutab Jakobson nüüd näit. endise "keokrahvi" asemel "geograafia" jne. Ta leiab, et Forseliuse ja Hornungi päevil ei ole õigesti tehtud, kui võõrtähed eesti keelest täiesti välja heideti. Et seda viga parandada, võtab ta f-i ja z uuesti tarvitusele.¹⁶⁸ Alates Jakobsonist ongi need võõrtähed eesti ortograafias jälle eluõiguse saanud.

Tuleks peatuda ka Jakobsoni seisukohtadel võõrnimede kirjutamise küsimuses. Varem al ajal kirjutati kõik võõrnimed eestipäraselt. Kreutzwald soovitas aga võõrnimesid kirjutada nii, nagu neid vastaval maal kirjutatakse, kui eesti tähestik seda lubab, kusjuures hääldamine märgitagu tarbe korral sulgudes juurde.¹⁶⁹ Hurt oma "Lühikeses õpetuses õigest kirjutamisest" leidis, et võõrnimed tuleks "süüdsal Eesti kombel" kirjutada, kusjuures perekonnanimed peaks siiski kirjutatama nii, nagu nime kandjad neid kirjutavad, näit. Rousseau (loe: Russo).¹⁷⁰ Samale seisukohale asus ka Jakobson. Ta märkis, et seniste geograafiaõpikute suurimaks puuduseks olivat see, et nad kõik kohanimed saksa keelest võtavad, ilma et nad eesti keele omapära arvestaksid. Kuid "eesti-keele ise-loodus nõuab, et nõnda kirjutakse, nagu räägitakse, sest muidu peaks läbikäidu igäühe nime taha ühtlasi üles pantama, kuidas teda välja rääkida"¹⁷¹.

¹⁶⁸ C. R. Jakobson, Veikene Geograafia ehk Maade teaduse käsiraamat, Tartu 1868. Eessõna. Vrd. ka "Eesti Postimees" 1869, nr. 41.

¹⁶⁹ "Tallorahwa Postimees" 1858, nr. 43.

¹⁷⁰ "J. Hurt, Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi, Tartu 1864, lk. 14, 15.

¹⁷¹ C. R. Jakobson, Veikene Geograafia. Eessõna.

Senistes raamatutas aga valitsevat segadus. Kord kirjutavat hääldamise järgi, näit. Awinjong, Bordoo, kord aga jallegi kirjapildi järgi. Jakobson püüdis sellele segadusele lõppu teha, öeldes: "Esseisivas raamatus on kõik nimed nõnda kirjutud, nagu neid välja räägitakse. Üksi nende kohtade nimed on võera kirjutuse viisi jättetud, keda kuulsas meeste järel nimetakse."¹⁷² Seega oli Jakobsoni seisukoht selline, et kohanimed tuleb kirjutada vastavalt hääldamisele, isikunimed ja isikunimede põhjal kujunenud kohanimed aga kirjapildi järgi. Hiljem on see seisukoht küll mõnel määral muutunud, kuid tänapäevalgi kirjutame suurt osa geograafilistest nimedest, näit. maailmajagude, ookeanide, merede, suuremate poolsaarte, mäestikkuude, maade ja riikide, isegi enamiku pealinnade nimesid eesti häälduse päraselt, isikunimede puhul aga säilitame selle nimekuju, mis nimel on vastavas päritolukeeles, kui seal tarvitatakse ladina või gooti tähestikku. Jakobsoni teeneks aga tuleb pidada, et ta julgelt laiendas eesti tähestiku piire, märgates päris õigesti, et seoses trükisõna osatähtsuse kasvuga ja kultuuriliste suhete tihenemisega maade vahel osutub paratamatult vajalikuks hakata eesti keeles tarvitama suuremal määral võõrsõnu ja võõrnimesid ning et nende märkimiseks on vaja ka vastavaid võõrtähti.

Peale ortograafiaküsimuste, mis rahvusliku kirjakeele kujunemise ajajärgul olid kõige aktuaalsemad, on C. R. Jakobson suurt huvi tundnud ka sõnavara rikastamise probleemide vastu. Nii nagu teised tolle ajajärgu kirjamehed, on ka Jakobson oma tööde kirjutamisel tundnud sagedasti eesti keele sõnavara puudulikkust ja Kreutzwaldi eeskujul hakanud uusi sõnu soetama. Eriti teravalt kerkis uute sõnade loomise vajadus esile seoses tema põllundusliku teose "Teadus ja seadus põllul" (1869) koostamisega. Seoses selle teose kirjutamisega võttis ta tarvitusele rea uusi sõnu, nagu ollus, avaus, jääliugustik, kiltkivi jne. Jakobsoni poolt tarvit-

¹⁷² C. R. J a k o b s o n, Veikene Geograafia. Eessõna.

aele võetud sõnad aga ei meeldinud Kreutzwaldile ja ta kirjutas "Eesti Postimehe" raamatu kohta arvustuse, milles ta leidis, et raamatu keel peaks olema selgem ja sisaldama vähem võõraid sõnu. Nii ütleb ta: "Uus sõna o l l u s - Saksa keele der Stoff, tuleks kõige esiteks surnukambri mägama panna ja tema aset milgi teisel viisil täita." ¹⁷³ Kreutzwald olevat loonud sõnad nagu hapnik, lämmastik, süsinik, vesinik (saksa Sauerstoff, Stickstoff jne.) ilma ollus sõnata liidete varal ja nii võidavat ka teisi sõnu tuletada. Hoolimata Kreutzwaldi hävitavast otsusest on aga Jakobsoni poolt tuletatud sõna ollus püsinud keeles tänapäevani. Edasi esitas Kreutzwald omalt poolt rea parandusettepanekuid Jakobsoni poolt loodud sõnade asemele, näit. soovitas ta eluavaldavad ollused (orgaanilised ained) asemele elavriismed; põhjus-ollused (elemendid) asemele põhjustikud; juustollus (juust-aine, kaseiin) asemele juustnik, limak; pihkaine asemele kliiatrik; ärahingama (lenduma, ära aurama) asemele äraaurama; kallistuhk (potta) asemele tuha- ehk lehelissool; rebupilv asemele muna-valge jne. Nagu selgub, olid ainult mõningad Kreutzwaldi ettepanekud paremad kui Jakobsoni omad. Kui aga Kreutzwald pidas ülearuseiks Jakobsoni poolt soovitatud sõnu, nagu lubjapagu, põldpagu, savikilt, siis on Kreutzwald siin eksinud.

Kreutzwaldi arvustusele esitas Jakobson vastuse "Eesti Postimehe" 51. numbris. Oma vastuses märkis Jakobson, et eesti keeles on vähe oskussõnu. Paljud eesti haritlased eelistavad oskussõnade puudumise ja uute sõnade tuletamise raskuste tõttu kirjutada saksa keeles. Tema olevat olnud sunnitud uusi sõnu soetama, et põllundusest eesti keeles kirjutada. Ühtlasi esitas ta ka nõuded, mida ta olevat arvestanud sõnade soetamisel. Nii olevat ta kõigepealt võtnud suure hulga sõnu rahvakeelest, näit. happatus (happe), limak (pihkaine), ärahingama, kiltkivi, rebupilv jne. Ka uute sõnade tuletamisel ei olevat ta kaugeltki kerge-

¹⁷³ /Fr. R. Kreutzwald/ Uus raamat. "Eesti Postimees" 1869, nr. 48.

käeliselt toiminud, vaid olevat rohket vaeva näinud, sest selle juures tulevat silmas pidada, kas sõna hästi kõlab, kas ta tähenduselt sobib, kas on kerge meeles pidada, kas õppimist liiga raskeks ei tee jne. Kõiki neid momente olivat Jakobson arvestanud. Pealegi olevat mõnikord raske ütelda, et üks ettepanek on parem kui teine. Tema arvates ei olevat kliistik sugugi parem kui limak; sama termini väljendamiseks võidavat soovitada veel teisigi sõnu, näiteks lüüdnik, pihknik, räppastnik, liitnik, kleebnik või saksa kleeber. Olluse kohta arvab Jakobson, et see on siiski vajalik sõna.¹⁷⁴

Nagu Jakobsoni vaatuses selgub, oli ta õigel teel, kui ta rõhutas, et oskussõnade soetamisel on kõige olulisem selgitada, kas vastaval esemel juba rahvakeeles mingit nimetust ei ole. Et samal aastal ilmus ka F. J. Wiedemanni sõnaraamat, siis sai Jakobson kasutada oskussõnale rahvakeelse vaste leidmiseks seda tänuväärset materjalikogu. Tuletamise põhimõtted näivad Jakobsonil siiski veel mõnel määral ebakindlad olevat ja sufiksate kasutamisel on ta väga tagasihoidlik. Ometi oli õige põhimõte, et sõna puudumisel rahvakeeles tuleb see paratamatult uue sõna tuletamise teel soetada.

Kõige enam uusi sõnu esineb Jakobsonil teoses "Teadus ja seadus põllul", kuid ka teistes tema teostes võib kohata uusi sõnu. Nii on ta oma "Veikeses Geograafias" (1868) tarvitanud murdesõnu nagu abjas (praegu abajas), land (väike lant) jne., oma "Lühikeses Eesti Grammatikas", mis ilmus 1875. aastal "Kooli Lugemise Raamatu" II jao lisana, toob ta niisugused terminid, nagu vaheaõna (partitsiip), raake ja kerge mõnu (tugev ja nõrk aste) jne. Üldiselt on Jakobson uute sõnade soetamisel paljh tagasihoidlikum, kui oli näit. Kreutzwald.

Mis aga puutub Jakobsoni lugemikus leiduva "Lühikese Eesti Grammatika" sisusse, siis palju uut see ei paku.

¹⁷⁴ C. R. J a k o b s o n, Uute sõnade ja teaduse nimede sünnitamisest. "Eesti Postimees" 1869, nr. 51.

Koostatuna E. Ahrensi grammatika alusel, sisaldab ta samuti lühikese ülevaate eesti sõnade käänamisest ja pööramisest. Erilist tähelepanu on pööratud koolitöö seisukohalt olulistele momentidele, näit. käänd- ja pöörd sõna peavormidele ja nende astmele, vormide õigekeelsusele jne. On lisatud ka mõningaid metoodilisi märkusi õpetajaile. Kinni ei ole peetud Ahrensi grammatikaa esitatud normidest, vaid on arvestatud eelkõige kaasaegset keeletarvitust. Näiteks annab Ahrens teatavate tüüp sõnade mitmuse osastavas aid-lõpu (tubasid, kimpusid e. kimpa), Jakobsoni raamatus aga eelistatakse niisugustel kordadel tolleaegse keeletarvituse kohaselt si-lõppu (tubasid, õrgesid, vaipasid). Hoolimata terminoloogia raskepärasusest oli Jakobsoni lugemikus antud grammatiline osa siiski suureks abiks õpetajaile eesti grammatika põhinähtuste õpetamisel. Pealegi oli see esimene eesti keelne grammatiline käsitlus, kus anti ülevaade vormiõpetuse põhiküsimustest, sest varasemad "Koliramatud" sisaldasid üksnes õigekirjaõpetust.

Kuigi Jakobson õpetajana puutus kokku keelekõnemustega ja ka oma ettevalmistuselt oli saksa keele ülemõpetaja, ei saa me teda pidada otseselt eesti keeleteadlaseks. Nii nagu teisedki tolleaegsed haritlased, oli Jakobson elavalt huvitatud eesti kirjakeele arendamisest, eesti ortograafia õigele alusele rajamisest ja ühtlustamisest,¹⁷⁵ eesti keele sõnavara rikastamisest, Rohkem kui mitmed teised tolleaegsed

¹⁷⁵ Hoolimata sellest, et Jakobson ise kümme aastat kaitses uue kirjaväsi eri varianti, ei pooldanud ta seda, et teised kalduksid kõrvale kujunenud normidest. Nii kirjutab ta Hurda kohta J. Adamsonile 20. jaanuaril 1871 järgmiselt: "Ka ei ole mul meele järele, et ta (s. o. J. Hurt - A. K.) korruga nii kangesti Ahrensi keelest kõrvale läheb. Sel viisil meie kirjamehed millaagi ühte ei või sündida. Sest igal ühel on oma asi, mikspärast ta teisiti kirjutab, ja kui iga noor kirjamees jälle uusi seadusi teeb, siis ei või nii pea leppimisest juttu olla. Kui vana täiesti vale ei ole, siis peab teda auustama. Nüüd ei jää meile muud järele teha, kui oodata, missugune kirja pruuk kõige enam rahva seka jõuab tungida." ("Eesti Kirjandus" 1913, nr. 7, lk. 278).

keelemehed toetus ta soome keelele. Näeme seda tema ortograafilistea taotlustes, kua ta läka liiale soome eeskaju arvestamisel, näeme aeda aga ka selles, et ta oma kirjutates soovitas soome keelt kaautada allikana, mille varal me võime keelt puuduvate sõnadega täiendada.¹⁷⁶ Kui Jakobsoni tegevus sõnavara alal oli siiski tagasihoidlik, siis seda enam tulab hinnata tema võitlust vana kirjaväsi vastu ja tema tõõd uuekirjaväsiliste kooliraamatute koostamise alal, mis aitasid väga suurel määral kaasa uue kirjaväsi kiirele võidule. Hilisema eesti kirjakeele ortograafia kujunemise aialaukohalt on kõrgelt hinnatav ka f-i ja z tarvituselevõtt Jakobsoni poolt.

C. R. Jakobson oli ka keelepõllul tuline võitleja. Ta võitlea vana kirjaväsi kui feodaliamiaja pärandi vastu ja kooa aellega ka eesti keele õiguste eest avalikua elus.¹⁷⁷ Keel on tema käsitusaa rahvuse kõige olulisea tunnus ja ta suhtub põlglikult neiaae, kea aalgavad oma rahvust ja muutuvad kadakaakateke.¹⁷⁸ Kõige ilmekamalt näeme tema suhtumiat eesti keeleaa tema esimesest isamaa kõnest (1868), kua ta ütleb: "P ä ä a i aga, kust ühe rahva vaimuharimise järke aratunnukae, on tema k e e l. K e e l on ühe rahva harimise kandja, ja aeepäraat ka tema kauni

¹⁷⁶ Vrd. C. R. Jakobson, Ural-Altai keeleselts, "Eesti Postimees" 1866, nr. 26; vrd. ka V. Ernits, C. R. Jakobson, "Eesti Kirjandus" 1910, nr. 12, lk. 479.

¹⁷⁷ Küllaltki hästi iseloomustab C. R. Jakobsoni võitlust eesti keele õiguste eest järgmine katkend tema kirjast J. Adamsonile 1. märtsist 1871: "See protokollide asi konvendide peal on praegu üks väga tähtjas asi. Kui Eestlased siin võitu saavad, et neid prottugolliai eesti keele kirjutakae, siis on neil kül lootust, et edeapidi ka toiaed keele-aaajad võitu saavad. Veikese alustusega hakkavad kõik suured asjad peale. Sellepärast peaksid konvendi liikmed nõudma, et prottugolliai üksi eesti keele kirjutakae ja sealt aakaa tõlkia ülema kohtutele võetakae. Eesti konvendi liikmed ei peaksid milgil viisil neia sakkaa prottugolliai alla kirjutama. See asi on väga tähtjas, nii ütlemata tähtjaa, et ükai poliitika mehed temast täitsa aru võivad saada." - "Eesti Kirjandus" 1913, nr. 7, lk. 279.

¹⁷⁸ "Eesti Kirjandus" 1910, nr. 12, lk. 479.

korra ja priiuse sünnitaja, on tema kõige kallim parandus. Keel on, kes üht rahvast rahvaks teeb; ta varjab üht lõpmata väge ja pühaust oma sees. Keel ja mõistus käivad käsikäes, sest keel on avalikuks saanud mõistus. Seepärast võime ka sest, kuidas ühe rahva keel haritud on, kõige paremine rahva enese vaimujärge aratunda."¹⁷⁹

31. C. R. Jakobsoni ja J. Pärna keele erijoontest.

Kui J. V. Jannseni ja L. Koidula keeles teravalt silma paistavad läänemurde erijooned, siis võib idamurde alalt pärinevate kirjameeste keeletarvituses märgata tunduval määral Peipsi-äärsete murrakute sugemeid. Näitena olgu alamal peatunud kahe Tormast pärineva kirjamehe, nimelt C. R. Jakobsoni ja J. Pärna teoste keelel.

Carl Robert Jakobson (1841-1882) veetis oma lapsepõlve Tormas ja omandas siit oma keele murdelise tausta. Üldiselt aga püüdis Jakobson kirjutada nii, nagu kirjutasid teised tema kaasaegsed, eriti aga Kreutzwald.

Et Jakobson oli keeleliste huvidega, siis käis ta teavasti klusiilide märkimisel oma rada, kirjutades ajavahemikul 1867-1877 klusiilide teist ja kolmandat völdet nii nagu teiste konsonantide puhul kahe tähega, näit. õppetus, nattukene, vakkamaa ja rikkus, rukkid, kuid illatiivis tupa, käte jne. (vrd. eesp., lk. 272). Oma ajajärgu üldise-ma tarvitusviisi kohaselt kirjutab ka tema aeal, poea, kuid siiski ajama, oja, elajad jt. Sõnaalgulise h tarvita-mises ei ole ta päris järjekindel, tarvitades anid, erned, arwa, ellaste, oopis, kahte arusse, kuid hallikas, hõlgi ~ õled. Järjekindel on ta aga gi-liite tarvitamisel, loo-budes üldse ki-liiteat, näit. ühtegi, nuüdgi, siisgi, il-maagi. Sõnu hea, pea, peal, seal, samuti heal, peastma.

¹⁷⁹ C. R. Jakobson, Kolm isamaa kõnet, St. Peeterburgis 1870, lk. 16; vrd. ka C. R. Jakobson, Kooli lugemise raamat, Tõine jagu, Tartus 1875, lk. 163.

seadma kirjutab ta ea-diftoongiga, kuid üldiselt tarvitab pikka vokaali, näit. jaama, käänama, määrama; võõras, mõök, mõõtna; müürid, rüütlid, nüüd (kuid ka lüia). Sõnad pääw ja aastama märgib ta ka pika a-ga, kuigi wael, kaes on ae-ga. Üldise tarvitusviisi kohaselt tarvitab ka Jakobson adverbides ste-liidet, näit. tõeste, valjuste, sagedaste, tubliste, samuti varemine, vägise, esite jt. Varasema kirjakeele traditsiooni kohaselt esineb ka Jakobsonil nõrgas astmes vorme nau, jau, veuloom, leutatud, kautama, nautu. Traditsiooniparased on ka vormid seie, weike, pitk.

Idamurdelistest joontest võib märkida d esinemist vormides nagu teeradad 'teerajad', sadavad, arakadub 'kaob', seadame 'seame', samuti ka õi-diftoongi sõnas tõine 'teine', tõistviisi.

Käänamise alalt võib märkida kõigepealt mõningaid uldisi tollesegsele põhja-eessti kirjakeelele omaseid jooni, nagu ainsuse omastavas vorme õnsa, samla; kattukse, soomukse, sarnatse, meeletuma, õnnetuma, kolmandama. Ainsuse osastavas kohtame vorme mitmet, kombet. Seesutlev on reeglipäraselt nõrgaastmeline sõnades, nagu seljas, rinnas, nurgas, orus, küllea, alaleutleva lõpuks on ka kaasarõhulise silbi jarel -le: ligemale, Eeatlastele, vaprusele, rajava vormid esinevad senni, kunni kujul.

Mitmus on üldiselt de-, te-tunnuseline, näit. puudest, põldudeks, taimedest, sõakaikidel, varemetest, ka seemetega, pilveteks, õhtudel. Mitmuse omastavas esineb vorme heinade, kaerade, ka vangerte, usklikute, liigete. Mitmuse osastavas tarvitab Jakobson Kreutzwaldi eeskujul kanesilbilistes tüvedes kõige enam si-lõppu, näit. mõõkasi, vendas, tiibasi, orjasi, tubasi, heslesi, hinges, taimesi, tulesi, seltsisi, onnisi, voorisi, ahjusi, toitusi, aga üksikjuhtudel ka teis-tes tüüpides, näit. teesi, niisugusi, rüütlisi. Esineb muidugi ka luhemaid vorme, näit. kiva, parta, hoopa, lehta, asju, jalg, pulke, keeli, lapsi. Kolmesilbilistes tüvedes on aga kõige tavalisemad diftoongilised mitmuse osastavad: saadnaid, ilusaid, liblikuid, riideid, asemeid, kuid kallid

mantlid. i-mitmuse vorme esineb peamiselt teatavates konst-
ruksioonides, näit. neil päävil jt. Aaesõnades nagu keegi
võib käändelõpp liituda ka gi-liitele: kellegil, kellegiga.
Samuti võib käändelõpp liituda ka omadusaõnaliselt tarvi-
tatud ilmaütlevale käändele: nagematal kombel. Murdeliseks
jooneks võib pidada seda, kui oleva käände tähenduses on
tarvitatud seesütlevat, näiteks lauses: Mull' isa lapses
rääkis.

Hoopis teravamalt erineb läänepoolsete autorite kee-
lest Jakobsoni verbivormide tarvitus.

Oleviku mitmuse 3. pööre on Jakobsonil üldiselt juba
tänapäevane, näit. annavad, muudavad, seisavad, otsivad,
võtavad, tahavad, teavad. Ainult üksikjuhtudel, värsimõõ-
dust tingitult, esinevad veel vormid hüüdvad, täitvad.
Lihtmineviku mitmuse 3. pöörde lõpus on järjekindlalt vad-
tunnus: saivad, olivad, võisivad, laulsivad, ehitasivad,
samuti esineb see tunnus tingiva kõneviisi oleviku mitmuse
3. pöördes: jääksivad, oleksivad, annaksivad, kusjuures
harva tarvitatakse seda isegi eitavas kõnes: ei saakaivad.
Et idapoolsetes murretes see mitmuse 3. pöörde vad-tunnuse-
ga vorm esineb ka nud-kesksõnale liitununa tavaliselt kaud-
se kõneviisi mineviku tähenduses, siis tarvitab seda ka
Jakobson, eriti oma "Kooli Lugemise raamatu" II osa esime-
ses trükis (1875), näit. "siis tulnuvad pimedad päävad,
võõraste mõõgad kõlisenuvad, Emajõgi voolanud Eesti poega-
de veres" (lk. 173), "Kõrgel järvekalda kasvanuvad haljen-
davad tamme ja pärnapuu metsad, metsade varjul õitsenuvad
ilusamad lilled ja puide ladval vilistanuvad koidikul
ja videvikul laululinnud" ... (lk. 177). Sellest vormist
tarvitab Jakobson ka kaudse kõneviisi eitavat vormi, näit.
"Aga kestlased ei tahtnuvad milgi kombel kellegi alla
heita" (lk. 179).

Kaudse kõneviisi oleviku vormina tarvitab Jakobson
üldiselt da-infinitiivi, näit. õhk väriseda, olla lootust,
ei olla olnud, ta tahta paluda. Üksikjuhtudel on aga seda
murdepäraselt edasi antud ka ma-infinitiivi vormiga, näit.

"et ... Vanemuine jälle jäädavalt meie seka elama tulema" (lk. 173).

nud-kesksõna esineb tolleaegse tarvitusviisi kohaselt üldiselt nud-tunnusega (kannud, jooksnud, tohtinud, vaadanud, kadunud), kuid paiguti, eriti atributiivses tähenduses, tarvitatakse ka nd-tunnust (kadund kaasa, ära-kuivand okkastest, peasend jt.). Kausatiivide tud-kesksõna esineb täielikul tatud-kujul: nimetatud, häävitatud, rahandatud, asutatud. Ka kausatiivide kse-oleviku vormid esinevad idapoolsemate murrete kohaselt täielikul kujul: nimetatakse, kasvatatakse. Ebaühtlast märkimisviisi esineb aga kausatiivide umbisikulise tegumoe lihtminevikus (ehitati~ehitedi, nimetati, kinnitadi) ja des-infinitivi vormides (imestates, naeratates~naeratades). Enamikul kasutatud verbivormidest ei puudu idamurdeline taust, seetõttu need erinevad tunduvalt Jannseni keeletarvitusest.

Ühised olid aga kogu selleaegsele kirjakeelele sellised süntaktilised erijooned, nagu nimi- ja omadussõna kongruentia sagedane puudumine (vägeva tegudele, uhke taimedest, võõra inimestega), elatiivse agentadverbiaali rohke kasutamine (kingitud meie armulise keisri herrast Eesti rahvale), relatiivpronoomeni kes, kelle tarvitamine mis, mille asemel (kiriku ..., kelle müürid ...; annavad ... olluai, keda taimed imevad) jt.

Samuti kui C. R. Jakobsonil avalduvad idamurdejooned ka tema Torma sõbra ja mõttekaaslasel J a k o b P ä r n a (1843-1916) keeletarvituses.

Oma varasemal loominguperioodil on J. Pärn keeleliselt veel väga abitu. Näiteks ühes oma varasemas noorscooraamatus "Muistena juttud noore rahvale" (1872) tarvitab ta väga ebaühtlast ortograafiat, kirjutades ühelt poolt juttud, nuppu otsa, mittu, tüttar, teiselt poolt aga matis, käpade, pütide, kotidega. Kirjaoskamatusel mulje jäta-
vad ka sellised kirjutusviisid, nagu Martikene, mõeltud, kõneltakse, parantada jt.

Järjekindlust on Pärna varasemates töodes palju

vähem kui Jakobsoni omades. Nii kirjutab Pärn pea, peale, healega, peasta, aga ka päalik, aea 'aia' ja ajal, pengi ja pingid, tõiste ja teiste, võerad, õerutan ja rõõmuga, keik ja kõik, auu ja nõuka, küinte ja küünthe, jäeda ja jäänud, omadgi ja ilmaaki jne.

Kogu selle ebauhtlase märkimaviisi juures äratavad tähelepanu rohked murdejooned. Nii on Pärnalgi nõrgaa astmes d juhtudel, nagu pada alla, ridaa, radale, aidakamad, raidusid, ei pidaks, pidab, poodi 'poe', seadab 'seab', esineb algupärane järgsilpide diftong sõnades, nagu taaakeisi, inimeisi, hilibukeisi, tarvituisi.

Ebauhtlane on ka noomenite käänamine. Nii on näiteks ainsuse osastavas ühelt poolt koormat, tüttart, kuid tavaliselt murdepäraselt koormad, arstad, paremad jalga, rasked tõõd, kuningad, ilust neitsid jne. Kirjakeeles haruldaseks tuleb aga pidada murdepäraseid da-lõpulisid osastava vorme, näit. Salmeda, neiuda.

Ebajärjekindlust esineb ka teiste käänete tarvitamisel, näiteks illatiivis on kord lõputa, kord aga ase-lõpulisel vormil sama tüüpi sõnast, näiteka kambri, aga keldrisse, kamitsa 'kammitsasse', aga sadulasse, samuti meelde, juurde, aga ka juure. Mitmuse osastavas on kord diftongiline, kord id-lõpuline vorm, näit. suuremid elajaid, ülemaid, iluaia tütrid, paisid, lambaid, hambid jne. Samuti on väga ebauhtlane mitmuse omastava ja de-mitmuse tarvitamisviis: riidedest ~ riedest, vargade, jalade ja käede, mõlemate käadega, paeladest.

Kirjakeelsete vormide hulka libiseb nii mõnigi kord ka puhtmurdelisi keelendeid, näiteks esineb kirjakeelse ks-lõpulise translatiivi kõrval ka st-lõpulisid idamurdelisi vorme, näit. läks ... raskemast, oleks unenäust arvanud, lõunest oli vanger valmis, samuti on murdeline ka lause "Nenda kasvib ta väga virgas ilusas tüdrukus ülesse".

Parem ei ole ka olukord verbivormidega, Nii on siin paralleelselt kiitsivad, õelitsesivad ja astusid.

küüaid, kiskuda, tungida ja usku, toppi, istu, pähki, ootuspäraste tatud-vormide asemel esinevad hoopis lühemad ni-
metud, lahutud, valgustud jne.

Hilisemates teostes, näiteks töödes "Oma tuba, oma luba" (1879), "Lahtine aken" (1882), "Jumala abiga omast jõuust" (1884) muutub Pärna keeletarvitus palju ühtlasemaks, kuigi terve rida idamurdelisi jooni ka nüüd veel Pärna keeletarvitusel püsib. Nii näiteks jutus "Lahtine aken" esinevad niisugused vormid, nagu tõine, pidan 'pean', ei pida, pidame, vedab, radas, kudutud, da-lõpulised partitiivid: häärada, Triinuda, lle-lõpulised allatiivid: Jumalalle, asemelle, jalgadelle, kaugelle, mitmuse osastavad: inimeisi, ligimeisi, vad-tunnuaelised lihtmineviku ja tingiva kõneviisi oleviku vormid: olivad, juhtusivad, pilkasivad, naeraksivad jt. Seega on tolleaegses kirjakeeles tunduv vahe lääne- ja idapoolsetelt murdealadelt päritolevate kirjameeste keeletarvitusel.

Et piiblikeele autoriteet möödunud sajandi teisel poolel pidevalt vähenes, kirjakeele vormid aga veel kujunemas olid ja alles esimesi katseid tehti Eesti Kirjameeste Seltsis uusi kirjakeele norme fikseerida, näit. 1872. a. otsuste kaudu, siis on päris mõistetav, et eesti tolleaegsed kirjamehed toetusid keeletarvitusel oma kodumurdele. Sellepärast on arusaadav, miks näiteks Põide pastor Nikolai Nolcken oma töödes tarvitab saarte murde sugemeid (näit. riips 'kriips', vädama 'vedama', moo 'minu', uie 'uue', ää viig mitte 'ära vii'), miks isegi lõuna-eesti autorid kalduvad tarvitama lõnamurdelist sõnavara jne. Alles sajandi viimasel aastakümnel hakkab eesti kirjakeel muutuma ühtlasemaks.

32. K. A. Hermann "Eesti keele grammatikast".

K a r l A u g u s t H e r m a n n (1851-1909) on neid keelemehi, kelle keeleline tegevus on õige märgatavaid jälgi jätnud eesti kirjakeelde. Tema silmapaistvaks tööks on "Eesti keele grammatik" (1884). Käesolevas kirjutises ei püüta anda Hermann'i grammatika üksikasjaliku analüüsi, vaid selgitatakse selle avaldamisega seoses olnud raskusi, selle vastuvõttu omaaegse kriitika poolt ja selle mõju eesti kirjakeelele.

Tõuke eesti keele grammatika kirjutamiseks sai Hermann arvatavasti Eesti Kirjameeste Seltsilt. Nimelt kuulutas Selts oma koosolekul 3. jaanuaril 1880 välja auhinna ühe "Eesti keele grammatika" jaoks. Raamat oli mõeldud valakoolide õpikuks ja pidi olema mitte üle kümne trükipoogna suur. Auhinnaks määrati 100 rubla hõbedat, mida kavatseti Seltsi liikmetelt koguda. Lisaks märgiti protokollis, et "hinnahimustajad peavad oma töö k a h e aasta sees k ä s i k i r j a n a sisse andma"¹⁸⁰.

Tegelikult kahe aasta jooksul ei laekunud Seltsile küll ühtegi grammatika käsikirja, kuid nähtavasti ergutas see mitmeid¹⁸¹ keeleõpetuse koostamisele. Et Hermann juba 1880. a. mõtles grammatikale, sellele vihjab tema kirjutis "Matuke Eesti keele olust", mille lõpul Hermann esitab käänete eestikeelsed nimed. Raamatu eessõnas tunnistab Hermann ise, et tema grammatika on "enam kui kolme aasta töö ja uurimise vilj"¹⁸². Sedasama märgib ta mitmes oma tolleaegses kirjutises¹⁸³.

Raamatu käsikiri sai juba 1883. a. lõpuks valmis, nagu teatab Hermann oma kirjutises "Eesti keele õpetuse

¹⁸⁰ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat, 1880. Tartu 1880, lk. 64.

¹⁸¹ Peale K. A. H e r m a n n i keeleõpetuse ilmus 1884. a. ka J. Nebocati "Kündja", Eesti keeleõpetus.

¹⁸² K. A. H e r m a n n, Eesti keele grammatik, Tartu 1884. Eessõna, lk. III.

¹⁸³ "Eesti Postimees" 1883, nr. 48, lk. 1, v. 2; "Eesti Postimees" 1884, nr. 12, lk. 1.

raamatust", mis ilmua "Eesti Postimehes" nr. 48 30. novembril. Samas kõneleb Hermann ka raakuatetest, mis olevat seoses raamatu trükkimisega. Et grammatika trükkimine rohkesti kulusid nõudvat ja ta kavataevat raamatut omal kulmal trükkida, avab Hermann ühtlasi ka raamatute eeltellimise ja palub saada iga raamatu eest seitsekümmend kopikat või kolme raamatu eest kaks rubla. Hermannii üleakutse olevat leidnud rahva hulgas rohket tähelepanu.¹⁸⁴ Palvet grammatikat tellida kordab ta ka hiljem.¹⁸⁵ Teataval määral raamatu tutvutamiseks olid nähtavasti mõeldud ka need 1883. a. lõpul pühapäeviti "Vanemuises" korraldatud Hermannii avalikud loengud eesti keele grammatikast, mis ajalehesonumite järgi iga kord saalitäie publikut olevat kokku tõmmanud.¹⁸⁶

Grammatika trükkimine on alanud juba 1883. a. detsembri algul ja Hermann avaldab lootuat, et raamat juba mõne nädala pärast võib ilmuda.¹⁸⁷ Korduvalt informeerib nüüd Hermann "Eesti Postimehe" lugejaid grammatikast, annab ülevaate varasematest eesti keeleõpetuatest jne.¹⁸⁸ Raamatu trükkimine nõuab siiski rohkem aega, kui Hermann algul oli arvanud, ja alles 1884. a. märtsi keskpaiku saab Hermann teatada, et raamat on valmis saanud ja on juba kättesaadav.¹⁸⁹ Müügile jõudis raamat aga märtsi lõpul¹⁹⁰, kande pealkirja "Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida, kirja pannud Dr. K. A. Hermann" (Tartua,

¹⁸⁴ "Eesti Postimees" 1883, nr. 51 ja 52, lk. 2.

¹⁸⁵ "Eesti Postimees" 1884, nr. 1, lk. 3; "Eesti Postimees" 1884, nr. 11, lk. 1.

¹⁸⁶ "Eesti Postimees" 1883, nr. 42, lk. 3 (19. X 1883).

¹⁸⁷ "Eesti Postimees" 1883, nr. 49, lk. 3 (7. XII 1883).

¹⁸⁸ "Eesti Postimees" 1883, nr. 51 ja 52, lk. 5; "Eesti Postimees" 1884, nr. 1, lk. 3; nr. 2, lk. 3.

¹⁸⁹ "Eesti Postimees" 1884, nr. 11, lk. 1 (14. III 1884).

¹⁹⁰ "Eesti Postimees" 1884, nr. 13, lk. 3 (28. III 1884); "Olevik" 1884, nr. 13, lk. 1 (26. III 1884).

1884. Trükitud Wilhelm Just'i juures). Teatades grammatika ilmumiseast "Eesti Postimehes" (nr. 13) annab Hermann ühtlasi ka n. ü. retsepti, kuidas raamatut kasutada, märkides, et grammatika loetagu algusest lõpuni läbi osade kaupa, pool tundi päevaa kolme kuu jooksul, siis andvat tõi tulemusi.

Raamat ei levinud siiski sel määral, kui Hermann oli lootnud, hoolimata sellest, et see oli - nagu Hermann korduvalt märgib - esimene eestikeelne eesti keele grammatika. Et raamatut levitada, korraldati pühapäeval, 18. detsembril 1884 kell pool üheksa "Vanemuise" saalis "suur pidu laulu ja muusiku lõbuatusega", millele pääsemiseks tuli pileti asemel osta Hermann'i grammatika. Raamatu hinnaks oli 80 kopikat¹⁹¹. Nähtavasti peeti pileti hinda aga liiga kõrgeks, sest osavõtt kontserdist oli vähene. "Olevik" kirjutab selle kohta järgmiselt: "Eile õhtu andis hra Dr. Hermann Vanemuises kontserdi. Kuulajatele anti pileti asemel Hermann'i Eesti keele grammatik. Kuuljaid oli nii vähe, et mitte paari kümmend piletit ei saanud ära müüdud. See on aruldane, aga mitte rõõmustav asi"¹⁹². Teiste ajalehtede andmeil olevat kontserdi puhul ainult 12 raamatut pileтите näol müüdud. Seega ei andnud Hermann'i katse oma raamatut sel teel levitada mingeid märgatavaid tulemusi, vaid tekitas ainult pilget ja nalja¹⁹³.

Hermann'i grammatika sai ilmumisel haruldaselt rohke arvustuse osaliseks, kusjuures see kriitika oli siis kas mahategev või ülistav, sõltuvalt sellest, missugune oli Hermann'i suhe ühe või teise tolleaegse ajalehega ja selle toimetajaga. Huvitav on, et see kriitika algab isegi enne, kui raamat on ilmuda jõudnud. Nii avaldab tagurliku saksa-meelse "Kündja" toimetaja N e b o c a t, kes ka ise sel

¹⁹¹ "Eesti Postimees" 1884, nr. 50, lk. 2 ja "Eesti Postimees" 1884, nr. 13, lk. 3.

¹⁹² "Olevik" 1884, nr. 51, lk. 4 (17. XII 1884).

¹⁹³ Vrd. "Meelejahutaja" 1885, nr. 2, lk. 9; "Virulane" 1885, nr. 1, lk. 2 jt.

ajal Ahrenai ja Wiedemanni alusel uut eesti keele grammatikat koostas, oma ajalehes juba 1883. a. detsembris teate, et keegi ei tahtvat Hermannii grammatikat trükkida, sest Hermannii keel olevat vileta. Ta ütleb: "Nagu teada, ei kirjuta keegi Eesti ajaleht Hermannii kirjaviit. "Eesti Postimees" kubiseb Viru ja Tartu keelemurdest, Saksakeele kõnekaänidest ja trükivigadest"¹⁹⁴. Kui Hermannii grammatika ke samasuguse keelega on, siia ei kõlbavat see muuks kui ehju heitmiseks. Tegelikult kujunes küll olukord hiljem niisuguseks, et Nebocati enese grammatikale sai osaka see saatust, mida Nebocat ennustas Hermannii keeleõpetusele.

Hoopis kaaluvam oli Hermannii tolleaegse vastase Mihkel V e s k e seisukoht. Nagu teada, erinesid M. Veske ja K. A. Hermannii ning nende pooldajate seisukohad mitte ainult ühiskondlik-poliitilistes, vaid ka keelelistes küsimustes. See seisukohtade erinevus avaldub küllaltki ilmekalt M. Veske pikemas arvustuses, mis ilmua Veske poolt toimetatavas ajakirjas "Oma Maa", kusjuures Veske oma vilest numbrist läbikäivas arvustuses kritiseerib ainult Hermannii grammatika algusosa (lk. 1 - 27).

M. Veske kriitika on terav ja mahategev. Juba arvustuse algul ütleb Veske Hermannii grammatika kohta: "Suurt lootust mull tema headuse kohta küll ei olnud, sest ma olen Dr. Hermannii grammatikalisi toosisid lugenud, tunnen tema teaduse piiri ja tema aru saamise jarge grammatika asjus, aga seda ma sugugi arvata ei võinud, mis ma juba tema grammatika sisse sinna ja tänna vaadates nägema pidin; ma leitsin sealt kohe enamiate igal kohal, kuhu vaatasin. Vigu, mida keegi teha ei vöi, kes ka paljalt lihtsaid, aruuttavaid ja kindlaid Eesti ja Soome keele healte seadusi on tundma õppinud ..."¹⁹⁵

¹⁹⁴ "Kündja" 1883, nr. 50, lk. 592 (14. XII 1883).

¹⁹⁵ "Oma Maa" 1884, nr. 2, lk. 60-61 (5. V 1884).

Hermann vastab Veske arvustusele mitte vähem teravalt. Et saada kujutlust sellest sagedasti isiklikuka minevaat vaidlusest, olgu siin toodud ka Hermannini vastus, mille ta avaldab "Eesti Postimehes" pärast Veske arvustuse esimese osa ilmutumist. Siin toob ta ära kogu Veske arvustuse ja ütleb muuseas Veske kohta järgmist: "Dr. Veske on siis uhke oma tarkuse päale, et ta minuga ümber käib, nagu piaikese kooli-Jütsiga. Tema tahab aellega näidata, kui kõrgel tema keeleteaduses seisab ja kui madalal mina. Mina ütlen siin tõe põhjal, et mina Dr. Veske "arusaamise järge" viis kord paremini tunnen kui tema minu oma, ja ma tean, et temal seda väga vähe on."¹⁹⁶ Ja ta lõpetab oma vastuse, öeldes: "Minu otsus on: Dr. Veske ärgu tungigu üleüldse kirjakeele loomise ja sünnitamise sekka. Midagi luua ehk teha, millel kindel põhi oleks, selleks ei ole temal andi ega osavust. Dr. Veske saab ikka täna nii ja homme teisiti kirjutama ja ü h t e sõna 5 viisil üles panema, nagu tema "Healte õpetus" näitab. Tema saab ikka keelemurrete sõlmis kinni jääma"¹⁹⁷. Sellega tahtis Hermann väita, et Veske võib küll hästi tunda eesti murdeid, kuid kirjakeele normeerimise küsimustes ei ole tal kindlust.

Mis puutub sisuliselt Veske arvustusse, siis juhib ta siin tähelepanu nii mitmetelegi vigadele, mis esinesid Hermannini grammatikas. Nii ütleb ta päris õigesti, et eesti keeles pole vähematki põhjust saksa keele eeskujul vokaale ä, ö, ü nimetada ümberhäälikuteks, sest eesti keeles pole nad a-st, o-st ja u-st tekkinud¹⁹⁸. Samuti polevat põhjust kõnelda, et homorgaansete häälikute vahelduse puhul g-st saab k (sõnast ränga saab ränk), d-st saab t (sõnast niidu saab niit) ja b-st saab p (sõnast hoobi saab hoop),

¹⁹⁶ "Eesti Postimees" 1884, nr. 20, lk. 3.

¹⁹⁷ "Eesti Postimees" 1884, nr. 22, lk. 3.

¹⁹⁸ Vrd. "Oma Maa" 1884, nr. 2, lk. 61. Olgu märgitud, et sellele veale varasemais eesti keele grammatikais oli juhtinud tähelepanu oma loenguis juba F. R. P a e h l - m a n n.

vaid olukord olevat just vastupidine¹⁹⁹.

Huvitav vaidlus tekib Veske ja Hermann'i vahel pikka-
de vokaalide ja diftongide küsimuses sel korral, kui pika-
le vokaalile või diftongile järgneb tugev klusiil p, t, k,
näiteks juhtudel, nagu hoopi, taati, eite, lauku. Hermann
arvab, et astmevahelduae puhul sellistes sõnades pikk vo-
kaal või diftong jääb tugevas astmes niisama pikaks, kui
see on nõrga astme vormides. Veske arvates olevat aga tu-
gevas astmes vokaalolulus alati kolmandaväiteline, sõltuma-
tult sellest, kas sellele järgneb l, m, n või p, t, k. Ves-
ke põhjendab oma seisukohta murretega, viidates asjaolule,
et diftongide esinemus on täiesti samasugune nii sõnades
laulma : laalan kui ka kaupa : kaaba²⁰⁰. Ometi on hilise-
mad mõõtmised näidanud, et vaheldus sellistes sõnades esi-
neb peamiselt klusiilides, mitte aga diftongis või pikas
vokaalis. Seega selgus, et selles küsimuses oli Hermann
tõele lähemal kui Veske. Nõus ei ole Veske ka Hermann'i sei-
sukohaga, et igal sõnal on kaks painet ehk astet, näit.
lepa : leppa, mulla : mulda, toa : tuba, käe : käte jne.
Veske märgib, et mõnedel sõnadel olevat kolm, neli, isegi
viis painet, näit. vesi, vee, vette, vete, kõrsas, kõrre,
kõrtt, kõrde, kõrte jne. Halb on Hermann'il muidugi see, et
ta Ahrensi eeskujul lähtub vastavast käändest või pöördest,
mitte aga astmest. Nii on tal näiteks l. painde vormideks
nii mulla ja kännu kui ka kolde ja ande, sest need on oma-
tava vormid. Sel puhul on Veskel täielik õigus öelda, et
küsimus pole selge.²⁰¹

Üldiselt on Veske keeleajaloo küsimustes kindlam
kui Hermann ja teeb sel alal rea õigeid märkmeid. Alati ei
saa aga öelda, et Veske poolt vigadeks peetud vormid tõe-
liselt vead oleksid, vaid sageli on siin tegemist eri sei-

¹⁹⁹ Vrd. K. A. H e r m a n n i "Eesti keele grammatik",
lk. 4 ja M. V e s k e arvustus "Oma Maa" 1884, nr. 2,
lk. 61.

²⁰⁰ "Oma Maa" 1884, nr. 3, lk. 87-88; Hermann'i vastus
"Eesti Postimees" 1884, nr. 34, lk. 3.

²⁰¹ "Oma Maa" 1884, nr. 6, lk. 141-142.

aukohtadega, millele ka Hermann oma vastuses tahelepanu juhib ²⁰². Nii näiteks ei poolda Veske ülipika hääliku märkimist jämendatud tähega, nagu seda teeb Hermann ²⁰³. Samuti ei pea Veske õigeks tarvitada nõrga astme vormides maldunud vokaale, vaid soovitab astmevahelduse puhul vokaalid säilitada, seega siis tarvitada mitte viga: vea, uba: oa, äüsi: äöe, vaid viga: via, uba: ua jne. ²⁰⁴ On ilmne, et Veske arvustus Hermannii grammatika kohta on tendentslik. Lohutuseks Hermannile on see, et Veske arvustuse lõpul märgib: "Vigade seas olen ma ka palju õigeid mõtteid leidnud" ²⁰⁵.

Palju asjalikum eelmisest on "Virulases" ilmunud arvustus. See on avaldatud ilma alikirjata, kuid toimetuse märgib, et see on kirjutatud "ühe osava asja tundja poolt". Et "Virulase" toimetaja J. J ä r v üldiselt pooldas M. Veske seisukohti, siis on ka siin avaldatud kriitika kullalt terav. Nii heidetakse arvustuses Hermannii grammatikale ette, et selles puudub suntaks, et ruumatu alguses ei ole ülevaadet eesti keele arenemisest ja uurimisest, et ei ole nimetatud Veske "Healte õpetust", et Hermann olevat ennast lasknud mõjustada võõrkeelte grammatikaist, et lisades on esitatud palju ebakindlaid seisukohti jne. Arvustaja ei ole rahul Hermannii selliste eestikeelsete terminitega, nagu kurguhääled, ninahääled, isikulised ja siduvad asesõnad, alg-, võrrel- ja ülivõrre, pööramine, ebakohene (s. o. kaudne) kõneviis, erasõnad (s. o. partiklid) jm. Talle ei meeldi ka Hermannii poolt soovitatud vormid kenasti, valjem, sandem, sest üldiselt tarvitatuvat kenaste, valjum, gandim. Täiesti õigesti märgib arvustaja, et verbi aegade kasitusel on Hermannil eeskujuks olnud võõrkeelte grammatikad, sest rahvakeelele on võõrad sellised ajad, nagu need esinevad Hermannii grammatikas. Samuti ei poolda arvustaja

²⁰² "Eesti Postimees" 1884, nr. 50, lk. 2.

²⁰³ "Oma Maa" 1884, nr. 2, lk. 61.

²⁰⁴ "Oma Maa" 1884, nr. 7, lk. 163.

²⁰⁵ Sealsamas, nr. 8, lk. 190.

lühemaid asesõnade vorme, nagu muga 'minuga', auga 'sinuga', muni, suni, muna, auna.

Teiselt poolt leiab aga kriitik Hermannini töös rea õi-geid ja hinnatavaid seisukohti. Nii näiteks pooldab arvustaja - vastupidiselt Veskele - pikkade vokaalide tarvita-mist (näit. haa, paa, rööm, süü), peab käänamise käsitlest ja käänete eestikeelseid nimetusi õnnestunuks, on rahul verbi peatükiga ja soovib lõpuks Hermannile õnne lauseõpe-tuse kirjutamiseks. Seda au, et Hermann esimese eestikeel-se grammatika kirjutas, ei saavat keegi Hermannilt ära võtta. 206

Hermann ei ole kaugeltki rahul "Virulases" ilmunud arvustusega ja peab seda sihilikult laivaks. Ta kirjutab arvustusele vastuse "Eesti Postimehes", kus ta püüab põh-jendada oma seisukohti ja margib, et Veske jälgedes olevat ortograafiaküsimustes raske käia, sest Veske kirjaviis muutuvat tihti 207. Ka Hermannini seisukohti pooldav "Olevik" peab "Virulase" arvustust parteilikuks ja liiga nõrkadel jälgadel seisvaks 208. "Virulane" omalt poolt aga vaidleb sellele vastu ja peab kriitikat täiesti asjalikuks, viida-tes sellele, et M. Veske arvustus on palju teravam 209. Nagu eespool margitud, on see arvustus hoolimata teatavast tendentslikkusest siiski parimaid raamatu kohta avaldatud sõnavõttudest.

Vastukaaluks eelmistele Hermannini "vastaste" poolt avaldatud arvustustele ilmub "Olevikus" sõbramehelik ülis-tav kriitika, mille Hermann ka "Eesti Postimehes" ära toob. Selles öeldakse näiteks: "Mis Stahl alganud ja Hornung alustanud, Ahrens arendanud ning Wiedemann vara kogunud, sellest on Hermann osava käega kauni grammatika-hoone ehi-tanud" 210. Järeldused ütlevat Hermannini kohta: "Tema pani

206 "Virulane" 1884, nr. 18, lk. 3 (4. V 1884) ja nr. 20, lk. 3 (15. V 1884).

207 Vrd. "Eesti Postimees" 1884, nr. 36, lk. 3.

208 Vrd. "Olevik" 1884, nr. 21, lk. 2.

209 Vrd. "Virulane" 1884, nr. 21, lk. 2.

210 "Olevik" 1884, nr. 42, lk. 2 (15. X 1884); vrd. "Eesti Postimees" 1884, nr. 45, lk. 3.

esimese mõjuva kivi ühise ning õige kirjakeele ehitamiseks paigale". Ta ei toetuvat ühele kitsale murdele, vaid olevat "kõige seaduselisemad keelekujud välja otsinud ning kirjakeele tarvis omas grammatikas avaldanud" ²¹¹. Raamat olevat keelelt ühtlane, sobiva terminoloogiaga. "Iga sõna, iga sõnamuude, iga täht on kulda peale pandud." Vigu tões ei olevatki. Üldiselt pooldab arvustaja grammatikas esitatud seisukohti, näit. alaleütleva lõppu -le, alalütleva vorme mul, sul, nimetava vorme sõber, ader, ladev (mitte sõbr jt.), sti-liidet jne., kuid mõnel korral on tal ka eriarvamusi, näiteks ei pea ta sobivaks illatiivis tarvitada päha (pro pähe e. pähä), ei poolda vormi peidmees (pro peig e. peigmees) jne. Hermannii keeleõpetus olevat kõige tähtsam eesti keele raamat, mis viimase kümne aasta jooksul on ilmunud. Arvustaja lõpetab oma kirjutise sooviga, et Hermannii grammatika saaks aluseks kirjakeelele, mida kasutatakse koolis ja kirikua, samuti ajakirjanduses ²¹². Vastasleeri ajakirjanduses tekitab seesugune ühekülgne arvustus ainult pilget ²¹³.

Nagu eelnevast selgub, põhjustas Hermannii grammatika ilmumine omal ajal suurt elevust. Hermannii poliitilised vastased eesotsas M. Veskega püüdsid grammatikas esile tõsta eelkõige selle vigu ja puudusi, Hermannii sõbrad "Oleviku" leerist aga ülistasid grammatika autorit taevani. Grammatikale osaks saanud arvustused äratasid üldist tähelepanu ja seda jälgisid ka teised ajalehed ²¹⁴.

Kuigi Hermannii grammatika kohta ilmunud kriitika oli sageli ühekülgne, tõsteti siin siiski raamatu kõige olulisemad puudused küllaltki teravalt esile. Hermannii "Eesti Postimees" ja Grenzsteini "Olevik" omalt poolt püüdsid aga grammatikat kui ainukest sobivat eesti keele õppimise vahendit kõigiti soovitada. Seoses grammatikaga hakatakse

²¹¹ "Olevik" 1884, nr. 42, lk. 2.

²¹² Sealsamas.

²¹³ "Oma Maa" 1884, nr. 9, lk. 227.

²¹⁴ "Valgus" 1884, nr. 28, lk. 3; "Sakala" 1884, nr. 22, lk. 2.

mainitud ajalehtede juhtkirjades rõhutama vajadust eesti keelt õigesti, haritult ja peenelt rääkida. Nii märgib Hermann juba raamatu ilmumisel juhtkirjasa "Kas oskad hästi eesti keelt?", et õiget kirjakeelt peavad eelkõige oskama õpetajad, kirikuõpetajad, kohtuametnikud, vallakirjutajad, kirjanikud, lastevanemad ja üldse kõik haritud eestlased ²¹⁵. Oma hilisemas juhtkirjas "Mõtlege Eesti emakeele peale" rõhutab ta uuesti samu mõtteid, juhtides ühtlasi tähelepanu sellele, et tema grammatika olevat võetud juba Valga ja Kuuda eeminaris, samuti Riia vene õigeusu vaimulikus seminaris tarvitusele ²¹⁶. Soojalt soovitab Hermann grammatikat ka G r e n z s t e i n "Oleviku" juhtkirjas "Eesti keele edenduseks", milles ta rõhutab vajadust eesti keelt teiste kultuurkeelte tasemele tõsta ²¹⁷.

Huvitav on märkida, et viis aastat hiljem näib Grenzstein mõnevõrra kahetsevat oma liiga heatahtlikku suhtumist Hermann grammatikasse ja "Olevikus" avaldatud kriitikat, mida Grenzstein nüüd nimetab ühe austatud suguvenna pikaks kiituskirjaks. Nüüd leiab Grenzstein, et Hermann grammatika keel ei olevat korras, sest Hermann andvat "ü h e l e asjale m i t u nime", näit. tahekogu ehk tahestik, täht ehk pookstav, umbhaalik ehk kaashaalik, täishaalik ehk ümberhäälik jne. Seesugune mitme termini tarvitamine tekitab segadust. Pealegi olevat ka mõned meetoodilised seletused väärad ²¹⁸. Need märkmed Grenzsteini juhtkirjas vihas-tavad aga Hermann põhjalikult. Hermann kirjutab sellele vastuseks järgmiselt: "E e s t i k e e l e g r a m m a t i k, mis selle lehe toimetaja viie aasta eest kirjutanud, on hiljuti "Olevikus" ära laidetud. Mina pean siin avalikult nimetama, et Eesti keele esimene grammatik ei ole nii-

²¹⁵ "Eesti Postimees" 1884, nr. 12, lk. 1.

²¹⁶ "Eesti Postimees" 1884, nr. 49, lk. 1.

²¹⁷ "Olevik" 1884, nr. 37, lk. 1.

²¹⁸ "Olevik" 1889, nr. 4, lk. 1. juhtkiri "Kuhu sõuda!".

sugust vastuvõtmist, nagu talle ajalehtede poolest on osaks antud, milgi kombel ära teeninud. Kui ta kõigest vaenust hoolimata siiski on jõudnud Eesti koolidesse jääda ja eesti keele tundmist laiali laotada, siis on see vististi selle läbi sündinud, et kooliõpetajad laitust on ülekohtuse leidnud olevat ja ära tundnud, et see raamat oma ülesannet jõuab täita".²¹⁹ Täiesti õigesti leiab ta, et Grenzstein on lihtsalt vigu otsinud. Tekkinud sõnavahetus Grenzsteini-ga näitab, kui hell oli Hermann igasuguse kriitika suhtes.

Et paremini mõista Hermannii grammatika vastuvõttu, olgu lühidalt peatutud põhimõttele, millest Hermann lähtus oma grammatika koostamisel. Nagu teada, oli rahvuskeele kujunemise perioodil põhiliseks küsimus, millele peab toetuma kirjakeel. M. Veske väitis, et kirjakeele aluseks saab "teaduse põhjal" olla ainult põhja-eesti keskmurre ehk "Kesk-Tallinna keel", mis tuleb võimalikult foneetiliselt kirja panna. Seega tuleb kirjakeeles soovitada vorme, nagu siume (: siduma), tua (: tuba), tansin (: tantsima), leit-ain (aga: leidma), raamatulle jne.²²⁰ Vastupidiselt M. Veskele rõhutas J. H u r t vastavate vormide ajaloolist vanemust, pidades silmas ühelt poolt ühisjooni soome keelega (näit. pää, sõnaalgulise h küsimuses) ja teiselt poolt eesti kirjakeele traditsioone (näit. Hornungi ja Ahrensi seisukohta ää ~ ea küsimuses jne.)²²¹ Samal seisukohal asub ka Hermann. Vastates "Virulases" ilmunud arvustusele märgib ta, et ta võtvat "igast sõnast kõige vanema näo". ja kui seda vanemat vormi veel murretes esineb, siis tarvitavat ta seda kirjakeeles, sest "see üksi on õige ja seisab kindlal põhjal". Ei tulevat kergemeelselt esivane-

²¹⁹ "Postimees" 1889, nr. 17, lk. 3.

²²⁰ M. V e s k e, Reisi aruanne 1878. - Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878, lk. 26-35 ja protokoll samas aastaraamatus, lk. 21-24.

²²¹ Vrd. J. H u r d a keeleliste ettepanekute põhjendusi Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus 1873, lk. 74-77.

mate keelt muuta ²²². Seda seisukohta kriipsutab ta korduvalt alla ka oma grammatikas. Näiteks selle põhjenduseks, miks ta soovib kirjakeeles tarvitada pikki vokaale ja mitte diftonge, ütleb ta: "Selle pärast on kirjakeelele kõige parem nõnda kirjutada, nagu muiste kõik rahvas rääkis ja nagu veel nüüd suur hulk rahvast räägib, see on: kõik pikad taishaalikud üteldagu puhtalt: haa, paa, räski, ma, rööm, suu, nüüd j.n.e., aga ei mitte: hea, pea, reakima, rõem, sui, nüid" ²²³. Peale keeleajaloolise kulje rõhutab Hermann oma grammatikas aga ka vajadust luua kirjakeeles mingi süsteem, mis võiks olla normiks ja kindlaks aluseks keele tarvitamisel. Ta ütleb: "See keel, mis selle grammatikus leida, ei ole mitte minu välja arvatud ega leitud, vaid ta on rahva keel, mis Eestlaste maal igal pool kuulda on. Ta on üksnes teaduse abil puhastatud ja selastatud. Kõige suurem püüdmine oli mul ühte kindlat kirjakkeelt ja kirjaviisi rahva keele põhjusel üles seada" ²²⁴. Nagu siit selgub, püüdsid nii Hermann kui ka Veske rajada kirjakeelele teaduslikke aluseid, kusjuures nad lähtusid eri seisukohtadest. Et neil aastail M. Veske oli Eesti Kirjameeste Seltsi esimehena juhtivaks keelemeheks, siis esialgu Hermann'i seisukohad jäid tagaplaanile, kuid juba 1866 a. vaidlustes "üleuldiselt pruugitava kirjaviisi" puhul kirjutas rida Hermann'i poolt soovitatud seisukohti enesile ja järgneval aastakümnel levisid Hermann'i ettepanekud veelgi laiemalt.

Hermann'i grammatika, nagu juba pealkirjas märgitud, oli ühelt poolt määratud koolidele keeleõpikuks. teiselt poolt aga ka iseõppijatele keeleliseks kasiraamatuks. Seega oli Hermann oma raamatule seadnud avaramad ülesanded, kui need oli onal ajal ette näinud Eesti Kirjameeste Selts. Et

²²² Vrd. "Eesti Postimees" 1884, nr. 36, lk. 3.

²²³ K. A. H e r m a n n, Eesti keele grammatik, lk. 3.

²²⁴ "Eesti Postimees" 1884, nr. 12, lk. 1.

üht ja sama raamatut oleks võimalik kasutada nii koolis kui iseõppimiseks, on raamat trükitud mitmesuguses kirjas. Herman ütleb selle kohta oma grammatika eessõnas, et jämedama trükiga osa on määratud külakoolile, osalt ka kihelkonnakoolile, peenema trükiga osad aga kihelkonnakoolile ja iseõppijaile, kes soovivad aügavamalt eesti keelt tundma õppida. Nagu juba arvustustes sellele viidatud, olid just peenemas kirjas trükitud lisad tunduvalt puudulikumad, kui seda olid jämedamas kirjas trükitud osad. Eriti palju oli sellistes lisades keeleajaloolisi selgitusi, mis aga sageli olid ekslikud ja naiivsed. Nii oli Hermann veendunud, et kõik lõpud, tunnused ja liited on varemalt olnud iseseisvad sõnad. Sellepärast näeb ta nii mõnigi kord asjatut vaeva, et selgitada, missugusest sõnast üks või teine lõpp, liide või tunnus on tekkinud. Näiteks kõrvutab ta nud-kesksõna asesõnaga nood ja tud-kesksõna asesõnaga too, arvab, et saava käände lõpp -ks on tekkinud sõnast kes jne. Isegi nähtused, mis Hermann eelkäijate poolt juba õigesti olid selgitatud, lahendab ta omamoodi. Näiteks selgitab ta mitmuse osastava lõppu -sid järgmiselt: "Et -i- selles lõpus seesama on, mis lõpus -i-da, see on kindel ja tõendab kaunis selgesti, et -i-da, veel enamalt on -di-da olnud; viimane -a langes ära ja esimene -d- sai -s-ks, ja seda viisi sündisgi lõpp -sid ...; nõnda sai siis sõnadest: maja-dida, koda-dida, ilma-dida, laulu-dida etc. pikka mööda: maja-sid, koda-sid, ilma-sid, laulu-sid. - See -da, mida siin igal pool leiame, ei ole vist muud midagi, kui meie tuttav sõna ta = tema; ja ka mitmuse osastava -i- ehk endine -di ei või muud olla kui mõne asesõna juur, mida aga enam selgesti ei või ära tunda."²²⁵ Ometi oli J. Hurt juba kaheksa aastat enne Hermann selle küsimuse õpetatud Eesti Seltsi ettekandes õigesti lahendanud, näidates, et sid-lõpp on pärit sõnadest,

mille tüve lõpul oli -s-, näit. ne-sõnadest²²⁶.

Eespool seoses Hermannii grammatikale osaks saanud kriitikaga oleme vaadelnud peamiselt raamatu puudusi, nagu seda on keeleajaloolise külje nõrk käsitus, mõningate joonte ülekandmine teiste keelte grammatikast eesti keeleõpetusele, näiteka ä, ö, ü käsitus umlautidena ehk ümberhäälikutena, mitmesuguste tulevikuvormide esitus verbi puhul jne. Ometi ei hinda meie üht või teist teost ai- nuükski selle järgi, missugused on selle puudused, vaid peamiselt selle põhjal, mis on teos andnud uut, edasiviivat, mis on teoses väärtuslikku ja püsivat, mida on võinud kasutada järelpõlved, missugune osa on ühel või teisel teosel vastava ala ajaloo. Lähenedes sellelt seisukohalt Hermannii keeleõpetusele peame tunnistama, et Hermannii töö täidab siiski küllalt väärikalt esimese eestikeelse grammatika aukoha.

Juba grammatika koostamisele asudes tundis Hermann muret grammatilise terminoloogia pärast. Nagu mainitud, esitas ta oma kirjutises "Natuke eesti keele olust" (1880) ettepaneku tarvitada käänete eestikeelsete nimetustena sõnu: nimetav, sihitav, sisse-, sees-, seestütlev, kaasa- ja ilmaütlev, rajav, saav ja olev²²⁷. Ebaõnnestunuks osutusid aga käändenimetused seletav (gen.), lõpetatav (part.), alla-, all- ja altütlev, mis ta hiljem oma grammatikas asendas terminitega omastav, osastav, alale-, alal- ja alaltütlev. Seega on kogu praegune käänete nimestik pärit Hermannilt. Püsima on jäänud ka terminid ainsus ja mitmus, mille üle omal ajal ägedalt vaieldi (vrd. M. Veske termineid üksikus ja paljus). Häälikuõpetuse alalt võib nimetada selliseid Hermannii poolt tarvitusele võetud sõnu, nagu häälik (vrd. Veske heal, "Healte õpetus"), täishäälik, kaksiktäishäälik, lõpphäälik jne., vormiõpetuse alalt kää-

²²⁶ Vrd. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat 1876, lk. 148.

²²⁷ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1880, lk. 28.

namine ja kääne, pööramine ja pööre, võrdlemine ja võrre, asesõna ja selle liigid, näit. iaikulised, näitavad, aidu-
vad ja küsivad asesõnad, alg- ja ülivõrre, liht- ja liit-
ajad, täis- ja enneminevik, kesksõnad, mitmete sõnaliikide
nimetused jne. Rida Hermannini poolt tarvitatud grammatika
oskussõnu on hiljem tulnud mõnevõrra teisendatult tarvitusele, näit. määrasõna asemel määrsõna, tegijaütlev ja teo-
ütlev asemel tegijanimi ja teonimi, käänatus ja pööratus
asemel käändkond ja pöördkond, enesekohalised asemel enese-
kohased (pronoomenid, verbid) jm. Et suur hulk Hermannini
poolt tarvitusele võetud keeleõpetuse oskussõnu on kuni
tänapäevani tarvitusel, võime Hermannini pidada eestipärase
grammatilise terminoloogia isaks. Kuigi mõnikord Hermannini
terminitele - nagu eespool nägime - vastu on vaieldud, on
nad siiski õige suurel määral sobivaks osutunud ja tarvi-
tusele tulnud. See on tingitud sellest, et ta püüdis "need
nimed nõnda seada, et nad ära ütlevad, mis muude tähen-
dab" 228.

Järgnevalt peatugem mõningail Hermannini grammatika sisulistel küsimustel.

Et viis aastat enne Hermannini grammatikat oli ilmunud M. Veske "Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis" (1879), siis ei too Hermannini häälikuõpetus kuigi palju uut. Ometi olid mõned Hermannini seisukohad, nagu märgitud Veske arvustuse puhul, tõele märksa lähemal kui Veske omad, näit. diftongide välte küsimus sõnades nagu kaupa, eite, kahe astme ehk painde esinemine eesti keeles jne. Märkimist väärib, et Hermann seoses rõhu käsitlemisega peatub lähemalt ka värsistamisüldimustel, eelkõige värsimõõdul, aga ka allite-ratsioonil, assonantsil ja lõppriimil, kuigi viimased ei taha mahtuda grammatika raamidesse.

Omaette vormiõpetuse peatükina on Hermann vaadelnud astmevaheldust, mida ta nimetab painutamiseks. Selle põh-

228 K. A. H e r m a n n, Natuke eesti keele olust. - Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1880, lk. 28.

jalikum vaatlemine omaette nähtuana on täiesti õigustatud, sest ael puhul ei tarvitse käänamis- ja pööramisõpetust teha astmevahelduse ripatsiks, vaid astmevanelduse nähtusi, nagu sisehäälikute kvantiteedi muutusi, assimilatsioon, elisiooni jne. saadakse vaadelda omaette. Kahjuks ei ole aga Hermann, toetudes eelkõige Ahrensile, suutnud astmevaheldusnähtuste käsitlel lähtuda astmest, vaid on lähtunud vormidest, võttes näiteks käändsõnade omastava või pöördõnade oleviku l. paindeks, sõltumatult sellest, kas see on tugevas või nõrgas astmes, kuigi juba Faehlmann ja Wiedemann olid lähtunud tugeva astme vormidest. Hermannini teeneks on, et ta kindlalt soovitas klusiilide väljalangemise puhul nõrgas astmes madaldada kõrgeid vokaale ja tarvitada viga : vea, tuba : toa, süsi : söe, kaduda : kaon jne., kuigi Veske oli sellele vastu.

Küllaltki põhjalikult on Hermann läbi töötanud käändsõnade küsimuse. Oma käänamistabelis esitab ta 15 käanet, nende hulgas ka sihitava, mis Ahrensil ja Wiedemannil puudus, mille aga Veske oli uuesti tarvitusele võtnud. Kõik käändsõnad rühmitab ta kümnesse käändkonda, kusjuures esimesse nelja paigutab lihttüved, viimasesse kuude aga sufiksilised sõnad. Kõik käändkonnad jagunevad omaette liikidesse, milliseid on kokku 42. Vastavasse käändkonda on püütud koondada ühteviisi käanduvaid sõnu, sõltumatult astmest, näit. esimesse käändkonda kuuluvad nii sõna kui sõda, seitsmendasse nii ase kui liige. Üldiselt ei saa Hermannini deklinatsioonile siiski päris õnnestunuks pidada, sest mõnevõrra oleks olnud võimalik käändkondade arvu koondada.

Hoopis väärtuslikumaks on osutunud mitmed Hermannini seisukohad, mis avalduvad käändsõnade käsitlel puhul. Et Hermann oma grammatikaga tahtis anda normatiivset keeleõpetust, siis on ta püüdnud vältida paralleelvorme ja esitanud kindlalt soovitatavad vormid. Nii on ta käändsõnade puhul soovitanud ja oma grammatikas esile tõstnud ainult de-mitmuse, mida ta nimetab omastavaliseks mitmuseks. Oaastavalise ehk i-mitmuse vorme ta ei soovita ja kõneleb neist ainult

lisades (vrd. § 73 lisa). Mitmuse osastavas eelistab Hermann lühema vormi kõrval eid-lõpulisi, näiteks sõdasid, aadaid, ridasid, haavaid e. haavu, kannisid e. kanna, maksusid, leppasid, mõisnikkusid e. mõisnikka, kuubesid jne., aidates sellega kõrvale tõrjuda varemalt tarvitatud si-lõpulisi vorme (näit. sõdasi jt.). Alla tuleks kriipsutada ka seda, et keel-tüüpi sõnadea Hermann soovitas ase-lõpulise aisseütleva kõrval tarvitada ainult de-lõpulisi vorme, näit. keelde, joonde, hoolde, juurde, meelde, äärde, mitte aga e-lisi vorme, nagu soovitas Veske ²²⁹.

Alaleütlevas soovitas Hermann tarvitada ainult le-lõpulisi vorme, kuigi ta tunnistas, et rahvakeeles sagedasti tarvitatakse ka lle-lõpulisi. Lisaseletustes annab ta isegi reeglid, kus oleks võimalik tarvitada lle-lõppu, kuid et need reeglid on küllaltki keerukad, siis arwab ta, et kui ei mõisteta neid reegleid õigesti rakendada, siis kirjutatagu parem alati -le ²³⁰. Ainult sõnades nagu mulle, sulle jt. tarvitab ta -lle. Teatavasti oli lle-lõpu tarvitamise küsimuses M. Veske teisel arvamisel. Samuti esitas Hermann ka oleva käände erinevalt Veskest. Nimelt olid Ahrens ja Veske soovitanud olevat käännet jalg-tüüpi sõnadest tarvitada tugevaastmelisena, nagu see esineb ka meie kirde-eesti rannikumurdes (vrd. Veskel: palkina, kuūdena, jõgena jne. ²³¹). Hermann aga peab loomulikuks olevat käännet tarvitada samas astmes kui teisi ainsu-ae käandeid, näit. pojana, poisina, kojana, lauana jne. ²³² ja nii on see kääne meil tarvitusele tulnudki. Alaleütlevas käändes soovitas Hermann ka sõnades mul, sul, tal, kel jt. tarvitada sõna lõpul ühte tähte, kuigi Veske siin

²²⁹ Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 64 ja M. Veske, Eesti keele healte õpetus, lk. 61.
²³⁰ K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 38 ff.
²³¹ M. Veske, Eesti keele healte õpetus, lk. 60, 63.
²³² K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 42.

vastavalt hääldusele oli soovitanud neid sõnu kirjutada kahe l-iga. Hermann põhjendab hiljem ühe l-i tarvitamist sellega, et alalutleva käände lõpp eesti keeles on ainult -l ²³³. kae-noomenites soovitab Hermann tarvitada ainult -ae, mitte -kse, näit. harjase, jänese ²³⁴.

Mainida võib ka seda, et Hermann nõuab omadus- ja nimisõna kongrueerimist ²³⁵, miasuguse nõude vastu varemalt oli rohkeati eksitud. Erinevalt Ahrensiat ja Wiedemanni soovitab Hermann tu-liitelistes adjektiivides ära jätta -ma ja tarvitada näit. õnnetu mehe, õnnetut meest jne., mitte aga õnnetuma mehe jne., nagu varem oli tarvitatud. Ta märgib päris õigesti, et "selle läbi tõuseb selge vahe algvõrde ja võrrelvõrde käänamise vahel", sest õnnetumad mehed on juba komparatiivi vorm ²³⁶. Huvitav on mainida, et seosea komparataiooniga Hermann esmakordselt juhib tähelepanu ka lühemale im-superlatiivile, näit. suur, suurem, suurim, avaldades arvamust, et "Eestlased, kui nad kõik oma emakeelt sügavamalt tundma saanud, seda ilusast esivanemate viisi jälle slule äratavad" ²³⁷.

Vähem õnneatunud on Hermannil verbide kasitus. Kaudset kõneviisi nimetab ta e b a k o h e s e k s ja soovitab sellena tarvitada da-infinitiivi vorme, näit. mina paluda, sina paluda, kuigi nende kõrval võivat esineda ka vormid mina paluvat, sina paluvat ja mina paluma, sina paluma, minevikus mina palunud, aina palunud. Neid vorme oli relatiivi nime all märkinud juba Wiedemann, kuid suuremal määral olid need kirjakeeles tarvitusele tulnud just sajandi viimasel veerandil ²³⁸. Hilisemas kirjakeeles

²³³ K. A. Hermann J. Hurdale 9. VI 1902. Kiri ENSV Teadus- ja Kirjandusmuuseumi direktorile Pr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi kasikirja koostajale osakonnas.

²³⁴ K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 86.

²³⁵ Sealsamas, lk. 86.

²³⁶ K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 86 ja 93.

²³⁷ Sealsamas, lk. 93.

²³⁸ Vrd. sealsamas, lk. 99, ka F. J. Wiedemann, Grammatik der estnischen Sprache, St.-Petersbourg, 1875, lk. 473 jj.

tus sobivamaks vat-tunnuseline lõuna-eestiline vorm, mida soovitas Hermann'i järglane H. E i n e r.

Nii nagu Hurt soovitas ka Hermann selguse pärast tarvitada lihtmineviku ja tingiva kõneviisi oleviku mitmuse 3. pöördes tunnust -sivad, -ivad ja -ksivad, pidades viimaseid vanemaks, näit. tulivad, palusivad, tuleksivad ²³⁹. Hurda ja Hermann'i soovitusel püsisid need vormid meie kirjakeeles kuni käesoleva sajandi teise aastakümneni.

Märkida võib, et kõnelema-tüüpi sõnad Hermannil pöörduvad nagu armastama, seega ka kõneleda, kõnelenud. Kuid umbisikulises tegumoes soovitas Hermann siiski tarvitada kõneldakse, kõneldi jne. ²⁴⁰

Hinnatav on, et Hermann oma grammatikas pöördkondi püüab seostada käändkondadega. Nii vastavad näiteks sõna ja sõda tüüpi käändsõnadele tänama ja siduma tüüpi tegusõnad, koi ja maa tüüpi käändsõnadele käima ja tooma tüüpi pöördõnad jne. Esimesed neli pöördkonda on lihttüved ja vastavad esimesele neljale käändkonnale. Et aga verbide tüüpe vähem on kui käändsõnade omi, on kõik tegusõnad rühmitatud seitsmesse pööratusse.e. pöördkonda, mitte aga kümnesse nagu käändsõnad. Kuigi Hermann'i poolt antud sõnade rühmitamisel on veel puudusi, on sõnade rühmitamise üldised alused antud siiski paremini kui ta eelkäijail. Käänd- ja pöördõnu ühistel alustel on teatavasti püüdnud rühmitada ka mitmed hilisemad eesti grammatikud, ja seda täiesti põhjendatult.

Määrsõnade alalt vaarib esiletõstmist Hermann'i ettepanek tarvitada kirjakeeles i-lisi adverbide sufikseid, mida ta peab keeleajalooliselt õigemaks (endine -in). Nii soovitas ta senise üldisemalt esineva ste-liite asemel sti-sufiksit (mitte armsaste, julgeste, kindlaste, vaid armsasti, julgesti, kindlasti). samuti -te asemel liidet

²³⁹ K. A. H e r m a n n, op. cit., lk. 104.

²⁴⁰ Sealsamas, lk. 127.

-ti (ajuti, kakaiti, õieti, viimati), -le asemel liidet
-li (laiali, vallali, põlvili) ja -lde asemel liidet -ldi
(korraldi, loogeldi, meeleldi). Hermannini ettepanekul pää-
sesidki need sufiksaid -sti, -ti, -li, -ldi kujul kirjakeel-
de, kuigi eriti -sti ja -mini ümber ka hiljem oli veel
korduvalt vaidlusi ²⁴¹.

Nagu eelnenud ülevaatest selgub, ei ole sugugi vähe
seda, mida Hermann oma grammatikaga eesti tänapäeva kirja-
keelele on andnud. Hermannini teeneks on, et ta töötas välja
esimese puhtnormatiivse grammatika, mis oli mõeldud õppe-
raamatuks koolidele ja mis pidi olema aluseks kogu eesti
kirjakeele tarvitamisele. Tema poolt soovitatud normide
tarvituselevõttu soodustas suuresti asjaolu, et ta oma
seisukohtades oli võrdlemisi pusiv ja järjekindel. See
avaldub kas või selles, et kui autor 21 aastat hiljem
(1905. aastal) oma grammatika teise trüki välja andis, aiis
säilitas ta esimese trüki teksti peaaegu sõna-sõnalt, jät-
tes välja ainult keeleajaloolist külge selgitavad ebaõnnes-
tunud ptiikirjalised lisad ja täiendades raamatut 8-lehe-
küljelise lühülevaatega lauseõpetusest. Teiselt poolt
soodustas Hermannini poolt soovitatud normide tarvituselevõt-
tu ka see, et ta neid ise järjekindlalt rakendas nii oma
ajalehes kui teostes, samuti Hermannini väljaandel ilmunud
raamatuis. Kõige selle tulemusena hakkasid Hermannini keele-
lised ettepanekud juba möödunud sajandi 80-ndate aastate
lõpul jõudsamalt levima ja möödunud sajandi viimasel aas-
takümnel ning kaesoleva sajandi esimesel aastakümnel olid
need valdavalt tarvitusel ²⁴².

Muidugi ei ole kõik Hermannini seisukohad meie kirja-
keeles tänini pusinud. Nii on tulnud küll tarvitusele pi-

²⁴¹ K. A. H e r m a n n, Eesti keele grammatik, lk. 137;
vrd. F. A h v e n, Eesti kirjakeele arenemine aastail
1900-1917, Tallinn 1958, lk. 71 jj.

²⁴² Sajandi vanetuse kirjakeele tarvitusviisi kohta lähe-
malt vt. E. A h v e n, Eesti kirjakeele arenemine aastail
1900-1917, Tallinn 1958, lk. 13 jj-d.

kad vokaalid aa, õõ ja üü üldiselt, näit. pääsena, võõraa, muua, kuid kõige enam vaidlusi tekitanud sõnades hea, pea, peal, seal on tänapäeval siiski põhjaeestiline diftong pääsenud normiks. Kõrvale on tõrjutud ka Hermann poolt soovitatud gi- ~ ki-liite tarvitamine ainult -gi kujul (silagi, seppgi jne.), kaudse kõneviisi oleviku tarvita- mine da-infinitiivi kujul (ta paluda) jm. See kõik ei vä- henda aga Hermann grammatika väärtust, sest Hermann grammatika oskussõnu tarvitame suurel määral veel tänapäe- valgi ja paljud Hermann poolt soovitatud vormid püsivad tänini kindlalt meie kirjakeeles. Hermann keeleõpetusest on nii või teisiti olnud mõjustatud paljud meie hilise- maist eesti keele grammatikaist. Liialdamata võime ütelda, et hoolimata omaaegsast mahategevast arvutusest on vähe ilmunud eesti keele grammatikaid, mille mõju on olnud ees- ti kirjakeelele nii suur, kui seda oli Hermann grammati- kal.

33. Võitlus eesti kirjakeele normide ühtlustamise eest 1886. aastal.

Seoses eesti rahvuskeele kujunemisega möödunud sajan- di teisel poolel kerkis peagi teravalt esile kirjakeele ühiste normide küsimus. Ühiseid norme ei olnud aga kerge saavutada. Seda takistasid mitmed asjaolud.

Nii takistas seda teataval määral üleminek vanalt kirjaviisilt uuele, mis purustas täielikult senised orto- graafilised traditsioonid, kuid ei andnud kohe asemele täiesti kindlalt väljakujunenud uut kirjaviisi. Ed. A h - r e n s i grammatikas (1843, 11 trükk 1853) esitatud nor- mid ei leidnud täit pooldamist. Rahvusliku liikumise ajajärku silmepaistvamed kirjamehed esotses Fr. R. K r e u t z w a l d i ja C. R. J a k o b s o n i g a ei pidanud vastuvõetavaks kaugeltki kõiki Ahrensi seis- u-

kohti ²⁴³. Enam arvestamist leidsid need seisukohad, mis olid esitatud J. H u r d a brošüüris "Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi" (1864), kuid selles uue kirjaviisi propageerimiseks määratud vihikus oli esitatud ainult piiratud hulk puhtortograafilisi küsimusi, pealegi oli siingi selliseid ettepanekuid (näit. palatalisatsiooni märkimise kohta), mis ei leidnud pooldamist.

Eriti oluliseks takistuseks ühiste normide saavutamisel oli autorite lähtumine eri murretest. Küllaltki ilmekalt avaldub see vaidlustes, mis toimusid Eesti Kirjameeste Seltsis.

Kui asutati Eesti Kirjameeste Selts, tõusis otsekohase päevakorraale kirjakeele normeerimise küsimus. Teatavasti Seltsi teisel koosolekul 1872. a. suvel võetigi siin rida otsuseid vastu, näiteks otsustati J. Hurda ettepanekul kirjutada hää, pää, mitte hea, pea, tarvitada armas-tatakse, istutatakse, mitte armastakse, istutakse jne. ²⁴⁴ Hurda poolt esitatud seisukohad, mis mõnel määral toetusid lõuna-eesti murretele, ei olnud aga kõigile vastuvõetavad. Kui M. V e s k e Leipzigit tagasi tuli, hakkas ta omakorda esinema ettepanekutega, pidades vajalikuks eesti kirjakeeles rakendada puhtfoneetilist ortograafiat, kusjuures eesti kirjakeel peaks toetuma täiel määral põhjaeesti keskmurdele.

Lisaks takistasid ühiste normide saavutamist ka eri autorite erinevad teoreetilised seisukohad. Nii esitas näiteks C. R. Jakobson "histooria põhja peal" omalt poolt rea erinevaid ettepanekuid, eriti klusiilide märkimise osas ²⁴⁵, ja nii tekkis soovitud ühtsuse asemel mõneti suuremgi kirevus, kui oli enne.

²⁴³ Võrreldagu selleks näiteks erinevusi Kreutzwaldi ja Ahrensi vahel ng kirjutamise küsimuses, mitmuse osastava tarvitamises jne.

²⁴⁴ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873, Tartu 1873, lk. 75 jj.

²⁴⁵ Vrd. C. R. J a k o b s o n, Weel mõnni sõnna uest kirjutamisse wisist. "Eesti Postimees" 1867, nr. 14, lk. 105-107.

Eesti Kirjameeste Seltsis tehti korduvaid katseid kirjakeelt ühtlustada, kuid enamik neist katseist ebaõnnestus. Väga ilmekalt avaldus see erinevate arvamuste rohkus näiteks Seltsi neljandal koosolekul 1873. a. suvel, kus tehti väga mitmesuguseid ortograafia parandamise ettepanekuid ²⁴⁶. Samal ajal tarvitasid ka eri autorid sageli erinevat ortograafiat oma töödes, nagu seda võib näha Pöide pastori N. N o l c k e n i töödes (näit. "Aabitsaraamat" ja "Aabitsaraamatu sissejuhatuses" 1873).

Suuri lootusi pandi sel ajal akad. F. J. W i e d e m a n n i teoksil olevale eesti keele grammatikale ²⁴⁷, kuid kui see 1875. a. ilmus, siis selgus, et see on puhtteaduslik grammatika ega püüagi fikseerida norme. Seetõttu tuli keelenormeerimise küsimusi lahendada ikkagi eelkõige Eesti Kirjameeste Seltsi raamides.

1875. a. septembris tõstetigi Seltsi koosolekul jälle keelenormide ühtlustamise küsimus üles ning otsustati ülemaaline kongress kokku kutsuda. Protokollis põhjendatakse kongressi kokkukutsumise vajadust järgmiselt: "Selle kongressi töö olla ühendust ja ühtmeelt õigekirjutuse põllu pääle saata, mis sääl seniajani koguni puududa, mis sest näha olla, et naljalt kahte raamatut leida ei olla, kus kirjutamise viia täiesti ja igapidi ühte minna" ²⁴⁸. Kongressi eeltööde tegemiseks valiti komisjon, mille koosseisu kuulusid J. H u r t, M. V e s k e ja C. R. J a k o b s o n, kuna kahtluste korral ka akad. F. J. W i e d e m a n n i abi otsustati paluda. Koosolek soovis, et valitud komisjon oma töö võrdlemisi kiiresti teeks. Komisjon aga tuleb kokku alles 1877. a. Vahepeal püsib ebaühtlus kirjakeele tarvitamises edasi.

1876. a. kirjutas J. K u r r i k (-rr-) "Eesti Postimehes" artikli "Eesti kirjaviisid", kus ta märgib, et

²⁴⁶ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873, lk. 80-81.

²⁴⁷ Sealsamas, lk. 81.

²⁴⁸ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1875, Tartu 1875, lk. 102.

eesti keeles olevat tekkinud terve leegion kirjaviise ja tulevat kahelda, kas eespool mainitud neli meest suudavad kirjaviisiküsimustes kokku leppida. Õpetajad aga, kes peavad õpilastele õiget keelt õpetama, olevat seetõttu sattunud raskustesse, sest nad ei tea, mida õpetada. Kurrik märgeb siin päris õigesti, et "üks kirjaviis on õige, niipea kui rahvas hulgani teda viisiks võtab" ²⁴⁹. Edasi ütleb ta, et teadlased võivad ju küll igasuguseid märke ja pöönu tähtedele panna, kuid "koolis õpetajad ja õppijad nõuavad: k i r j a v i i s o l g u l i h t j a l a b a n e, k e r - g e j a s e l g e - n i i h ä s t e l u g e d a k u i k a k i r - j u t a d a" ²⁵⁰. Kurrik leiab, et oleks oluline, kui kirjakeele arendamise küsimustes kõigepealt põhimõtteliste küsimuste üle kokku lepitaks. Kui põhimõtted on vastu võetud, siis olevat ka palju lihtsam üksiküsimustes kokku leppida. Tema arvates peaks kirjaviis vastama keele loomule ja seadustele, olema selge ja kerge kätte õppida, nõudma vähe jõukulu ja olema ilus.

Seekord aga keeleteadlased neid Kurriku seisukohti veel ei arvestanud. Kui 1877. a. kevadel eespool mainitud komisjon ehk "eesti kirjutusviisi parandamise komitee" kokku tuli, siis võeti aluseks M. Veske "Healte õpetuse" käsikiri. M. Veskel läks korda C. R. Jakobsoni oma nõusse saada ja Jakobson loobus oma eri seisukohtadest ning liitus koosolekul Veskega, mistõttu Veskel nüüd läks korda kirjaviisiküsimustes oma seisukohti läbi suruda ja Hurda seisukohti, mis olid varem Seltsi otsuse kohaselt vastu võetud, kõrvale tõrjuda. Nii otsustati nüüd Veske ettepanekul kirjutada õe, näit. võeras, sest nii olevat õige tallinna murde, s. o. põhja-eesti keskmurde keele seisukohalt, ja mitte öö, nagu oli soovitanud Hurt. Samuti otsustati nüüd kirjutada hea, pea, peal, seal, kuigi Hurda ettepanekul oli varem vastupidine otsus vastu võetud. Peeti vajalikuks lisamärkide varal vahet teha teise ja kolmanda välte hääli-

²⁴⁹ "Eesti Postimees" 1876, nr. 33, lk. 197.

²⁵⁰ Tealsamas, lk. 198.

kuühendite vahel, tarvitusele võtta eri täht (z) esimese välte s-i märkimiseks jne. Komisjoni protokolli lisas mär-
gib Veske, et komisjoni arvates "Kesk-Tallinnamaa keel"
peab jääma kirjakeeleks ja seetõttu on komisjon jätnud kü-
simuste otsustamisel tartu murde jooned kõrvale. Ühtlasi
kinnitab M. Veske siin, et ka Õpetatud Eesti Seltsis on
vaetav komisjon samuti tema ettepanekud vastu võtnud ja
seega olevat nüüd toimunud oodatud "kirjaviisi ühendami-
ne" 251.

Nagu eelmisest selgub, ei arvestanud need kirjakeele
ühtlaste normide väljatöötamiseks moodustatud keeleteaste
komisjonid põrmugi Kurriku ettepanekuid märkimise lihtsu-
se vajadusest, ei arvestanud ka senist kirjakeele tradit-
siooni, mis Kreutzwaldi ja teiste uue kirjaviisi tarvita-
jate tööde kaudu oli jõudnud juba teataval määral kujune-
da. Sellest siis tuli, et kuigi otsused kuulutati välja,
neid otsuseid peaaegu keegi ei täitnud, isegi komisjoni
liikmed mitte. Hurt jäi oma endistele seisukohtadele,
näit. ää ja öö tarvitamise küsimuses, kuid ka Vesket ei
rahuldanud otsused, sest tema leidis, et põhja-eesti kesk-
murde alusel tuleks kirjutada pian, siume jne., mitte aga
pean, seome, nagu komisjon oli otsustanud.

1879. a. avaldas M. Veske oma "Eesti keele healte
õpetuse ja kirjutuse viisi", mis pidi lahondama põhilised
eesti ortograafia küsimused. Veske leiab, et õigekirjutus
peab olema võimalikult hääldamisparane, s. o. foneetiline.
Et ortograafia oleks ühtlane, peab see toetuma ühele mur-
dele. Selleks murdeks on "Kesk-Tallinna keel" 252. Seega
Veske arvates on võimalik põhja-eesti keskmurdele toetudes
jõuda kergesti kirjakeele ühtlaste normideni. Seejuures
aga unustab Veske, et meil oli kujunenud juba oma kirja-
keele traditsioon, mis siiski nii mitmeski suhtes erines

251 Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877, Tar-
tu 1877, lk. 42.

252 Vrd. M. V e s k e, Eesti keele healte õpetus ja kir-
jutuse viisi, Tartu 1879, lk. III, IV.

praeguse põhja-eesti keskmurde tarvituseviisist. Ja on arusaadav, et kui Veske pika e, o, ö kirjutamisest kõneldes annab ka diftongilised vormid nagu mieele ehk miēle, siis need ei leia poolehoidu. Pealegi takistas Veske kirjutusviisi levikut asjaolu, et Veske ei esita ühtlasi norme, vaid soovitab näiteka rahvaraamatuid üht märkimisviisi (näit. saäri, toōma), teaduslikes raamatuis aga teist märkimisviisi (näit. sâri, tōma) tarvitada ²⁵³. Lisaks sellele ei olnud ka ta ise oma keeletarvitusel kuigi järjekindl. Seetõttu ei lahenenud seoses M. Veske raamatu ilmumisega kirjakeele normeerimise küairused, vaid ebahütlus kirjakeeles püsis.

Veel sama, 1879. a. oktoobris kerkis Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul õigekirjutus uuesti päevakorraks. J. Hurt arvab, et rahvaraamatute keelele ei sobi tarvitada kõiki uuendusi, mis on esitatud. Sedasama arvab ka õpetaja P. U n d r i t s, kea ütleb: "Koolmeistrite nimel tuleb nõuda, et kooli- ja rahva-raamatutesse m i t t e e i p e a k i r j u t a t a m a: aiadus, pia, aial jne. Keele uurijad üksnes tarvitagu oma keske ja uurimise kirjades niisuguseid uuendusi." ²⁵⁴ M. Veske aga peab ka rahvaraamatutes sobivaks tarvitada vorme nagu siub, tanaib jne.

Et tegelikus koolitöös raskustest pääseda ja mingisugust ühtlust keeletarvitusse tuua, esitas J. Kurrik oma "Kirjutamise õpetuses" (1882) teatavad reeglid, mida koolitöös õpetamisel arvestada. Nii leiab ta, et ei ole põhjust kirjas vahet teha teise ja kolmanda vâlte häälikute vahel, näit. s a a n i jâlas ja istus s a a n i, k a s s i poeg ja kutsus k a s s i jne., sest "mingisugune vahetegemise kombe ei ole üleüldiselt rahva ja

²⁵³ Vrd. M. V e s k e, Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis, Tartu 1879, lk. 7, 9.

²⁵⁴ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879, Tartu 1879, protokollid, lk. 25.

koolikirjaa makama hakanud" ²⁵⁵. Peatükis "Mõned tähendused koolmeistrile õigestikirjutamise kohta" märgib Kurrik, et eesti õigekirjutus on kõikuv, kuia koolis tuleb tarvitada võimalikult ühtlast kirjutusviisi ega tule lubada ühel kirjutada nii, teisel teisiti. Seejuures toob ta pika nimestiku sellistest sõnadest, kus esineb kõikuvusi, tõstes ühtlasi esile eelistatavad vormid. Kuigi Kurrik ei ole alati küllalt järjekindel eelistatavate vormide fikseerimisel (näit. soovitas ta tarvitada mõõt, rõõm, kuia võeras ja õeruda), ometi olia Kurriku katsed normeerida teatavaid vorme abiks tegelikule keeletarvitajale.

Kurrikut ennast ei rahuldanud aga need normeerimiskatsed, millede esitamisel ta oli arvestanud üldisemat tarvitusviisi. Ta lootis, et ilmuv auhinna-grammatika, milleks Eesti Kirjameeste Selts oli auhinna välja kuulutanud, annab küsimustele lahenduse. Et aga ettenähtud tähtajal Seltsile ühtki käsikirja sisse ei tulnud, jäi auhinna-grammatika ilmunuta. Küll aga ilmus 1884. a. K. A. Hermann "Eesti keele grammatik", mis püüdis omakorda normeerida keelt. K. A. Hermann, toetudes õige tunduval määral J. Hurdale, ei pooldanud M. Veske seisukohti ja arvestas enam senise kirjakeele traditsiooni. Et Hermannii seisukohad erinesid nii Veske kui Kurriku omadest (nii pooldas Hermann järjekindlalt pikkade vokaalide tarvitamist, näit. pää, võõras jt.), siis ei parandanud ka selle uue grammatika ilmumine esialgu kuigi palju olukorda. Pealegi jätkas M. Veske pidevalt oma seisukohtade propageerimist, näit. Eesti Kirjameeste Seltsis 1884. ja 1885. aastal ²⁵⁶. Lisaks sellele esines ka veel J. Neboct 1884. a. oma grammatikaga "Kündja", Eesti keeleõpetus, nenda kui Eestikeelt Kesk-Eestimaal räägitakse", mis toetub Ahrensile ja Wiedemannile ja esitab rea

²⁵⁵ J. Kurrik, Kirjutamise õpetus, Tartu 1882, lk.13.

²⁵⁶ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1884 ja 1885, Tartu 1886, lk. 88 ja 93.

selleks ajaks juba vananenud keelevorme, näit. aenna, nenda, leikama jne. Ka see nn. Nebocati kirjaviia püüab eriti tagurlikkude ringide toetusel pääseda kehtivusele ja seda toetab Schnackenburgi kirjastus ²⁵⁷.

Selline oli olukord eesti kirjakeele normide küsimuses 1886-ndaks aastaks.

On arusaadav, et selline ebaühtlus ei saanud rahuldada kirjakeele tarvitajaid, eriti aga koolipõllul töötajaid, kes pidid keelt õpetama. Sellepärast tõstis J. Kurrik kirjakeele ühtlustamise ja normeerimise küsimuse 1886. a. uuesti üles, rõhutades mitte niivõrd kirjakeele toetumist ühele murdele, nagu olid teinud Wiedemann, Nebocat ja Veske, vaid eelkõige kirjakeele normeerimise printsiipe.

1886. a. veebruaris (22. II) avaldas J. Kurrik kõikidele keeletarvitajatele kaalumiseks oma tuntud "Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi", mis ilmus peaaegu kõigis tolleaegsetes eesti ajalehtedes ("Postimehes" isegi erilisena). Selles palub ta keeleõpetajaid, ajalehtede toimetajaid ja kirjanikke avaldada oma seisukohti ettepanekute üle. Ettepanekud olevat esialgselt läbi arutatud koosolekul, millest peale J. Kurriku võtsid osa veel A. Grenzstein, K. A. Hermann, J. Tülk, H. Treffner, H. Jannsen, M. J. Eisen, C. H. Niggol ja P. Org. Nagu selgub, olid arutlusest osavõtjad peamiselt kas õpetajad (Kurrik, Niggol, Org) või ajakirjanduse alal töötajad (Grenzstein, Hermann, Tülk, H. Jannsen).

Üleskutse sissejuhatavas osas märgitakse, et kirjanduat on eesti keeles hakanud rohkesti iluma, kuid kirjakeele tarvitamises puudub ühtlus. Olevat aga tingimata vajalik jõuda ühistele seisukohtadele. Selleks tuleb fikseerida kindlad põhimõtted, mille alusel keelelisi

²⁵⁷ Vrd. J. N e b o c a t, "Kündja", Eesti keeleõpetus, nenda kui Eestikeelt Kesk-Eestimaal raagitakse, Tartus ja Riias 1884, lk. VIII.

küsimusi lahendada. Uldise põhiseisukohas rõhutatakse otstarbekuse printsiipi. Kirjaviis peab olema otstarbekas, peab võimaldama mõtteid võimalikult täpselt edasi anda. Kuid mingisuguseid lisamärke ei olevat selleks vaja, sest lisamärkidega tähed pole otstarbekad, praktilised. Lause kontekst ütlevat juba ise, missuguses vältes üks või teine sõna on, näiteks, et lauses tema läheb linna viimane sõna on kolmandas vältes, seda polevat tarvis eri märgiga märkida. Lähtudes keele praktilisuse ja otstarbekuse seisukohtast rõhutatakse siin järgmisi momente: 1) et kirjaviis oleks kerge õppida, peab ta võimalikult seaduspärane ja lihtne olema (pedagoogilisuse printsiip), 2) et kirjaviis liiga palju jõukulu ei nõuaks, tuleb ta lühidust silmas pida (ökonoomsuse printsiip), ja 3) kirjaviis argu olgu inetu (esteetilisuse printsiip). Kõige selle juures tulevat ka keeleteaduse nõudeid silmas pida.

Nendest printsiipidest lähtudes esitatakse siin kaalumiseks neli ortograafia "seadust". Esiteks antakse "seadus", et "k a k s i k - l a u s a h e a l e d (diftongid) p a n e m e i k k a ü k s n e s k a h e t ä h e g a k i r j a", s.o. et kolmanda välte diftong kirjutatakse samuti kui teise välte diftong, näit. lauda / uks / ja / suurt / lauda, samuti ka sõnad nõu, au, jõu. Ka pikade vokaalide puhul ei soovitata teise ja kolmanda välte märkimisel vahet teha. Seda seisukohta on üldiselt pooldanud kõik, kes ettepaneku eelarutlusest osa võtsid.

Teiseks antakse reegel: "K a k s i k - u m b h e a l e d l a u s a h e a l t e v a h e p e a l p a n e m e i k k a ü k s n e s k a h e t ä h e g a k i r j a", s. o. ei tule konsonantühendis kolmanda välte häälikut märkida kahe tähega, näiteks /läks/ välja (mitte: vällja), samuti ei peeta kohaseks vahet teha ka pikade konsonantide teise ja kolmanda välte vahel, välja arvatud klusiilid. Nagu selgub, on need kaks esimest "seadust" suunatud M. Veske "Healte õpetuses" antud ortograafia

vastu. Ühtlasi on need "seadused" määratud ka 1877. a. kirjaviisi parandamise komitee otsuste tühistamiseks.

Kolmanda "seadusena" esitab Kurrik kompromiss-ettepaneku, mis on lähedane M. Veske seisukohale. Nimelt märgib ta: "K u s u m b h e a l e (b, d, g, s) ä r a k a - d u m i s e l l a u s a h e a l e d m u u t m a t a j ä ä v a d, s e a l j ä ä g u k a n e n d e k o h a s e d t ä h e d m u u t m a t a. H e a l t e m u u t m i s e l m u u d a m e k a t ä h t i." Selle ebamäärase reegli järgi tuleb astmevahelduslikes sõnades kord kõrge vokaal nõrgas astmes säilitada, näiteks juhtudel nagu tuas, teud, kaub, aiun, pian, su'us, lu'ud, kord aga muuta keskkõrgeks, nagu sõnades lugema : loen, süsi : söed. On täiesti arusaadav, et see Kurriku reegel juba eelarutlusel ei leidnud üksmeelset poolehoidu, sest nii Veske seisukoht, et tuleb nõrgas astmes säilitada kõik kõrged vokaalid, kui ka Hermannini seisukoht, et astmevahelduse puhul kõik kõrged vokaalid muutuvad keskkõrgeteks, või isegi Wiedemanni seisukoht, et tuleb säilitada ainult teise silbi vokaal - kõik need seisukohad olid hõlpsamini rakendatavad kui Kurriku ettepanek.

Neljäs "seadus" puudutab pikkade vokaalide küsimust. Selle kohta annab Kurrik järgmise reegli: "S õ n a d e s, k u s e a j a ä ä m õ l e m a d p r u u g i t a - v a d o n, s ü n n i b e a k i r j u t a d a, s e s t h e a l ä ä o n i l u t u, n õ u a b l i i g a s u u - l a u t a m i s t. N i i s a - m a s ü n n i b ü k s n e s ü a k i r j u t a d a, m i t t e ü i v ö i ü i i, s e s t ü i v ö i ü i i k i r j u t a - m i n e h a r j u t a b l u g e j a t ü - h e a l t v ä g a t e r a v a s t e j a v e n i t a - v a l t ü t l e m a, m i s j ä l l e g i i l u t u o n." Selle reegli kohaselt tuleb kirjutada hea, peal, seal, teal, heal, seadus, teadus, saunuti nuud, huudma, müüma jne. Eelarutlusel olevat see seisukoht leidnud pooldamist.

Nendele neljale ortograafia põhireeglile järgneb üleskutse lisaosas veel tervelt 12 järgmist küsimust:

1. Kas tuleb sõna lõpul kirjutada üks või kaks kon-

sonanti a) nimetavas: kott, kepp, tamm, kass jt., 2) osas-
tavas: kätt, vett, mett, sütt jt., e) alalütlevas: nüll,
aull, tall jt.?

2. Kas sõnaalgulise h märkimisest ei tuleks üldse
loobuda või vähemalt loobuda nendes sõnades, kus seni
kõikuvusi on esinenud, nagu sõnades (h)ernes, (h)unt,
(h)amid, (h)õiskama, (h)akitselt, (h)allikas?

3. Kas ei tuleks sõnu ometi, amet, kuni, seni kirju-
tada ühekordse konsonandiga?

4. Kas tarvitada ainult liidet -gi või tarvitada nii
-gi kui -ki?

5. Kas määrsõnade liiteks tarvitada -ti, -ati või
ka -te, -ste, näit. õieti või õiete, usinasti või usi-
naste?

6. Kas tarvitada teine või tõine, meta või mõta,
veike või väike?

7. Kas tarvitada alaleütlevaa kaaarõhulise silbi jä-
rel -lle või -le, kas küsijalle või küsijale?

8. Kas sisseütlevas tarvitada meelde, ärde, juurde
või meele, ääre, juure?

9. Kas Eesti-, Vene-, Saksa(keel) jne. kirjutada
ikka suure või vanel ka väikese algustähega?

10. Missuguste reeglite järgi kirjutada sõnu kokku:
näit. kas Eesti keel või Eestikeel?

11. Kuidas kirjutada võõrsõnu ja võõrnimesid?

12. Kas ei tuleks ka trükkis hakata tarvitama ladins
kirja, nagu seda tehakse eesti keele kirjutamisel? ²⁵⁸

Nagu siit selgub, oli tõstetud esile terve rida mit-
mesuguseid keelelisi küsimusi, milles sel ajal selgus puu-
dus ja kus eri keeleteadlased eri seisukohtadel asusid.
Eelnõupidamisel, nagu märgitakse üleskutse lõpul, on ol-
nud kõne all ainult kolm esimest küsimust. Nii on siin

²⁵⁵ Vrd. "Postimees" nr. 9, 22. II 1886, "Postimehe" era-
lisa; "Virulane" nr. 10, 4. III 1886; "Sakala" nr. 7, 8.
III 1886; "Meelejahutaja" nr. 7, 1. III 1886; "Olevik" nr.
9, 24. II 1886; "Oma Maa" nr. 1, 22. IV 1886.

arvatud, et sõna lõpul tuleks tarvitada kaht konsonant-märki, kuid alalütlevälised vormid nagu mul, aul, tal jne. tuleks kirjutada ühe konsonandiga lõpul. Sõnaalgulist h-d on soovitatud säilitada kirjas, loobudes sellest ainult juhtudel, kus esineb kõikuvusi (näit. anid, ernes jt.). Sõnad ometi, amet, semi, kuni otsustati kirjutada ühekordse konsonandiga tüves.

J. Kurriku ettepanek fikseerida teatavad kirjakeele normid, võtta tarvitusele "Üleüldiselt pruugitav kirjaviiis" leidis laiemates keeletarvitajate ringides küll poolehoidu, kuid kaugeltki mitte üksmeelset.

Kõige soojemalt suhtusid kirjaviisi ühendamise ettepanekuisse A. Grenzsteini "Olevik" Tartus ja J. Järve "Virulane" Tallinnas. Juba enne kirjaviisi ühtlustamise ettepanekute esitamist avaldati neis ajalehtedes teateid, et kirjaviisi alal midagi head olevat tulemas ²⁵⁹. "Olevik" tõi teateid ka Kurriku ettepanekute esialgsest arutlemisest "Tartu kirjanikkude" poolt.

Enamik ajalehti pidas J. Kurriku ettepanekut niivõrd tähtsaks, et avaldas selle juhtkirja kohal ajalehe esimesel leheküljel. Loodeti, et ettepanek soodustab ühise kirjaviisi saavutamist.

Peagi hakati ajakirjanduses avaldama seisukohavõtte Kurriku ettepanekute kohta. "Virulase" toimetuse märgib juba Kurriku kirjutist avaldades, et ta pooldab ettepanekut ²⁶⁰. "Olevikus" avaldab "üks Eesti kirjaviisi ühenduse sõber" Kurriku ettepanekuid üldiselt pooldava kirjutise, esitades mõningaid täiendusi ja parandusi. Nii näiteks pooldab ta küll diftongide 3. välte märkimata jätmist, kuid leiab, et sõnad au, nõu, jõud tuleks mitmuse nimetavas kirjutada kahe u-ga, seega kujul nõuud, jõuud, auud. Ühesilbiliste sõnade lõpul olev kolmandavärteline konsonant tulevat klusililide ja a puhul kirjutada ühe tä-

²⁵⁹ "Virulane" nr. 3, 14. I 1886, lk. 2.

²⁶⁰ "Virulane" nr. 10, 4. III 1886, lk. 1.

hega (kap, kep, kas, ka kat, met, vet), liikvidate ja na-
saalide puhul aga kahe tähega (kull, konn, kunn, narr),
kusjuures erandiks on alalütlev sõnades nagu mul, sul jne.
Astmevahelduse puhul pooldab autor u, i, ü muutmist o-ks,
e-ks ja ö-ks, kuid teises silbis tuleb u säilitada, näit.
küll susi - soe, kuid lugu - lou. Uldiselt soovitab autor
enam K. A. Hermannis seisukohti, näit. tarvitada alati gi-
liidet (mitte -ki), alaleütlevas -le (paremale, kuid mul-
le), sisseütlevas -de (meelde, juurde), mitte mõek, vaid
mõök jne. ²⁶¹

Vastupidiselt "Oleviku" kaastöölisele pooldab "Val-
guse" kaastööline J. J. enam M. Veske seisukohti. Nii li-
sab autor J. Kurriku projektis esitatud põhimõtetele veel
viienda põhimõtte, mille kohaselt "kirjaviis piab niisu-
gune olema, et lugeja just seda sõna paberi pealt lueks,
mis kirjutaja on kirjutanud." ²⁶² Kui mitte tarvitada 3.
välte märkimiseks eri märke (näit. joonega tahti), siis
ei ole selge, mida tähendab lause "ära oata karda". Samu-
ti pooldab autor M. Veske seisukohta, et klusiili välja-
langemisel astmevahelduse puhul vokaalid jäävad muutmata.
Pikkade vokaalide ja diftongide märkimise küsimuses pool-
dab autor küll Kurriku poolt soovitatud ea-d (pea jt.),
kuid ei poolda üü-d, sest seda olevat liiga raske häälda-
da (mitte müür, vaid müir). Toimetus lisab omalt poolt
kirjutisele märkuse, et ta pooldab artiklis avaldatud sei-
sukohti.

J. Kurriku ettepanekuid arutleti lähemalt ka järg-
neval Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul. Nagu selgub Ees-
ti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus avaldatud protokolli
kokkuvõttest, on 25. märtsi koosolekul "Üleüldiselt pruug-
gitava kirjaviisi" üle kõneldud tervelt 7 tundi, ilma et

²⁶¹ "Olevik" nr. 12, 17. lll 1886, Üleüldiselt pruugi-
tav kirjaviis.

²⁶² "Valgus" nr. 10, 7. lll 1886, Eesti üleüldisest kir-
javiisist, J. J., lk. 1.

lähiraakimistele mingisugustele täiesti kindlatele tulemus-
 tele oleks jõutud ²⁸³. Kurriku poolt ajakirjanduses (vt.
 "Olevik" nr. 15, 7. IV 1886, "Sakala" nr. 14, 26. IV, "Oma
 Maa" nr. 2, lk. 65) avaldatud ühekeasjalisemast protokol-
 list selgub, et siin siiski mõnesugustele seisukohtadele
 on jõutud. Nii on siin pooldatud Kurriku ettepanekut mit-
 te märkida erinevalt kolmandat valdet näit. juhtudel na-
 gu / hakkab / kaima, valged lambad jne., on pooldatud ea
 tarvitamist sõnades hea, heai, pea jt., kuid on lahtiseks
 jäetud küsimus, kas kirjutada uu või ui. Samuti on lahti-
 seks jäetud küsimus, kas kirjutada tuad, siad või toad,
sead, kuigi on kaldutud selle poole, et kõige lihtsam
 oleks astmevahelduse puhul säilitada samad vokaalid, mis
 on tugeva astme vormides. Sõna lõpul on otsustatud kirju-
 tada alati üks konsonandimärk (mul, aul, kät, vet, kot,
tag), h sõna algul ara jatta ainult kõikuvuste puhul (er-
nes, õiskama, äkitselt jt.), sõnad seni, kupi, ometi,
amet kirjutada ühekordse konsonandiga, gi-liide kirjutada
 alati -gi kujul (siiaagi), selistada ti-, sti-liidet,
 tarvitada sõnu teine, meta, veike (riimi pärast luules
 lubada ka vaike, kui riimub sõnadega aike, laike, päike),
 alaleütlevas tarvitada kaasrõhulise silbi järel -le (nä-
gedele), sisseütlevas eelistada de-lisi vorme (mælde),
 genitiivikujulised rahvaste nimed kirjutada suure algus-
 tähega, sõnad kirjutada liitsõnadena kokku, kui nad moo-
 dustavad ühe mõiste (raudsepp, koosolek), kuid verbid kir-
 jutada lahku (kokku tulema). Võõrsõnade ja -nimede kirju-
 tamise küsimust ei lahendata lõplikult, kuid kaldutakse
 selle poole, et eestiparaseks muutunud võõra päritoluga
 sõnad nagu konverents, kontsert jne. kirjutatakse eesti-
 paraselt, samuti ka enamik kohanimesid (Aasia, Ahvrika,
Berlin), kuid inimeste nimed jäetakse muutmata ja nende
 haaldus märgitakse sulgudes, näit. Newton (njutn). Lisaks
 märgitakse, et tuleks tarvitada õö-d sõnades nagu mõök.

²⁸³ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1886 ja 1887,
 Tartu 1888, lk. 30 - 31.

rõõm, võõras, mitte sobivaks pidada nna-liidet naisaoo märkimiseks jne.

Mõnevõrra erinevalt refereerib "Virulane" selle koosoleku otsuseid kirjutamise "Eesti Kirjameeste Seltai koosolek 26. Märtsil 1886". Siin märgitakse, et vokaalide kirjutamise küsimus nõrga saatse vormidega ei olevat sugugi lah-tiseks jäänud, vaid olevat otsustatud klusiilide väljelan-gemise puhul vokaalid jätta muutmata ja kirjutada tuba - tuaa, tegu - teud, siiga - siad, ligu - liua, stai - siid, sugu - su'ua jne., kuid kogu - koosa. Sellele olevat küll Hermann ja Org vastu rääkinud, kuid ka nemad olevat viimaks järele andnud. "Virulane" pooldab seda seisukohta, kuid teeb omalt poolt täiendava ettepaneku tarvitada sõnu sugu, lugu, pugu ja kubu saatsevahelduseta sõnadena, sest sugud olevat parem kui sood või su'ud.

Üheks kõige enam vaidlusi tekitanud küsimuseks oli üü - üi kirjutamine. Selle kohta ütleb "Virulane": "Kahe-kordsest üü kirjutamisest arvasid Dr. Hermann, Grenz-stein ja Org ikka kinni pidada, kuna Kõrv ja Järvi selle vastu oma üi kirjutamise viisiat sugugi taganeda ei võinud. Ennem võivat nemad igas teises kohas oma kirjavälist järe-le anda, aga siin mitte, sest enamate igal pool räägita-vat üi, selget üü healt ei olla kuskil kuulda. Nemad saa-vat ka ikka kirjutama nüid, hüidma, müia, püia, süia jae. Ka Kurrik, kes esiti üü poole oli, heitis varsti üi poole, sest et üü ilutum ja igavam kirjutada olla kui üi ja et rahva rääkimises enam üi kui üü healt kuulda olevat. Jõge-ver oli täiesti üi poolt, niisamuti ka Treffner. Selles as-jas andsid Hermann ja Grenzstein ainult umbes umbkaudu järele ja seega ei saanud siin veel kindlat küpsset ühi-sust".²⁶⁴ Nagu siit selgub, on vaidlused olnud küllaltki teravad ja vastuoludest ühelt poolt M. Veske seisukohtade ja teiselt poolt J. Hurda ja K. A. Hermannii seisukohtade vahel ei ole suudetud üle saada. Hoolimata sellest on

²⁶⁴ "Virulane" nr. 14, I. IV 1886, lk. 1.

"Virulane" väga optimistlik. Lähenedes küsimustele mõne-
 võrra subjektiivsetest seisukohtadest usub "Virulane", et
 ühendus on juba saavutatud. Ta kirjutab: "Et suuremate leh-
 tede toimetajad ja mitmed teised tahtsamat kirjamehed koos
 olivad ja eesti kirjaviisi ü h i n e a i v a d, siis
 näikse nüüd kaua igataetud uhine kirjaviis meil käes ole-
 vat. See on ilus ja kallis asi, sellega oleme oma "keele
 segadusest" peaaenud, kauni ja kasulise sammude edasi astu-
 nud." 265

Küllalt optimistlik on ke "Olevik", kes artiklis
 "Eesti kirjaviisi ühendusest" leiab, et koosolek on keele-
 küsimuste lahendamist hea samm võrra edasi viinud. Kõik
 olevat pidanud uhiise kirjaviisi saavutamist väga vajali-
 kuka ja sellepärast olevat koosolekul ühenduse heaks igalt
 poolt järele antud. Kui mõni vastuvõetud otsus vahest veel
 kõige õigem ei ole, siis võidakse aeda ju hiljem paranda-
 da, kuid oluline on, et praegusele segadusele ots tehakae.
 Artikli kirjutaja loodab, et juba jaanipäevaks on uus ja
 ühtne kirjaviis käes. 266

Ka "Postimees" suhtus tunnustavalt Kirjameeste Selt-
 si koosoleku otsustesse, leides, et kirjaviisi ühendamine
 on vajalik. Et meil teaduste akadeemiat ei ole, kes keele-
 küsimusi lahendada, siis peaks Eesti Kirjameeste Selts
 olema meil selleks akadeemiaks 267. Üksikasjalikumalt jal-
 gib kirjaviisi küsimusi ja Eesti Kirjameeste Seltsi otsu-
 seid K. A. Hermann, kes avaldab "Postimehes" kolmest numb-
 rist labikaiva juhtkirja "Eesti kirjakeelest". Siin rõhu-
 tab ta, et kirjaviis peab olema "teaduse põhja peal" ja
 sellepärast ei saa ta kuidagi nõustuda sellega, et kolman-
 das valtes olev sõnalõpu konsonant kirjutatakse ühe tähe-
 ga (nait. kot, tam). Koosoleku otsus aelles küsimuses ole-
 vat olnud täiesti väär. Vana kirjaviis, kus haalikute

265 Sealsamas.

266 "Olevik" nr. 14, 31. III 1886, lk. 1.

267 "Postimees" nr. 17, 19. IV 1886. Kirjaviisi ühendu-
 se kohta.

välteid ei arvestatud, olevat lubanud nii kirjutada, kuid uue ortograafia seisukohalt ei olevat nii võimalik tarvitada. Tema kui "Postimehe" toimetaja olevat küll võidelnud selle ebateadusliku seisukoha vastu, kuid ometi olevat see segadust tekitav otsus vastu võetud. Hermann lubab oma ajalehes jääda endisele seisukohale ja kirjutada kapp, kott, pall jne. Edasi refereerib Hermann siin Kurriku protokollil järgi koosoleku otsuseid ja esitab oma seisukohad. Nii jääb Hermann uldiselt samadele seisukohtadele, mis on ta grammatikas antud, pooldades näiteks astmevahelduse puhul nõrgas astmes vormide nagu toa (mitte tua), lood (mitte lu'ud) tarvitamist, pidades õigeiks pikki vokaale ka ää (haa, pää, mitte hea, pea) ja üü (nüüd, mitte nüid) puhul, tarvitades alalütlevas vorme mul, sul, kuid osastavas vett, kätt ²⁶⁸ jne.

Pikema ja ükaikasjalikuma kirjutisega esineb "Olevikus" Mag. A. Nooli varjunime all M. J. Eisen. Oma artiklis "Mõtteid üleüldise kirjaviisi kohta" avaldab ta oma seisukohad vastavalt J. Kurriku üleskutse üksikutele punktidele. Suurel määral pooldab M. J. Eisen siin Hermanni seisukohti. Nii soovib ka Eisen diftongide puhul 3. valdet mitte märkida, ainult sõnad auu, nõuu ja jõuud (mitmuse nimetav) soovib ta kirjutada kahe u-ga. Samuti kui Hermann pooldab ka Eisen astmevahelduslikes sõnades vorme nagu loeb, nõo, kuid soovib sõnadest lugu ja sugu tarvitada nõrgas astmes vorme luod, suod. Ka ää ja üü küsimuses asub Eisen Hermanni seisukohal. Pikemalt käsitleb Eisen sõnalõpulise ülipika konsonandi märkimise küsimust, olles pahane Kirjameeste Seltsi koosolekule, kus võeti vastu otsus märkida sõnalõpulist konsonanti alati ühe tähega. Eisen näitab, et kõik teadlased, näiteks J. Krohn, F. J. Wiedemann, A. Veske, K. A. Hermann jt., pooldavad kolmanda välte hääliku märkimist kahe tähega, sest seda nõuab eesti keele

²⁶⁸ "Postimees" nr. 23, 31. V 1886; nr. 24, 7. VI 1886; nr. 25, 15. VI 1886, juhtkiri "Eesti kirjakeelest".

häälikute süsteem ja keele ajalugu. See olevat aga kehtiv mitte ainult nimetava ja osastava, vaid ka alalütleva kohta, kus Eisen soovitab erinevalt Hermannist kirjutada mull, sull, sell, mill. Hermannist erineb Eisen ka alaleütleva küsimuses, soovitades tarvitada kaasarõhulise silbi järel lle-lõppu, näit. kuningalle, nna-liite tarvitamise küsimuses arvab Eisen, et see eesti keelde ei sobi, vaid et selle asemel tuleks hakata tarvitama soome keele eeskujul kas tar-liidet (kuningatar) või liitsõnalist vormi täiendsõnaga nais (naisõpetaja). Olles pärit läänemurde alalt esitab ta uue ettepanekuna soovitusel kirjutada lihtmineviku mitmuse 3. pöördes -sivad asemel -sid. Et Kirjameeste Seltsi otsuse kohaselt aga -sivad-vorme (olivad, läksivad) oli hakatud tarvitama ja neid pooldasid kõik keelemehed, siis viimane küsimus nüüd arutlusele ei tulnud ²⁶⁹.

Nii nagu Eisen, nii esitasid ka teised ühise kirjaviiisi soovijad mitmesuguseid ettepanekuid ajakirjanduses. "Sakala" näiteks soovitab oma juhtkirjas "Arvamised üleüldiselt pruugitava kirjaviiisi kohta" tarvitada astmevahelduslike sõnade nagu koda, sõda omastavas mitte koja, sõja, vaid jätta nõrgas astmes niisugustel kordadel j ära ja kirjutada koa, sõa ²⁷⁰. Seda oma seisukohta püüab "Sakala" visalt kaitsta, sattudes seejuures isegi poleemikasse Hermanniga. "Sakala" arvates selges eesti keeles esinevat ainult sõa, koa, kuna j olevat sakslaste hääldusest tingitud ²⁷¹. Kui Hermann seda seisukohta naeruväristab ja arvab, et keeleküsimuste lahendamine peaks olema keeleteadlaste asi, siis on "Sakala" väga pahane ja jääb ikkagi oma seisukohale ²⁷².

²⁶⁹ "Olevik" nr. 21, 19. V 1886 ja nr. 22, 27. V 1886, A. Nooli, Mõtteid üleüldise kirjaviiisi kohta.

²⁷⁰ "Sakala" nr. 11, 5. IV 1886, lk. 1.

²⁷¹ "Sakala" nr. 15, 3. V 1886, lk. 3.

²⁷² "Sakala" nr. 20, 7. VI 1886, lk. 2.

Nüaama visa oma seisukohtade kaittamisel on ka "Valgus", kes oma kirjutises "Üleüldisest kirjaviisist" ütleb, et tema üi kirjutamise küsimuses järele ei anna, sest nii kõneldakse Kesk-Tallinnamaal. Vastupidiselt "Sakalale" aga arvab "Valgus", et "ühendust ei saa, kui paljalt praktika meestest, kes sügavamalt keelt uurinud ei ole, saaksivad mõned asadused tehtud" ²⁷³. "Valgus" leiab, et kõige õigemad on dr. Veske seisukohad, mille kohaselt tuleks 3. vältet ka kirjas märkida, näit. lauuda, tähhti, kusjuures uusi tähti ei olevatki tarvis. Muidugi võidavat ka senise tarvituseviisi juurde jääda, kuid see polevat küllalt teaduslik ja rahva kõnelemisele vastav. ²⁷⁴

Ka "Virulane" nõuab kirjaviisi rajamist teaduslikule alusele, kaldudes seejuures M. Veske seisukohti pooldama. Nii märgitakse artiklis "Eesti kirjaviis", et meie ortograafia kõige suuremaks puuduseks on 3. vältet märkimata jätmine. Ilma 3. vältet märkimiseta ei olevat selged laused, nagu ära ilma usalda, osta karda, värvi ja värvis jne. Ei tohtivat kirjutada pois, vaid poiss, astmevahelduse puhul 1. silbi vokaalid jäägu muutmata, teise silbi u aga muudetagu o-ks, seega nagu - näo, kuid rida - ria. tugi - tue jne. ²⁷⁵ Nagu varem, nii loodab "Virulane" ka nüüd, et saavutatakse kokkulepe, sest ka Hermann pidavat 3. vältet märkimist võimalikuks ja lubavat tarvitada ka tuba - tua, süsi - süe, viga - via jne. ²⁷⁶

Kuigi kirjakeele rajamist teaduslikule alusele nõudsid kõik ajalehed ²⁷⁷, ei olnud esitatud seisukohad aliski kaugeltki ühised. Enamik ajalehti ja keelemehi püsis oma

²⁷³ "Valgus" nr. 22, 30. V 1886, lk. 1.

²⁷⁴ "Valgus" nr. 23, 7. VI 1886, lk. 1.

²⁷⁵ "Virulane" nr. 24, 10. VI 1886, lk. 1.

²⁷⁶ "Virulane" nr. 25, 17. VI 1886, lk. 2, Eesti kirja-keelest.

²⁷⁷ Vrd. ka "Olevik" nr. 24, 9. VI 1886, lk. 2, "Postimees" nr. 23, 31. V 1886, lk. 1 jm.

endistel seisukohtadel. Ainuke väljaanne, kes deklareeris, et ta on hakanud "Üleüldiselt pruugitavat kirjaviisi" tarvitama, on H. Treffneri toimetusel ilmuv "Oma Maa". Ühtlasi iseloomustati siin ühise kirjaviisi paremust järgmiselt: "Üks suur kasu selle üleüldise kirjaviisi juures on, et ülearu tähed ära jäetakse, kus arusaamine selle läbi segaseks ei saa, kirjutamise juures võib sel teel oma mõtteid rutemalt paberi peale tähendada ja trükkimise juures kulud vahendud saada" ²⁷⁸.

Jälgides mitmesuguseid sõnavõtte leidis Kurrik juba maikuus, et oodatud ühenduse asemel hoopis uusi eri arvamusi esitatakse, ja ta oli seetõttu õnnetu, et ta sellise sulesõja on põhjustanud. Mai lõpul avaldas ta "Olevikus" kirjutise "Kirjaviisi asjus", milles ta leiab, et ühiste normide saavutamist takistab sellise autoriteedi puudumine, kelle seisukohti kõik keeletarvitajad peaksid arvestama. Et asja päästa, teeb ta omapärase ettepaneku, nimelt soovib ta saata saadikud Eesti Kirjameeste Seltsi auliikmete juurde, et need paluksid auväärseid professoreid (7 meest: Helsingis 4, Budapestis 2, Berliinis 1) umbes nõnda: "Kõrgeaulised professorid! Meie eestikeel on, nagu teate üks kaunis ja kõlav keel, aga meie kirjaviisis puudub ühendus; sellepärast tulge ja ütelge meile, kuidas meie oma keelt piame kirjutama! Ja mis Teie selle kohta otsuseks teete, seda saavad kõik Eesti sulemehed ühel meel vastu võtma ja seaduseks pidama" ²⁷⁹. Seda Kurriku ettepanekut ei peeta aga õnnestunuks. "Virulane" küsib, kuidas võiksid Berliini või Budapesti mehed seda õigemini teha kui meie ise, ja kes jõuaks sinna veel saadikuid saata ²⁸⁰.

Lisaks üldisele kirjaviisiküsimuste arutlusele tuli seoses "Uue Testamendi" kahesaja-aastase juubeliga kõne

²⁷⁸ "Oma Maa" nr. 2, 31. V 1886, lk. 64.

²⁷⁹ "Olevik" nr. 23, 31. V 1886, lk. 2.

²⁸⁰ Vrd. "Olevik" nr. 25, 17. VI 1886, lk. 2, "Virulane" nr. 24, 10. VI 1886, lk. 1.

alla ka vaimuliku kirjanduse keele küsimuse. Kirikukirjanduse keele ühtlustamiseks moodustati komisjon eesotsas J. Hurdaga, mis tuli kokku juuni lõpul. Komisjoni koosseisust võtsid osa peale pastore (C. Malm, R. Kallas jt.) ka Hermann ja Kurrik. Ka sellel koosolekul ei pooldata M. Veske seisukohti ei häälikute 2. ja 3. välte eristamise küsimuses (om. laulu - os. laulu, om. arsti - os. arsti jne.) ega ka astmevaheldulike sõnade nõrga astme vokaalide märkimises (kõrged vokaalid nõrgas astmes madalduvad: äüsi : söe, lugu : lou jt.). Üldiselt pooldatakse siin pikki vokaale (nüüd, rääkima), kuid sõnad hea, pea, aeal, teal, teadma ja seadma otsustatakse kirjutada diftongiga. Alaleütlevas otaustatakse tarvitada kaasrõhulise silbi järel lõppu -la, siaseütlevas aga vorme maale, juure, tuule, ääre. Adverbides peetakse kohasaks tarvitada liidet -ste, kuid -ti (ilusaate, õieti). Kuigi aluseks võeti Ahrenai kirjeviisi, täiendati seda üldiselt tarvitusele tulnud seisukohtadega, näiteks erinevalt Ahrensist otsustati pikk vokaal teise vokaali ees märkida kaha tähega (liia, luua, hüüu) ja ülipikk sõnalõpuline konsonant märkida samuti kahe tähega (kepp, tamm, konn, narr), välja arvatud sõnad nagu kas, kes, kus, ses, on. Normide fikseerimisel arvestati ühelt poolt varasemat traditsiooni (näit. ammet, ommeti, senni, leikama, seun), teiselt poolt aga ka üldiselt tarvitualetulnud vorme (pakk jt.).

Samal ajal (s. o. 27. juunil) pidas ka Eesti Kirjameeste Selts oma koosolekut, kus samuti oli päevakorras kirjeviisiküsimus. Nagu ajakirjanduses avaldatud koosseisukirjeldusest näha, ei ole seekord küsimusi sisuliselt lähemalt käsitletud, sest läbiraakimisteks jäänud vähe aega üle ja mõned oodatud keelemehed puudunud. Sellepärast valitud üks 21-liikmeline komisjon, kes "ühendatud kirjeviisi kokku seab ja annab seltsile oma otsust kuulutada" ²⁸¹, või nagu Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatua

²⁸¹ "Olevik" nr. 26, 23. VI 1886, lk. 2, Eesti Kirjameeste Seltsi koosseis Tartus 27. jaanikuu päeval.

trükitud protokollia margitakae, "kes kirjaviisi küsimus-
tea see kord lõppevad otsused teeks" ²⁸². Selleaee komia-
joni valiti kõik nimekamad tolle aja keelemahed, nagu
akad. Wiedemann, dr. Veske, dr. Hermann, dr. Murt, ajale-
hetoimetajad Grenzatein, Järv, Kõrv, Tülk, Peet, kooli-
õpetajad Kurrik, Kunder, Org, Jõgever, Niggol, pastorid
Bergmann, Eisen, Molcken, Kallas jt. ²⁸³

25. augustil toimus järjekordne Kirjameeste Seltsi
koosolek, millega seoses 26. augustil ka "Kirjaviisi pa-
randamise komisioon" oma koosoleku pidas. Kokku oli tul-
nud kümnekond komisjoni liiget, kuid koosolekust võttis
osa ka arvukalt külalisi. Koosoleku juhatajaks oli M. Ves-
ke, kes juba algul tähendas, et enne kui kirjaviisi paran-
damisest kõnelda, tuleb selgitada, missugune murre peab
olema kirjakeele aluseks. Et selleks juba ammuigi "Kesk-
Tallinnamaa keelemurre" on olnud, siis on koosolek pidanud
õigeks ka nüüd sellest murdest lähtuda, märkides siiski,
et ka teistest murretest kirjakeelde täiendusi võidavat
võtta. Labiraakimised küsimuste kohta on olnud ka meekord
väga elavad ja kestnud õhtuni, kuid lõplikku otsust küsi-
muste kohta pole ka seekord tehtud. Selle aamel on 21-
liikmeliat komisjoni veelgi täiendatud uute liikmetega,
kes põhja-estti keskmurret tunnevad. Et see koosolek ühtla-
si oli M. Veske lahkumise koosolek kodumaalt ja arvati, et
sellise suure komisjoni uut kokkutulekut raske on korral-
dada, siis otsustati küsimusi nii lahendada, et komisjoni
liikmed koguvad arvamusi ettepanekuis esitatud küsimuste
kohta ja esitavad oma arvamused kirjalikult Seltsile ²⁸⁴.
Päraet augustikuu koosolekut huvi küsimuste lahendamise
vastu näib mõnevõrra vaibuvat. Et küsimuse lahendus oli
antud autoriteetse komisjoni kätte, siis avalikud sõnavõ-

²⁸² Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1886 ja 1887,
lk. 33.

²⁸³ "Sakala" nr. 24, 28. VI 1886, lk. 2; "Olevik" nr. 26,
23. VI 1886, lk. 2.

²⁸⁴ "Olevik" nr. 36, 1. IX 1886, lk. 2; "Oma Maa" nr. 9,
31. XII 1886, lk. 289.

tud ja ettepanekud kirjakeele ühtlustamise küsimuste kohta ajakirjanduses lakkavad. Näib, nagu oleks küsimus maha maetud. Novembris kirjutab "Olevik", et eelmisel suvel tehti küsimuse lahendamiseks hulk tööd ja ühendus oli juba tulemas, kuid ühel põhjusel, mida ajaleht nimetada ei taha (M. Veske kohaletulek - A. K.), on asi pidurdunud. Nüüd aga kaduvat see põhjus (M. Veske pidi aasta lõpul aõitma Kaasanisse - A. K.) ja kirjaviisi küsimus võetavat jälle arutlusele. "Olevik" avaldab lootust, et uueks aastaks "ühendatud kirjaviis" võib rahva ette astuda. Selleks olevat tarvis kogu materjal kokku võtta ja kirjaviisi-komisjoni liikmeile kätte saata, et need oma arvamused saaksid Tartu läkitada. Siin "asjatoimetajad" võtaksid omakorda saabunud seisukohad kokku ja teeksid nende alusel üldotsused. Loodetakse, et Kurrik selle tööga hakkama saab. 285

Ei ole lähemaid andmeid selle kohta, kuipalju selliseid komisjoni liikmete kirjalikke arvamusi saabus, kuid hiljem neist enam ei kõneldud. 10. detsembril peetud Kirjameeste Seltsi eestaeisuse koosolekul täiendas M. Veske komisjoni koosseisu veel 4 uue liikme lisamisega. Samas märgiti, et kirjaviisi-komisjoni järgmine koosolek on määratud 2. jaanuarile 1887. 286

See eesti kirjaviisi paranduse komisjoni koosolek, nagu nähtub "Olevikus" avaldatud koosolekukirjeldusest, toimus ettenähtud ajal ja sellest võtsid osa 11 komisjoni liiget ja 13 võõrast. Kaalumisele tuli M. Veske poolt esitatud küsimus, kas kolme konsonandi ühendi puhul nõrgas astmes klusiil nõrgeneb või mitte, a. o. kas sõnaat konks omastav kirjutada konksu või kongsu, kas sõnast selts omastav on seltai või seldai või koguni selsi. Kuigi on

285 "Olevik" nr. 48, 24. XI 1886, "Eesti kirjaviis" lk. 1.

286 Eesti Kirjameeste Seltsi protokolliraamat 1879-1887, lk. 114 (Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas, fond. 15, mapp 1).

nõrgenemist peatud õigeks, on "ühenduse pärast" siiski peatunud otstarbekaks jääda endise märkimisviisi juurde (s. o. konksu, aeltai). Edasi on olnud kõne all veel rida üksiksõnu ja on otustatud kirjutada naine, naise, naiai, laine, päev, kuid päivi. Käsmeteat on kõne all olnud ilmas- ja alaleütlev, kus on otsustatud tarvitada vorme lubamata (sitte: lubamatta) ja kuningale (mitte kuningalle). On kinnitatud varasem seisukoht kirjutada sõnalõpulist ülipika konsonanti üldiselt kahe tähega, näit. kott, kepp, küll, kuid alalütlevaa üle l-iga: aul, aul, ael. Fikseeriti ka sõnade kokku-lahkukirjutamise põhireeglid. Lahtiseks on ka nüüd jäänud küsimus täishäälikute kirjutamise kohta juhtudel, kui aataevahelduse tõttu konsonant välja langes (näit. siun ~ aeon), ja aa ~ ea ning uu ~ ui kirjutamise küsimus. On otustatud kirjaviisikomisjoni arvamused esitada järgmisel päeval aeltai peakoosolekule ²⁸⁷. 3. jaanuari tormiline koosolek kestis aga õõsi kella kolmeni ja ajapuudusel jäid kirjaviisi-komisjoni seisukohad peakoosolekule esitamata ning aega kinnitamata. Eestaelause otasel aga likvideeriti kirjaviisi-komisjon, ilma et sellest liikmetele oleks teatatudki. Eespool mainitud 10. detsembri koosoleku protokollis on selle kohta väike vaelekirjutatud märkus, kus öeldakse: "Kirjaviisi komisjon paneb omad otsused Seltsile ette 3. jaanuaril ja on sellega lõpetud." Nii lõppes J. Kurriku poolt lootusrikkalt alustatud "Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi" propageerimine peaaegu aargatamatult. J. Kurrik püüdis küll veel neidki otauseid, mis tehti 26. augustil 1886 ja 2. jaanuaril 1887, kokku võtta ja reeglitena ajakirjanduses avaldada, kuid kõik ajalehed ei trükinud neid reegleid ära ²⁸⁸. Et pärast pikki vaidlusi ühiseid norme ei saavutatud, siis oli huvigi keelekusimuste vastu tunduvalt kahanenud.

²⁸⁷ "Olevik" nr. 2, 5. I 1887, lk. 1.

²⁸⁸ "Olevik" nr. 4, 19. I 1887, Kirjaviis, lk. 2.

Kuigi 1886. a. keelelised vaidlused lõppesid, ilma et lõplikult oleks suudetud normeerida kirjakeele tarvitamist, aitasid need siiski õige oluliselt selgitada kirjakeele lahtisi küsimusi sajandi viimastel aastakümnetel. 1886. a. vaidlustes asuti üldiselt seisukohale, et tuleb loobuda teise ja kolmanda välte eristamisest pikkade vokaalide (saani jalased - istus saani), diftongide (saia jahu - ei aõõ saia), konsonantühendite (oli väljas - läks välja) ja pikkade konsonantide (kallis kaup - pidas kallika) puhul, välja arvustud klusiilid. Eriti hinnatav on aga otsus sõnalõpulisel ülipika konsonandi märkimise kohta kahe tähega (kott, tamm, kätt). missuguses küsimuses senini esines veel mõnel määral kõikuvuad. Ühe konsonandiga otsustati aga märkida alalütleva vorme mul, sul, tal, kel, mil, sel ja sõnu nagu on, et, ma, kes. Tegelikult rida autoreid tarvitas aga veel kuni käesoleva sajandi alguseni vorme sell, mull jne. Kuigi J. Kurrik oma kokkuvõttes reeglilikus märgib, et astmevahelduse puhul otsustati juhtudel nagu siun (: siduma), ua (: uba), süe (: süsi), näu (: nägu) säilitada nõrgas astmes M. Veske ettepaneku kohaselt kõrged vokaalid, tulid tegelikult siiski tarvitusele Hermann poolt soovitatud vormid seon, oa, söe jt. Lahtiseks jäi ka pikkade vokaalide ja diftongide küsimus (hea ~ hää, nüüd ~ nüid, võõras ~ võeras), samuti rida muidki küsimusi (näit. siiski ~ siisgi jm.).

Mis aga eriti allakriipsutamist väärib, on aajaolu, et algatajateks ja juhtivateks jõududeks kogu küsimuse käsitlusel olid mitte niivõrd keeletesdlased, kui nn. "praktika mehed", lihtsad koolimehed, kellel tegelikus koolitöös oli vaja mingisuguseid norme, mida õpetada ja rakendada koolitöös. Et kõrgesti kvalifitseeritud keeleteadlased - ühelt poolt Hurt ja Hermann, teiselt poolt Veske - olid omavahel nii poliitilistes kui keelelistes küsimustes vaenujalal, siis oli arusaadav, et laiemad keeletarvitajate ringkonnad vähe-malt keeleküsimustes soovisid "ühendust". Ei saa sellepä-

rast ka täiel määral põhjendatuks pidada M. Veske arva-
must, nagu oleks Kurriku "Üleüldiselt pruugitava kirja-
viisi" ettepanek ainult klerikaalse partei salakaval üri-
tus, mille abil tema teaduslikult põhjendatud seisukoh-
tade rakendamist tahetakse kõrvale tõrjuda ²⁸⁹. Tegeli-
kult tuleb siiski praktilistest vajadustest väljakaasvanud
ettepanekuid, mis Kurriku poolt esitati, vaadelda kui ühi-
se rahvuskeele kujunemise ajajärgule tüüpilist nähtust,
mille eesmärgiks oli kirjakeele ühtsete normide saavuta-
mine.

²⁸⁹ Vrd. M. Veske kiri J. Kunderile 1. IV 1886 (Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osa-
konnas).

V. RESTI KIRJAKEELE NORMEERIMINE JA KEELEUURENDUS.

34. Mõningaid jooni EKS-i keelekorralduslikust tegevusest.

Teatavasti püüdis juba Eesti Kirjanduse Seltsi eelkäija Eesti Kirjameeste Selts eesti kirjakeelt arendada, rikastada ja ühtlustada. Seda tänuväärset ülesannet ei suutnud aga EKMS kuigi suurel määral täita. Mõõdunud sajandi viimasel veerandil pääses küll täielikult valitsema uus kirjaviis, kuid ühtlust ja kindlust see meie keeletarvituse siiski ei toonud. Ortograafia ja morfoloogia alal hakkas olukord alles mõõdunud sajandi lõpul K. A. Hermannini "Eesti keele grammatika" (1884) ja H. Eineri "Lühikese eesti keele õpetuse" (1885) mõjul veidi paranema. Ometi kaebasid kõik käesoleva sajandi algusaegi kirja- ja keelemehed, et eesti keel olevat armetus olukorras.

Eriti teravalt andis end tunda sõnavara vaesus ja kirjaviisi ebaühtlus. Sõnavara rikaatamiseks esitati mitmesuguseid ettepanekuid. Nii soovitati kirjakeeles tarvitusele võtta murdesõnu (J. Tammemägi: Murdesõnad kirjakeelde!, "Eesti Kirjandus" 1906), tuletada uusi sõnu liidete varal ja laenata sõnu soome ja ka teistest keeltest (Joh. Aavik: Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest, "Noor-Eesti" I, 1905). Samal ajal esitati ka mitmeid ettepanekuid kirjaviisi parandamiseks. Tegevus keelepõllul oli üldiselt kaunis elav.

Sel ajal asutati Eesti Kirjanduse Selts, kes teatavasti on õige olulisel määral mõjustanud tänapäeva kirjakeele kujunemist. Alamal püüamegi jälgida EKS-i keelekorralduslikku tegevust.

Nagu nimetatud, aattus EKS-i aautamine ajale, mil keelelised huvid olid kaunis elavad. Ei ole sellepärast juhus, et juba aautamiakooalekul 8. (19.) VIII 1907 keeleküsimused kõne alla võetakse. V. Reiman, kõneldes seltsi töökavast, märgib, et meil on tarvia 1) külamurrakuid koguda, 2) keelt rikastada analoogiliste sõnasünnituste teel, 3) oskussõnu luua ja 4) haritud keeleteadlasi soetada, saates andekaid noori Helsingi ülikooli. Samal koosolekul valitakse ka komisjon kirjaviisi revideerimiseks ja ühtlustamiseks. Sellesse esimesse komisjoni, millest hiljem kujunes EKS-i keeleteoimkond, valiti 10 liiget: K. Leetberg, O. Kallas, H. Einer, J. Kurrik, J. Jõgever, A. Haava, G. Suits, A. Jürgenstein, J. Tõnisson ja K. A. Hermann.

Juba mõne nädala pärast (29. VIII 1907) on selle kirjaviisikomisjoni töökava arutusel seltsi asemikkudekogus. Huvitav on, et juba siin esitatakse mõtteid, mis hiljemgi EKS-i keeleteoimkonnas on kandval kohal püsinud. Nii soovitatakse praegust keelt põhjalikult tundma õppida, et selgitada, missuguses auunas meie elav keel areneb, ja siis sellest elavast rahvakeelest kirjaviisireegleid tuletada. Neid üldisi kirjaviisireegleid on kavatsus mingil ülemaalsel keelekongressil maksta panna.

Järgmise aasta algul (3. ja 4. I 1908) peetaval aastakoosolekul on keelelised küsimused esiplaanil. J. Jõgever oma ettekandes "Õigest kirjutamisest" püüab selgusele jõuda õigekeelsusprintsipide üle. Ta soovitab keeleajaloolise ja foneetilise printsipi ühendamist ja esitab järgmise seisukoha: "Meie kirjutame seda kirjaviisi, mis meil on, peame sellest kinni niipalju, kui võimalik." ¹ Läbiraakimistel esitatakse väga mitmesuguseid seisukohti. K. Leetberg näiteks leiab: "Meie peame ettekirjutused jätma ja igauhele vabaks andma, kuidas ta kirjutada tahab" ². Üldi-

¹ Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat I, Tartu 1909, lk. 17.

² Sealsamas, lk. 18.

aelt aga kaldutakse arvamisega, et ühtlane kirjaviis on siiski tarvilik. Esitatakse isegi ettepanek, kuidas seesuguse ühtlase ja ühise kirjaviisini jõuda. Soovitatakse, et iga kihelkonna kooliõpetajad seisukoha võtaksid kirjaviisi küsimuses ja aia iga kihelkond ühe saadiku valiks ülemalisele kongressile, kus hääleteenamusega tuleks otsua teha. Leitakse, et enne selle kongressi korraldamist tuleks veel kokku leppida Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonnaga Tallinnast ja vastavaid eeltöid teha materjalide kogumise näol. Kongressi korraldamine jäetakse keeleteimkonna hooleks.

Keeleteimkond oma järgmisel koosolekul (19. I 1908) otsustab selle suurema kongressi korraldada suvel ja leiab, et seal tuleka selgitada, missugused on üldised kirjaviisiprintsiibid ja missugustel printsiipidel on arendatud seenini eesti keelt. Samuti tuleks jõuda selgusele, mida teha praeguste kirjaviiside ühendamiseks. Otsustatakse vastavad teesid koosolekule kutsutavatele kirjanikkudele ja õpetajatele kätte saata.

Kuigi oli kavatus kirjaviisiküsimusi seesugusel ülemaalsel koosolekul lahendada, jäi see kavatus siiski teostamata. Nimelt oli vahepeal kirjaviisiküsimust ka Tallinnas kaalutud ja Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakond oli avaldanud soovi neid küsimusi üheskoos EKS-iga arutleda. Nii korraldatigi 30. mail 1908 seesugune ühine koosolek Tapal, mida on nimetatud T a p a k e e l e - k o n v e r e n t s i k s. Sellest võtsid osa 6 esindajat Tartust (J. Tammemägi, J. Jõgever jt.) ja 5 esindajat Tallinnast (J. V. Veski, Joh. Aavik jt.). Koosolekul otsustati pikad täishäälikud kahe ühesuguse tähega kirja panna, näit. hääl, päästma, rööm, nüüd jne. Erandlikult tuleb ea kirjutada sõnades hea, pea, seäl, teäl, teädma, seädma ja öe sõnades öel, nöel, söel. Edasi otsustati b, p, d, t, g, k, s ja h järel kirjutada -ki, muudel juhtudel -gi. Soovitati tarvitada -ste ja -mine, kirjutada au, nõu ja jõu ühe u-ga, muuta laadivahelduslike sõnade nõrgas astmes i -

e-ks, u - o-ka, ü - ö-ks, näit. viga - vea, tuba - toa,
süai - sõe.

Sama aasta sügiasel on EKS-i üldkoosolekul (15. aug.) kõne all kirjaviis. Sel päeval on kavas tervelt viia keelelist ettekannet, milledest lähemalt kirjaviisi puudutavad peamiselt kaks, nimelt J. Jõgeveri kõne "Eesti õigekirja ühenduseaktsed ja mis nendest arvata" ja K. A. Hermann'i ettekanne "Plaut praegusest Eesti kirjaviisist". Kirjaviisiküsimused tekitavad elavaid vaidlusi. Esiteks peatutakse kirjaviisipõhimõtete küsimusel. Kõneldakse ajaloolisest, foneetilisest, rahvakeelsuse, ilu jne. printsiibist, kuid ühisele seisukohale ei jõuta. Dr. Ojanuu soovitatav peaprintsiibi võtta o t s t a r b e k o h a a u - a e põhimõtte. Tapa koosoleku otsuste kinnitamisel tekitab pikki vaidlusi tolle aja kõige teravam küsimus, nimelt kas kirjutada hea, pea või hää, pää. Lõpuks otsustatakse 51 häälega 14 vastuseisimisel soovitada ja hakata ka EKS-i väljaannetes kirjutama hea ja pea. Järgmisel päeval aga deklareerib G. Suita, et "Noor-Eesti siin vanale alusele jääb ja hää ja pää ja sti kirjutab"³. Keelt ja kirjaviisi ei tulevat mitte häälteenamusega otsustada. Tapa otsused ei olevalt küllalt reeglipärased. Seal olevat liiga palju järele antud Tallinna murdele, sellepärast olevat need otsused enneaegsed. Seega selgus kohe, et vähemalt osa kirjanikke ei taha end painutada ei Tapa keelekonverentsi ega EKS-i üldkoosoleku otsuste alla ja jääb eri seisukohale.

Huvitav on siiski märkida, et neil koosolekuil mitugi uut mõtet väljendati. Nii näiteks soovitas siin A. Busch Tallinnast asuda õigekirjutuse-aõnaraamatu väljandmisele. Koosoleku juhataja V. Reiman pidas seda aga liiga varaseks. Teiselt poolt tegi J. V. Veski ettepaneku hakata oskussõnu koguma ja korraldama; ühtlasi soovitas ta

³ Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat I, Tartu 1909, lk. 81.

uarida liidete tähenduslikku külge, et liidete varal oleks võimalik uusi sõnu tuletada. See ettepanek leidis pooldamist.

Tapa keelekonverentsi otsused tulid veel järgnevalgi EKS-i üldkoosolekul kõne alla. Nimelt peeti "eesti õigekirjutuse korralduseks" Tartus 7. II 1909 uus koosolek. Sissejuhatuseks kõneles J. Jõgever "Eesti sõnatüvedest" ja sellele järgnes Tapa koosoleku otsuste kohta seisukoha võtmine. Siin taheti need otsused läbi sõeluda. Üldiselt pooldati Tapa seisukohti, kuid mõnedes küsimustes otsustati lubada tarvitada nii ja teisiti, näit. -sti ja -ste, -mini ja -mine, ialgi ja ialgi.

Nagu eelmisest selgub, tekitasid Tapa keelekonverentsi otsused EKS-is õige rohkesti sõnavõtte ja vaidlusi. See on seletatav ühelt poolt sellega, et siin katsuti lahendada hea, pea - hää, pää küsimust, teiselt poolt aga ka sellega, et siin püüti selgusele jõuda eesti keele korraldamise printsiipide üle. Viimane küsimus oligi Tapa koosoleku alguses kõne all ja - nagu Jõgever märgib - "ühetunnilise mõtete vahetamise järel jõuti asja kohta peaaegu ühehäälisele otsusele". See otsus oli järgmine: "Keele ajalugu ja ranva kõnelemise viisi peab silmas pidama, lõpuliuks otsustajaks olgu tungiva tarviduse kõrval aga nimelt otstarbekohasus; nii siis: muudatusi tuleb ainult seal ette võtta, kus tungiv tarvidus seda nõuab, ja nimelt niisuguseid muudatusi, mis otstarbekohased on"⁴. Seega märgiti, et otstarbekuse printsiip peab olema kandvaks juhtmõtteks keeleliste nähtuste hindamisel. Seda printsiipi ongi püütud nii järgnevatel keelekonverentsidel kui ka EKS-i hilisemas keelelises tegevuses silmas pidada.

Tartu ja Tallinna teine ühine keelekonverents korraldati Tartus 25. V 1909. Osa võtsid sellest kuus EKS-i esinajad (J. Jõgever, H. Põld, J. Tammemägi jt.) ja kolm Tal-

⁴ J. V. Veski, Eesti kirjakeele reeglid, Tallinn 1912, lk. 4.

linna saadikut (J. V. Veski, V. Grünthal, N. Soll). Teine konverents püüdis samuti kui esimenegi olemasolevaid lõhesid kirjakeeles kaotada ja jõuda ühistele seisukohtadele. Seejuures hoiduti küsimuste arutlemisest, mis nõuaksid põhjalikumat läbitöötamist. Siin fikseeriti h-ga algavad sõnad, a (mitte ka) sõnades nagu katused, sõrmused, käised, lihased, b ja d tarvitamine sõnades nagu vemlad, samblad, õndaad, sündsad (mitte vemlad, õnsad) ja mittetarvitamine sõnades teenrid, küünrad, peenrad, koonlad jt., (mitte teendrid, koondlad), ärge, vaadanud (mitte ärkanud, vaatanud) jne. Samuti määrati kindlaks terve rida üksikuid sõnakujusid, näit. tüütama, süütama, (mitte tüitama), naine, laine, paine (mitte naene), päevi (mitte päivi), väike (mitte veike), koju (mitte kodu) jne.

Kolmas ühine keelekonverents peeti Tallinnas 11. VI 1910. Selle konverentsi ettevalmistuseks pidas EKS-i keeletoimkond koosoleku (19. V), kus võeti vastu mitmed otsused, mis ühisel konverentsil arutlusele ei tulnudki. Nii näiteks fikseeriti siin järgmised seisukohad: ravaste ja tähtpäevade nimed kirjutatakse väikese algustähga (eestlane, mar-dipäev), organisatsioonide nimedes kirjutatakse kõik sõnad suure algustähga (Eesti Üliõpilaste Selts), kirjutatakse -tatud, mitte -tud (näit. õpetatud, mitte õpetud), laensõnu kirjutatakse nii nagu eesti omi sõnu (vaksal, krshv) jm. Et aga konverentsil EKS-i esindasid H. Põld ja Joh. Aavik, kes keeletöimkonna koosolekul puudusid, siis tulid konverentsil käsitlusele ka hoopis teised küsimused. Nii võeti siin kõne alla mitmuse osastav, kus soovitati lühemaid sõnakujusid, näit. silmi, metsi, keeli, kanu, sõnu (mitte silmasid jne.), samuti maid, teid, õid, luid, puid (mitte maasid); teisi, maisi, käsi (mitte teiss, kassa); pudolid, koolmeistrid (mitte pudelisiid) jne. Ainsuse sis-seütlevas otsustati tarvitada kujusid meele, keele, juure. Essiiv fikseeriti tugevaastmelisena (jõgena, kurbana, uu-dena), kuigi EKS-i keeletöimkond oli otsustanud tarvitada jõena (mitte jõgena). Eesti perekonnanimesid otsustati kää-

nata kui üldnimesid: seega Põld, Põllu, Mägi, Mäe jne. Üks olulisemaid otsuseid oli, et pöörd sõnas otsustati -ivad asemel tarvitada -id (olid, oleksid, viisid). Eelistas vorme tehakse (mitte tehtakse), tuuakse, viiakse jt. Püüti fikseerida ka sõnade tuletamise reegleid, näit. õigeks pidada vorme mässlane, õhkkond, keelkond (mitte mässulane, õhukond). Lauseõpetuse alalt määrati kindlaks tarvitusviis ta näib tulevat, mitte ta näib tulema. Nagu selgub, on sel konverentsil vastu võetud seisukohad, mida pooldas peamiselt Joh. Aavik.

Neljas ja viimane keelekonverents peeti Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduseosakonna ettepanekul Tartus 31. V 1911. Sel koosolekul käsitleti osalt küsimusi, mis keeleteoimkonnas olid enne kõne all olnud. Nii otsustati võõrkeelseid pärisnimesid kirjutada nii, nagu neid kirjutatakse selles keeles, kust nad pärit on (Shakespeare, V. Hugo jne.). Ka püüti fikseerida, kuidas transkribeerida näit. kreeka, vene jt. nimesid. Selgitati -ta ja -tu vahet (saamata ja saamatu, tahtmata ja tahtmatu) ja käsitleti objekti tarvitamist.

Selle koosolekuga lõppesidki ühised keelekonverentsid, kus sõeluti, nagu eelmisest nähtub, kõige olulisemaid kõikuvusi õigekirjutuse ja õigekeelsuse alal. Nende keelekonverentside otsused avaldas trükist J. V. Veski, kes oli ainukeseks kõigist koosolekuist osavõtnud isikuks. Otsused ilmusid 1912. a. pealkirja all "Eesti kirjakeele reeglid". Nagu neid reegleid lehitsedes selgub, on nad enamasti kõik jäänud tänini püsima, välja arvatud mõned erandid (-ste, -mine, herra, ill. keele, ess. jõgena jmm).

Aga veel enne, kui need ühised keelekonverentsid kõik lahtised küsimused oleksid läbi kaalunud, asus EKS-i keeleteoimkond uue ülesande juurde. Nimelt teeb juba 1910. a. aprillis Jõgever keeleteoimkonnale ettepaneku "kirjaviisi õpetust ja sõnastikku" koostama hakata. Sama aasta sügisel asutakse juba lähemalt selle ülesande lahendamiseks.

sele ja jäetakse eeltööde tegemine keeleteoimkonna liikme J. Tammemäe hooleks. Novembri lõpul arutletakse küsimust keeleteoimkonnas ja mõeldakse juhtnööriks võtta järgmised põhimõtted: a) sõnaraamat tehakse käsikirjas valmis, siis kutsutakse kaugemalt (näit. Tallinnast) arvustajaid ja töötatakse välja kompromiss-kuju; alles selle järel trükitakse; b) sõnaraamatusse võetakse: 1) sõnad, mille õigekirjutus vangub, 2) sõnad, mille kujud kirjakeeles vangevad; d) vankuvatest sõnakujudest, mille kohta lõpukomisjon ühisele otsusele jõuab, võetakse ainult esimene kuju sõnaraamatusse. Kus komisjon ühisele otsusele ei jõua, seal võetakse üks peakuju ja vähemuse soov pannakse sulgudesse.

Omety loobuti varsti sellest esialgsest kavatsusest ja otsustati kavatsesavas se sõnaraamatusse võtta kõik sõnad. Suure innuga asutigi töö juurde. Veel sellesama 1910. aasta lõpul peab keeleteoimkond kolm koosolekut, kus määratakse J. Tammemäe poolt valmistatud "Õigekirjutuse sõnaraamatu" proovilehe järgi sõnade "aabits" - "agul" kuju kindlaks. Järgnevatel aastatel jätkatakse seda tööd süstemaatilisel. Koosolekuid peetakse kaunis sagedasti, tihti isegi igal nädalal. 1913. a. teeb küll Jõgever ettepaneku, et koosolekuid sõnade arutlemiseks harvemini tehakse, kusjuures toimkonna liikmed käsikirjaga enne tutvuksid, kuid käsikirja koostaja J. Tammemäe soovil jätkatakse endiselt sõnasõnalist käsikirja läbiharutamist. 1915. a. märtsikuuks on materjal n. õ. esimesel lugemisel kord läbi arutletud. Nüüd jätkatakse täiendavalt materjali läbi vaatamist ja lõplikku fikseerimist. 1916. a. aprilliks olid ka täiendused tehtud. Lõpuks kaalutakse veel ortograafilisi reegleid, mis sõnaraamatu algusesse tulevad. Mõnede lõplikult kindlaks määramata sõnade kohta oli J. V. Veski ajalehtedes üleskutse avaldanud, millele oli tulnud umbes 150 vastust. Nüüd harutati needki sõnad veel kord läbi ja 6. mail 1917 tehakse lõplikud parandused. Kogu "Õigekirjutuse sõnaraamatu" käsikirja koostamiseks oli

seega kulunud 167 koosolekut. Koosolekuist võtsid osa Joh. Aavik, M. J. Eisen, V. Ernits, V. Grünthal, A. Haava, M. Haavik, J. Jurkatam, J. Jõgever, O. Kallas, M. Kampmann, J. Kurrik, M. Reimann, J. Tammemägi, K. Tasak ja J. V. Veski, ühed muidugi vähem, teised rohkem kordi. Kõige rohkem vaeva nägi seejuures käsikirja koostaja J. Tammemägi.

Nagu "Eesti keele õigekirjutuae-sõnaraamatu" algul esitatud keelereegleist nähtub, on sõnaraamatu koostamisel silmas peetud eelmiste keelekonverentside otsuseid. Siiski on ka tunduvald erinevusi: nii on lubatud hea, pea, seal, teal kõrval ka hää, pää, äääl, täääl, mitmuse osastavas võib -e asemel esineda ka -a, näit. tontisid e. tonta, kirpusid e. kirpa, kirjanikka jne.

Ajajärgust tingitud trükkimisraskuste tõttu pidi käsikiri veel terve aasta ootama, kuni ta 1918. a. lõpul Tallinnas ilmus. Otsekohe leidis raamat suure tarvitajaskonna. Sõnaraamat võeti ametlikuks keelejuhiks riiklikes ja omavalitsusasutustes ning selle trükk lõppes peagi otse. See palju vaeva nõudnud töö sai hea vastuvõtu osaliseks.

Et see raamat nii sooja poolehoidu leidis, on selektav ka sellega, et vahepeal olukord meie keeletarvituse alal ei olnud stabiliseerunud, vaid oli muutunud veelgi kirjumaks.

Nagu eespool märgitud, otsustas "Noor-Eesti" rühm mitte ühineda Eesti Kirjanduse Seltsi otsusega hea, pea küsimuses. Peagi järgnes noortelt uusi ettepanekuid, mis ei olnud alati vanemale põlvkonnale vastuvõetavad. Nii nuriseb keele üle V. Reiman, kõneldes 1912. a. EKS-i koosolekul "Eesti keelelisest kultuurast". Puristina ei ole ta rahul sellega, et keeles on tarvitusele võetud rohkesti kreeka, ladina ja prantsuse päritoluga võõrsõnu ja soome laene, aga ka võõraid kõnekaande, senisest erinevat sõnajärjestust ja "moonutatud" grammatilisi vorme. Tegelikult aga samal aastal Aavik õieti alles alustab oma keeleuuenuslikku tegevust. "Eesti Kirjanduseski" ilmub temalt sel

aastal rida artikleid. Kirjutises "Soome sõnad Eesti keeles" soovitab ta rikastada eesti keelt soome laenudega, esitades ühtlasi terve nimestiku laenatavatest sõnadest. Artiklites "Keele kaunima kõlavuse poole" ja "Ilusa keele kõlaline inetus" leiab Aavik, et eesti keel olevat ebakõlaline ja ei vastavat ilunõudele. Keele kaunima kõlavuse saavutamiseks esitab ta terve rea uuendusettepanekuid. Nii soovitab ta de-mitmuse asemel tarvitada i-mitmust, süd-lõpulise mitmuse osastava asemel lõputa osastavat (jalg pro jalgasid), aa-lõpulise sisseütleva asemel lühemat lõputa sisseütlevat (rappa pro rabasse), lühemat da-tegevusnime (kõnelda, kirjuta pro kõnele, kirjutada), isegi lühemat i-tuanuselist lihtsainevikku (mõtlin pro mõtlesin). Keele inetuse peamisteks põhjusteks peab ta mitme lühikese silbi järgnemist (kõnelemine) ja liiga rohket t-, d- ja s-hääliku esinemist eesti keeles. Ka eesti lausega pole ta rahul. Nii märgib ta kirjutises "Kõige suurem germanismus Eesti keeles", et eesti lause olevat oma sõnajärjelt liiga saksapärase (predikaat liiga lause lõpul). Järgmisel aastal kõneleb Aavik "Õigekeelsuse põhimõttest", näidates, et olulisemad printsüübid on otstarbekohasus, rahvuslik omapära ja ilu. Eriti väärtuslikuks peab ta ilu- ehk estee-tikaprintsüüpi.

Aaviku kirjutised, uued ettepanekud, kõned ja nooreestlaste kirjanduslikud tööd annavad vanemale põlvkonnale rohkesti võimalusi vastuvaidlemiseks. Üheks ägedamaks keeleuuenduse vastaseks on K. Leetberg (vrd. kõne "Keele rikastamisest", E. Kirj. 1913), kes eriti uutesse soome laenudesse õige skeptiliselt suhtub. Rahulikumalt ja asjalikumalt vaatleb Aaviku ettepanekuid Jõgever. Tema leiab, et Aaviku poolt hinnatud iluprintsüüp on väga ebamäärane ja subjektiivset laadi. Ühtlasi püüab ta õigekeelsusprintsüüpide üle selgusele jõuda oma kirjutises "Õigekeelsus ja õigekiri" (E. Kirj. 1913). Ta märgib, et otstarbekohasus peab olema selleks eesmärgiks, "mille poole keele parandamine ja edenemine peab sammuma". Kõrgelt hindab ta

ka kirjanduse keelt, üeldes, et "õigekeelsuse juhtnöörika on kõige paremate kirjanikkude keel". Uuenduste kohta esitab ta järgmised mõtted. "1) Uuendus peab nii vahe kui võimalik makmasoleva keeletarvitamisega vastolus olema ja nii palju kui võimalik endiste eeskujude külge liituma. 2) Uuendus peab tarvidusest välja kasvanud olema ja keelele tõelist kasu tooma; uuendused, millest keel kui mõtete avaldamise abinõu mingit kasu ei saa, tulevad tagasi tõrjuda."

Teataval määral erinevalt seisukohalt läheneb keele rikastamise küsimusele J. V. Veski, kes 1914. a. esineb kõnega "Eesti keele praegune arenemisjärg" (vrd. E. Kirj. 1914). Veski leiab samuti kui keeleuuendajad, et meie keel on sõnakehv. Ta ütleb: "Meie keele rikastamise peallikas olgu rahvakeel, murded. Sealt tuleb aumõttumisi kirjakeele juurde võtta, rahvakeele sugemete najal tuleks ka meie teadusliste oskussõnade kogu suurendada. Juhtjaks olgu ael tegevusel omapärase-, otatarbekohasuse- ja võimalikult ka ilu-põhjuamõtted. Alles siis, kui murrete allik meid selles edasiehitamises tõõs rahuldada ei suuda, mindagu laenu tegema - Soomest, kultuurakeeltest ja mujalt."

Veski kõnele järgnenud läbirääkimistel jõuab J. Semper seisukohale, et meie keelemeeste hulgas on märgata kolme voolu: pahempoolset ehk uuendualikku suunda eesotsas Joh. Aaviku ja V. Grünthaliga, keskmist - eesotsas J. V. Veskiga ja alalhoidlikku - J. Jõgeveri ja K. Leetbergiga. Ja tegelikult Semper ei eksinudki. Järgnevatel aastail nende suundade erijooned tulid kord-korralt selgemini nähtavale. Aavik hakkas 1914. a. välja andma keeleuuenduslikku ajakirja "Keeleline Kuukiri" ja seetõttu tema keeleline tegevus Eesti Kirjanduse Seltsis vähenes. Samaat aastast alates hakkas ta oma keelelisi uuendusettepanekuid üldsusele tutvustama vastavate brošüüride kaudu, mis ilmusid sarjas "Keelelise Uuenduse Kirjaatik". Ilukirjandualikud teosed hakkasid kord-korralt enam omaks

võtta Aaviku poolt soovitatud umandami, kuna tarbekaal seglasemalt arenes. Eriti muuraka kujunessid erimevumaad luulekeele ja tarbekaala vahel "Siuru" ajajärgul. 1917.a. revolutsioon andis kirjamikels täieliku väljaanduvabaduse. Ühenduses sellega näis, nagu olaks hakatud ka luulekeele elal suuremat vabadust otsima. Varam unistatud ühtlasest kirjekeelest oli nüüd võrdlamsi kaugele jõutad.

Tarbekeele alal oli aga seda enam oodatud rannatuka 1918. a. ilmunud "Eesti keele õigekirjutuse-õnaraamat". See oli teos, millele harilik keeletarvitaja võis toetuda, sest oli ju sellesegne haritlaskondki võõrkeelse kooliga ja vähik emakeele kirjutamises. Huvitav on aga tähele panna, et ka keeleuunduslike ettepanekute levik näib nagu mõnevõrra pidurduvat õigekirjutuse-õnaraamatu ilmumise tõttu.

Et õnaraamatu trükk kiiresti läbi müüdi, siis otsustas EKS-i eestseisus õnaraamatu teises, täiendatud trükis välja anda. Pärast pikemat vaheaga tuli kasletoiakond 1919. a. veebruaris jälle kokku, et kaaluda, missuguseid täiendusi tuleks teha õnaraamatu teises trükis. Leiti, et tuleks ka välted ära märkida. Järgmisel koosolekul kaaluti juba põhjalikumalt õnaraamatu täiendamise küsimust. Otsustati käänuvorme lisada, sõnade tähendusi asigitada, liit- ja võõraõnu rannatuase juurde võtta jne. Kõikide ealtõõda tegemine usaldati J. V. Veskile. 1920. a. mais paati veel koka uue trüki ettevalmistamise koosolekut, kus fikseeriti mitmed keelereeglid ja juhtnõõrid (näit. konsonaadid võõr-sõnades kirjutada eestipäraselt: aparaat, pataljon; sõnades, kus rõhk esimesel silbil, järgsilpides lühika vokaa: materjal; lubada tarvitada esimesse, toinetuusse; anda ka i-mitaus ja.). Nende juhtnõõrida põhjal tuli Veskil uue trüki kääikiri välja tõõtada. Kääikiri paisus aga üle ootuste suureks ja ei ilmunud sellapärasest soovitud kiirusaga. 1922. a. märtsis ja aprillis pidas nn. "Õigekirjutusa-õ-eesetiku komisjon" koka koosolekut, kus õnaraamatu toinetaajale veel lisajuhendeid anti. Nii näiteks otsustati

tarvitada siin pudeleid, meistreid seniste pudelid, meist-
rid asemel, kirjutada -tu, -tua ühe t-ga (aurematu, aure-
matus) jne. 1923. a. arutles keeleteoimkond juba sõnaraa-
matu uue trüki esimesi poognaid ja tegi vastavaid parandu-
si. Õigekirjutua-sõnaraamatu teise trüki esimene köide il-
mus 1925. a. "Eesti õigekeelase-sõnaraamatu" nime all.
See uue trüki esimene köide on ligi neli korda suurem kui
terve endine õigekirjutua-sõnaraamat. See on leksikon, mis
tahab pakkuda võimalikult rohket materjali meie sõnavara
alalt. Juurde on tulnud hulk uudis- ja murdesõnu, samuti
rohkesti oskussõnu. Loomulikult pidi raamat tulema mitme-
kordselt endisest suurem ka seetõttu, et vahepeal eesti
keel oli saanud ametlikuks keeleks ja sellepärast ka nõu-
ded tema vastu olid suurenenud.

"Eesti õigekeelsus-sõnaraamatu" teine köide muutus
veelgi sõnarikkamaks ja tihedamaks kui esimene. Sõnaraama-
tu toimetaja haiguse ja töörohkuse tõttu sai see ilmutada
alles 1930. a.

1931. a. sõlmis EKS sõnaraamatu toimetajaga lepingu,
mille põhjal kogu raamat pidi ilmuma 1933. a. Et aga Ves-
kil võimalik polnud lepingut täita, siis asus 1934. a.
selle töö jätkamisele E. Muuk. Sõnaraamatu viimase osa
(sõnast "solaniin" kuni lõpuni) koostaski Muuk ja töö il-
mus trükist 1937. a. Sellest 1700-leheküljelisest tööst
on umbes 1400 lk. koostanud Veski ja ligi 300 lk. Muuk.
Seega jõudis nüüd lõpule see suur töö, mille valmimiseks
kulus üle 15 aasta.

Et selle töö koostamine nii kaua kestis, siis ei ku-
junenud sõnaraamat mitte küllalt ühtlaseks. Nii on sõna-
raamatu algusosa hõredam, sest selle ilmumise ajal oli
eesti sõnavara tunduvalt vaesem, paljud oskussõnastikud
ei olnud veel valminud jne. Vahepeal arenes keel teataval
määralt ka vormistikult. Keeleteoimkondki tegi mitmeid otau-
seid, mida ei saadud ühtlaselt rakendada kogu sõnaraamatu
ulatuses. Nii näiteka fikseeris keeleteoimkond 1926. a.
lõpul eesti komparatiivi ja superlatiivi moodustamise

reegliid, 1932. a. ua- ja ia-liite tähenduslikud piirid (ehitus - ehitis), 1933. a. f ja š teise ja kolmanda välte märkimise (šefi - šeffi), kompvek-, kotlet-, piiakop-tüüpi sõnade õigekirjutuse, 1936. a. mitaase aastava -ike (õnnelike e. õnnelikkude) jne. Sellepärast tekkis peale sõnaraamatu ilmumist tarvidus välja anda juba varem kavatsatud IV köide, mis sisaldaks täiendsõnastiku eelaistest osadest puuduvatest sõnadest, tarvilikemaist ees- ja kohanimedest ülevaate õigekeelsuslikest reeglist ja keeleteoimkonna otsustest ning mitmesuguseid õiendusi. Selle köite koostamisele asuski Muuk, kuid töö jäi lõpetamata.

"Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" ilmumise viibimine tekitab tarviduse mingi lühema kokkuvõtliku sõnaraamatu järele, mis sisaldaks ülevaate tarvilikumatest sõnadest ja oleks kergesti kasutatav. Juba 1930. a. oli kavatsus koollidele välja anda mingit lühemat õigekeelsus-sõnaraamatut. Teoks sai see kavatus 1933. a. sügisel. Niselt tegi E. Muuk valiku "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatust", lisas lõpposa juurde ja avaldas selle 1933. a. lõpul "Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu" nime all. Tarve selle järele oli nii suur, et juba kahe ja poole kuu pärast pidi EKS sellest raamatust, mida oli trükitud 2000 eksemplari, uue trüki välja anda. Raamat sai üldsuse poolt väga hea vastuvõtu osaliseks ja sellest on ilmunud teatavasti tervelt 10 trükki.

Raske on hinnata seda osa, mis õigekeelsus-sõnaraamatul (nii kolmeköitelisel kui väikesel) on olnud meie kirjakeele kujunemisel. Tänu õigekeelsus-sõnaraamatute kaudu toimunud kirjakeele normeerimisele on keeletarvitus muutunud kord-korralt ühtlasemaks ja ilmuvate teoste keel korrektsemaks. Eriti märgatavat mõju avaldas kirjakeele ühtlustumisele "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" esimese köite ilmumine. Aasta-aastalt on vähemaks jäänud nende ilukirjanduslike teoste arv, kus veel tarvitatakse uuenduslikku keelt. Võib julgesti väita, et õigekeelsus-sõnaraamatu keel on saanud üldiseks normiks. See on tingitud aga

ka õigekeelsus-sõnaraamatu avaratest piiridest sõnavara alal (sõnaraamat sisaldab ka auure hulga uuenduslikke, isegi kunstlikult loodud sõnu) ja neist põhimõtetest, mis seati aluseks õigekeelsus-sõnaraamatu toimetamistööle. Teatavasti tõstis Veski oma keelekorraldustööle esiplaanile otstarbekohasuse põhimõtte. Sõnavara rikastamisel ei toetunud ta võõrale ainekule nagu keeleuuendajad, vaid püüdis sõnu soetada tuletamise teel meie omadest tüvedest ja laenamise teel eesti murretest. Kuigi tuletusliidete liigne rakendamine on oma puudustega seotud, ei saa siiski salata, et see sõnade loomise viis on olnud üldsusele vastuvõetavam kui laenamine teistest keeltest.

Nagu eelnenud ülevaatest selgub, on ka EKS-i keeleteoimikonna tegevus olnud lähedases seoses õigekeelsus-sõnaraamatuga, olgu siis Veski või Muugi omaga. Seisukohti, reegleid ja põhimõtteid, mis on vastu võetud keeleteoimikonna poolt, on alati rakendatud ka õigekeelsus-sõnaraamatuis. Samuti kui õigekeelsus-sõnaraamat on kujunenud üldiseks juhiks keeletarvitusel, on olnud ka keeleteoimikonna otsused alati määrava tähtsusega keeleelus ning neid on alati arvestatud. Kuigi EKS-i keeleteoimikonnale lähemal seisjad teavad, et harva on valitsenud täielik üksmeel keeleteoimikonna nagu üldse keelemeestest koosneva organi tegevuses, on ometi keeleteoimikonna enamiku seisukohad olnud alati vastuvõetavad laiemale üldsusele ja seetõttu on keeleteoimikond kujunenud küllaltki autoriteetseks asutuseks tegelikku keeleellu puutuvate küsimuste lahendamisel.

Kuid mitte ainult õigekeelsus-sõnaraamatud ei ole mõjutanud üldsuse keeletarvitust, vaid ka EKS-i poolt kirjastatud keelelised käsiraamatud. Silmapaistvamatenas neist tuleks nimetada kahte, nimelt 1924. a. ilmunud Lauri Kettuneni teost "Lauseliikmed eesti keeles" ja 1927. a. avaldatud E. Muugi tööd "Eesti keeleõpetus" I.

Lauri Kettuneni teos, mis toetub küll tunduvalt soome lauseõpetusele, on esimeseks põhjalikumaks tööks

eesti süntaksi alal ja seega teedrajava tähtsusega. Paljud hilisemadki eesti lauseõpetuste koostajad (näit. E. Muuk ja M. Tedre, Lühike eesti keeleõpetus II, 1930) on lauseliigenduse osas võtnud Kettunen'i töö endile eeskujuks. Tegelikku keeletarvitust on see deskriptiivset laadi töö võrdlemisi vähe mõjustanud. Teataval määral võiks Kettunen'i teose mõju märgata partsiaalse subjekti (näit. pealkirjades: Mälestusi jm.), partsiaalse predikaatiivi ja objekti tarvitamisel.

Eesti keeleõpetuse alal puudus meil õigekeelsussõnaraamatule toetuv grammatika. O. Looritsa 1923. a. ilmunud keeleõpetus oli teatavasti uuenduslik ega arvestanud kuigi palju keeletoimkonna seisukohti. Eelmised grammatikad olid aga vananenud ega suutnud enam rahuldada tegelikke tarbeid. Sellepärast oli kõigiti tervitatavaks nähtuseks täiel määral "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" seisukohti silmas pidava keeleõpetuse ilmumine. Oma seisukohti põhjendab Muuk "Eesti keeleõpetuse" eessõnas järgmiselt: "Käesoleva raamatu autor on püüdnud valida võistlevaist rööbasvormidest need, mis keeletarvitajate hulgas kõige laiemal määral on tunnustatud ja tarvitusel. Autor on veendunud, et ainult see tee suudab meid kiiremas korras viia tarvilisel määral fikseerunud kirjakeeleni, sest kui iga keeletarvitaja püüab maksta panna oma subjektiivset maitset ja omi tõekspidemeid, siis ei ole loota, et lähemas tulevikus võiks tekkida ühine keele-norm. Sellepärast on autor kõhklemata omaks võtnud need keelelised seisukohad, mis on avaldatud "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus", sest kõnesolev teos on normina ennast meie keeletarvitajate hulgas suutnud maksta panna muude keelejuhistega võrreldes kõige suuremal määral, ja see on antud puhul oluline."

Ühelt poolt mainitud seisukohad, teiselt poolt autori loogiliselt läbimõeldud ja asjalik esitusviis ongi need tegurid, mis Muugi keeleõpetuse tegid üldsusele vastuvõetavaks. Sellestasamast raamatust avaldas Muuk lühema

väljaande koolidele pealkirja all "Lühike eesti keeleõpetus" I (1927), milleat ilmus rida trükke. Muugi keeleõpetus on samuti olnud selle mõtte teeniatusea, mis EKS-ile on alguseat peale omane olnud, nimelt - aidata kaasa ühise ja ühtlase kirjskeele loomiaeaks. Ja seda üleaannet on Muugi raamat kindlaati täitnud.

Tunduvalt vähem õnnestunud ja vähem iseseisev on 1930. a. E. Muugi ja M. Tedre poolt avaldatud "Lühike eesti keeleõpetus" II, mia on määratud peamiselt koolidele. Samuti ei tule keelearenemiae seisukohalt enam arvesse hilisemad EKS-i poolt avaldatud keskkooligrammatikad.

Kui lõpuks veel peatuda mõnel EKS-i keelelialal tegevusalal, siis tuleks nimetada siin oskusaõnastikke, milledest õige mitmed on välja tõõtatud keeletoi mkonna vastavate allkomisjonide poolt.

Käesoleva sajandi alguses puudusid oskusaõnastikud peaaegu täiesti. Raske oli midagi teaduslikku eesti keeles kirjutada, sest puudus teaduaekeel. Oskusaõnade puudust tunti eriti teravaati esimestes emakeelsetes koolidea ja populaarteaduslike tõõde kirjutamisel. Oskusaõnade saamiaeka pöörduti EKS-i poole. Ja nii ilmusid juba sajandi esimestel aastakümnetel EKS-i kaasabil mitmed oskusaõnastikud, nagu "Mathematika õnastik" 1909, "Maateaduse õnastik" 1911, "Keemia õnastik" 1914, "Kodumaa taimed" 1 1918. Eriti intensiivseks muutua aga tegevus oskusaõnastike alal kolmandal aastakümnel, sest nüüd hakkasid seoses sest keele muutumisega ametlikuks keeleks nii kool kui teadus nõudma vajalikke emakeelseid oskusaõnu. Kogu terminoloogilise tõõ korraldajaks saab nüüd õigekeelsusaõnaraamatu toimetaja J. V. Veski, kes isiklikult võtseb osa paljude oskusaõnade-komisjonide tõõat, koordineerib seda tegevust ja rakendab siin produktiivselt uute terminite tuletamise võimalusi. Selle hiiglatõõ tulemuseks on mitukümneend oskusaõnastikku, milledeat mitmed on ilmunud ka EKS-i toimetusel ja kirjastusel (näit. "Botaanika oskusaõnastik" 1929 jt.).

Kogu Eesti Kirjanduse Seltsi keeleline tegevus on lähedases seoses eesti kirjakeele arenemisega. EKS-i keelelised taotlused - alates esimestest kooalekutest ja lõpetades viimastega - on olnud üllatavalt ühtlased. EKS-i suurimaks püüdeks on olnud ühise ning ühtlase normeeritud kirjakeele loomine, selle süsteemikindel arendamine ja rikastamine. Seda ülesannet võib üldjoontes pidada täide-
tuks. Seejuures väärib märkimist, et EKS-i keeleteoimkond ei ole kunagi keeldunud tunnustamast ka seda, mis keele-
uuenduslike ringide poolt on keelde tulnud, - peaaegu, kui see uus on leidnud küllaldast poolehoidu ja saanud kirjanduse kaudu tuttavaks. Keeleteoimkonna poolt on leid-
nud aaktsioneerimist kõik ettepanekud, mis on olnud kül-
lalt otstarbekohased ja levimisvõimelised. Tüüpiliseks näiteks võiks siin olla keeleteoimkonna otsustest ike-lõ-
pulise mitaase omastava (õnnelike, kirjanike) lubamine.

Kui küsida, missugustel aladel on EKS-i keeleline tegevus olnud kõige viljakam, siis on siin vahest raske kindlat vastust anda. Ortograafia ja morfoloogia alal on ju EKS-i seisukohad olnud kõikemäärava tähtsusega. Leksikaalse alal sisaldab "Eesti õigekeelsuse-sõnaraa-
mat" kindlasti väga rohkesti väärtuslikku, kuid selle kõrval esineb seal ka sõnu, millede tarvituselevõtt on kaheldav. Naib, et ilukirjanduse keelele on keeleuuendus enam uut andnud kui õigekeelsus-sõnaraamatu autorite loomine, teadusekeelele aga pakub õigekeelsus-sõnaraamat kindlasti enam. Keelt sõnarikkamaks teha on aidanud mõ-
lemad. Et õigekeelsus-sõnaraamat süntaktilisi küsimusi vähe riivab (näit. rektsioon), siis ei ole siin vahest EKS-i mõju niivõrd tunduv, pealegi kui mõningaid küsimu-
si, nagu sõnakord, kirjavahemärkide ala j.m. EKS-i keele-
toimkond ega ka Kettunen "Lauseliikmed" ei puuduta.

Lõpuks võiks veel esitada küsimuse, missuguses suunas on arenenud meie kirjakeel ja kuidas ning millal on normeeritud keel makavusele pääsenud. Huvitav on sel-
les suhtes jälgida "Loomingut", sest "Looming" on nähta-

vasti oma kaastõelistele jätanud keele alal teatava vabaduse. Võrdleme näiteks 1923. ja 1933. a. "Loomingut" keeleliselt.

1923. a. "Loomingua" avaldatud luuletustest on normeeritud keeles 9, rahvaluulekeeles 1, lõuna-eesti murdes 6 ja uuenduslikus keeles 33, seega on normeeritud keelea kirjutatud 18% ja uuenduslikus keeles 68%.

Kümme aastat hiljem on vahekord veidi teissugune. 1933. a. on normeeritud keeles 49 luuletust, uuenduslikus 98 ja lõuna-eesti murdes 4. Seega on normeeritud keeles 32%, uuenduslikus keeles 64%.

Käesoleva aasta (s. o. 1938. a.) kolme esimese numbril põhjal on pilt veelgi muutunud: uuenduslikus keeles on luuletusi ainult 6, normeeritud keeles 22, lõuna-eesti murdes 4. Normeeritud keeles on seega kirjutatud 68%, uuenduslikus keelea ainult 18% luuletustest.

Proosavormia kirjutatud tõõde puhul on see arenemisaund veelgi ilmekemalt märgatav. 1923. a. oli normeeritud keeles kirjutatud 36 proosatõõd (neiatki 10 tõlget) ja uuenduslikus keeles 38 tõõa. Seega oli ka proosa alal ülekaal uuenduslikus keeles kirjutatud tõõdel.

1933. a. oli normeeritud keeles kirjutatud 110 artiklit, novelli, arvuatuat, uuenduslikus keeles aga ainult 44 (s. o. 28%). 1938. a. "Loomingu" esimestes numbrites oli aga 54 normeeritud keeles avaldatud kirjutist ja ainult 3 uuendusliku keele sugemeid siaaldavat arvuatust. Järele on jäänud seega ainult mõned üksikud, kes veel pole loobunud omal ajal soovitatud uuenduste tarvitamisest.

Siit selgub, et EKS-i keelekorralduslikud püüded on vilja kandnud ja et me oleme välja jõudnud enam-vähem ühtlase kirjakeeleni. Eesti Kirjanduse Selts oma keeletoimkonnaga ja väljaannetega on käesoleval sajandil kindlasti olnud teguriks, mis on otsustavalt mõjustanud meie kirjakeele arenemist.

35. Ülevaade J. V. Veski elust ja keelelisest tegevusest.

J. V. Veski sündis 27. juunil 1873. a. Põhja-Tartumaal Kudina vallas Vaidavere külas (praeguses Jõgeva rajoonis) taluniku pojana. Algõpetust lugemises ja kirjutamises sai ta kodus oma isalt Gustavilt, kes oli kihelkonnakooli haridusega. Küllaldase koduse ettevalmistuse tõttu käia ta ainult ühe talve kohalikus Vaidavere külakoolis. 1883. a. astus ta Maarja-Magdaleena kihelkonnakooli, kus õppis kuni 1887. aastani. Juba aiin alustas ta n. ü. oma keelelist tegevust, sest temale kui õigekirjutuses kõige tugevamale usaldati kaasõpilaste poolt salaja väljaantava kooli-ajalehe korrigeerimine.

Kihelkonnakooli lõpetamise järel siirdus 14-aastane Veski oma õpinguid jätkama Tartu H. Treffneri eragümnaasiumi, missugune kool oli sel ajal ainuke, kus vaesemad õpihimulised noormehed vanuasele vaatamata võisid oma haridust täiendada. Siin olid Veski huvialadeks keeled, botaanika ja muusika. Elavalt võttis ta osa kõigist kooli seltskondlikest üritustest, olles sageli nende algatajaks ja juhtijaks. Nii moodustas ta oma klassikaaslastest kolmekordse meeskvarleti, juhatas muusikalisi ettekandeid ja käis oma laulu- ja näitetrupiga mitmel pool Tartumaal laulmas ja Kunderi "Kroonu onu" mängimas. Niisama tubli oli ta ka oma õpinguis. Alati oli ta oma klassi parimaid õpilasi. Silmapaistva eduga õppis ta nii vanu kui uusi keeli. Tema huvi eesti keele vastu, mida tolleaegses keskkoolis teatavasti ei õpetatud, avaldus selles, et ta endale muretses Wiedemanni sõnaraamatu ja hakkas sellele koguma lisamaterjali nii kodumurdest kui ka kaasõpilastelt. Kogutud sõnavara saatis ta J. Hurdale Wiedemanni sõnaraamatu uue trüki jaoks.

Peale H. Treffneri eragümnaasiumi kursuse lõpetamist 1894. a. oli Veski lühemat aega Peterburis ühes

aksa kinnises internaadiga õppeasutises ("Ketharinen-
asyl") õpetajaks, kuid eesine väime õhkkond ei meeldinud
talle, nii et ta juba mõne kuu pärast tagasi tuli Tartus-
se, kus ta asus tööle samasse Treffneri kooli võõrkeelte-
loenu- ja muusikaõpetajana. Et eragümnaasiumi lõpetamine
aga veel õigusi ei andnud kõrgemasse kooli astumiseks,
siis õiendas Veski 1896. a. Narva gümnaasiumi juures ka
riiklikud küpseuseksamid. Nend oli tee kõrgemasse kooli
avatud. Huvide kohaselt oleks tal olnud soov Peterburi
konservatooriumi minna, kuid majanduslikel põhjustel
polnud see teostatav. Seetõttu astus ta 1896. a. sügisel
Tartu ülikooli.

Kuigi ta oma stuudiumisaineks ülikoolis oli valinud
loodusteadused, tundis ta elavat huvi ka eesti keele vas-
tu. Nii oli ta pidevalt üks väheseid tolleaegse eesti kee-
le lektori K. A. Hermannini venekeelsete eesti keele loenu-
gute kuulajaid. Keelelistes küsimustes hakkasid tal juba
nüüd kujunema omad seisukohad, nii et ta mõnigi kord sat-
tus vaidlusse oma õpetajaga.

Ülikoolis liitus Veski tolleaegse marksistliku ees-
ti ja läti üliõpilaste rühmitusega. See illegaalne ring
pidas erakortereis oma koosolekuid, kus refereeriti ühis-
kondlike küsimuste üle, arutleti kirjanduslikke teoseid
ja lauldi tööliste laule. Ring püüdis rahvale korraldada po-
pulaarteaduslikke loenguid ja oli opositsioonis tolleaeg-
se eesti kodanlusega. Kui see rühmitus hakkas välja andma
koguteost "Lõbu ja Teadus" (1, 1898), siis usaldati Veski-
le selle koguteose keeleline toimetamine. Nii algas juba
möödunud sajandi lõpul Veski õigekeelsuslik tegevus.

Ainelistel põhjustel pidi Veski ka ülikoolipõlves
jätkama töötamist H. Treffneri eragümnaasiumis. Pealegi
oli tal koolis õige raske töökoorem: tal tuli täita kooli
inspektori⁵ ülesandeid, juhatada orkestrit ja õpetada
üle 30 tunni nädalas. Selle kõrval tegutses ta ka tõlkija-

⁵ Tolleaegse gümnaasiumi inspektori ülesanded vastavad
umbes tänapäeva kooli õppealajuhataja omadele.

na. Nii on ta eestindanud V. Korolenko ("Kuritöö"), A. L. Kielland'i ("Garman & Worae") jt. töid. Samal ajal võttis ta agaralt osa ka Tartu seltskondlikust elust, oli apordiaelseta "Taara" juhatuse liikmeks, töötas kaasa "Vanemuise", "Karskuu Sõbras", korraldas kõnekooalekuid, juhatas laulukoori, esines ettekannetega (näit. refereeris "Vanemuise" avalikul koosolekul Engelai põhjal "Perekonna tekkimisest") jne. Et seesugune pingeline töö ei võimaldanud pidevalt õppida, siis katkesid Veski õpingud ülikoolis 1899. aastal.

Peale ülikoolist lahkumist jätkas Veski oma pedagoogilist ja seltskondlikku tegevust Tartus, kuni ta 1900. a. sügiasel siirdus Harkovisse koduõpetaja kohale. Siin oli tal võimalus ühe õppeaasta jooksul lähemalt tutvuda vene tollesaegse kodanluse eluga. Veski ei kaotanud aga selgi ajal sidemeid Tartuga. Ta jätkas kaastööd endise "Lõbu ja Teaduse" järglasel kuukirjale "Rahva Lõbu-Leht", tõlkes sellele vene autorite, näiteks Tšehhovi jt. töid.

Kui 1901. a. hakkas Tallinnas ilmuma ajaleht "Teataja", siis kutsuti J. V. Veski siia toimetuse sekretäriks ja ühtlasi keeleliseks toimetajaks. Sellega algab õieti teine periood Veski elus, algab ajalehesahe-põli. Muud avanea Veskil ka avaram tööväli keele alal. Koos Ed. Vildega kaalus ta eesti kirjakeele arendamise küsimusi ja tuli otsusele, et tuleks enam eelistada põhja-eesti murretele omaseid jooni. Sellepärast hakkas "Teataja" tarvitama vorme nagu pea, peal, hea, seal, võerad, ilusaaste jne. Teiselt poolt püüdis "Teataja" keelekõsimustes arvestada ka laiemate hulkade, eelkõige Tallinna tööliskonna soove. Nii näiteks tarvitati varem atreigi tähiatamiseks sõna töötõrkumine, kuid et see töölislatal ei meeldinud, siis loobuti sellest ja võeti tarvituaale streik. Töö "Teataja" toimetuaas kaatia 1905. a. revolutsioonini, mil ajaleht suleti.

Järgmistel aastatel töötas Veski mitmete Tallinna ajalehede toimetustes. Tavaliselt need ajalehed suleti

tsaarivõimude poolt juba pärast lühemaajalist ilmumist. Nii töötas ta Jaak Järve "Virulase", "Uue Virulase" ja "Sädemete" juures, hiljem ajalehtede "Vaatileja" ja selle järglase "Sõnumed" toimetuses. Hoolimata stolõpinliku reaktsiooni rasketest tingimustest püüdis Veski ka neil aastail ühiskondlikust tööst osa võtta. 1907. a. sügisel, kui Veski oli III Riigiduuma Tallinna linna valimiskomisjoni juhatajaks, arreteeriti kõik vabameelsemad valimistööde ettevalmistajad, nende hulgas ka Veski. Et aga tema oletatavat riigivastast tegevust ka väljamõeldud süüdistuste varal kuidagi ei suudetud kindlaks teha, siis vabanes Veski pärast 17-päevast aresti.

Peale ajalehetöö jätkas ta sel ajal vähesel määral ka oma pedagoogilist tegevust. Nii õpetas ta Narusbeck'i kaubanduskoolis eesti keelt ja kodumaa ajalugu (1906-1907), oli Eestimaa Rahvahariduse Seltsi poolt korraldatud täiskasvanute kursustel, nn. tööliste õhtukoolis geograafia ja loodusloo õpetajaks (1907. a.) ja pidas rea avalikke loenguid loodusteaduslike ja kirjanduslike küsimuste kohta. Eriti tuleks aga Veski sellealalisest tegevusest esile tõsta korduvaid pikemaageid eesti keele kursusi (1906-1908), mille järele tunti tungivat vajadust.

1908. a. siirdus J. V. Veski "Päevalehe" toimetusse, kuhu ta jäi kuni 1914. aastani. Siin oli tema ülesandeks ajalehtede "Päevaleht", "Aeg" ja "Koit" keeleline kontroll, aga samuti ka teatri- ja muusikaarvustus. Samal ajal oli ta ka ajakirja "Eesti Kodu" tegevtoimetajaks. Märkida võiks tema tolleaegsest tegevusest ka seda, et kogu 1910. a. üldlaulupeo korraldus lasus Veski õlgadel.

1914. a. kutsuti Veski Tartusse Eesti Kirjanduse Seltsi teadusliku sekretäri kohale, millega algas uus ajajärk Veski elus, algas tema keelemnepõli. Nüüd sai ta aktiivselt osa võtta "Eesti keele õigekirjutuse-õnaraamatu" koostamisest, sai asuda ka edaspidist keeleuurimis- ja keelearendamistööd suunama. Oma kirjutises "Eesti Kirjanduse Seltsi tegevus ja kavatsused" ("Eesti Kirjandus"

1914, lk. 137-146) rõhutada Veski õige tunduval määral keele oaatähtsust Selta tegevuaakavaa. Nii märkis ta siin vajadust eesti rahvakeele materjale kirja panna, eesti kohanimeaid koguda, eesti keelt teadualikult uurida, eesti kirjaviisi ühtlustada, õigekirjutuse-õnaraamatu töö lõpule viia ja oakuuõnu kavakindlalt looma hakata. Seda programmi hakkaski Veski nüüd teostama. Järgmisel aastal, kui Veski valiti ka ajakirja "Eesti Kirjandus" tegevaks ja vastutavaks toimetajaks, laienes ta tööpõld veelgi. Hoogne keeleline tegevus, mille pooleat senini oli silma paistnud Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduse-osakond, kandus ühes Veski tulekuga Tallinnast Tartu. Eesti Kirjanduse Selts, eriti selle keeletoimkond hakkas kujunema määravaks asutuseks eesti kirjakeele normeerimise alal.

Järgnevad sõja-aastad pidurdaaid tunduvalt tööd. Hoolimata raskustest jätkas Veski ka ael ajal Seltsi tegevuse korraldamist, kuigi tal enesel tuli teenida "Postimehe" toimetuses või olla lektoriks algkooliõpetajate kursustel. Nii näiteks jätkati Veski aktiivsel osavõtul neil aastail "Eesti keele õigekirjutuse-õnaraamatu" koostamist ja täiendamist, nii et raamat võis 1918. a. ilmuda.

Kui pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni hakati nõukogude võimu poolt organiseerima Tartu ülikooli tööd, siis oli Veski siin ette nähtud eesti keele professori kohale, kuid järgnevad sündmused ei võimaldanud Veskil seekord tööd õppejõuna alustada. Kui aga 1919. a. sügisel avati kodanlik Eesti ülikool, siis ei saadud ka siin ilma tema abita läbi ja ta valiti Tartu ülikooli eesti keele lektoriks. Sellega algas õieti kolmas periood Veski elus, algas tema töö kõrgema kooli õppejõuna.

Tartu ülikooli eesti keele lektori kohal töötas Veski tervelt veerand sajandit, s. o. 1944. a. sügiseni. See oli küllaltki viljakas keelelise tegevuse ajajärk, sest sel ajal valmis tema keeleline suurtöö "Eesti õigekeelsuse-õnaraamat", samal ajal koondus ka kogu erialaliste oskussõnade soetamise ja ühtlustamise töö tema kätte, mille

tulemuseks oli meie tänapäeva teaduskeelele kindla aluse rajamine. Mitte vähem intensiivne polnud ka ta pedagoogiline tegevus sel ajal. Eesti keele lektori ülesannete kõrval oli ta õppejõuna tegev veel mitmes Tartu keskkoolis, nii lähemat aega Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumis (1919-1920) ja Tartu Haridusseltsi Era-õhtukeskkoolis (1919-1921), kümnekond aastat (1919-1929) H. Treffneri Gümnaasiumis. Erilist allakriipsutamist väärib tema töö eesti keele keskkooliõpetajate ettevalmistamisel. Tema poolt juhatatavas eesti keele didaktilis-metoodilises seminaris on saanud 15 aasta jooksul (1923-1938) ligi paarsada eesti keskkooliõpetajat oma metoodilise ettevalmistuse koolitööks. Korduvalt on ta tegev olnud ka eesti keele õppekavade koostamisel.

Selle väga mitmekülgse tegevusega ei piirdu aga Veski töö. Kuni 1922. aastani jätkas ta EKS-i teadusliku sekretäri ülesannete täitmist, kuni 1934. aastani oli ta "Eesti Kirjanduse" ja aastail 1936-1940 ajakirja "Eesti Keel" peatoimetaja. Väga arvukas - kokku üle poole tuhande - on ka nende teoste, eriti õpperaamatute ja teaduslike tööde hulk, mida ta keeleliselt on redigeerinud. Peale teaduslike tööde on ta redigeerinud ka ilukirjanduslikke töid, näiteks ilmusid tema poolt keeleliselt läbivaadatuks "Looduse" kirjastusel E. Vilde "Kogutud teosed". Samuti on tema kaastoimetamisel ilmunud 46 õpperaamatust koosnev sari "Keel ja Kirjandus", kuhu kuulub muu hulgas ka otsest tema isiklikul kaastööl koostatud viieosaline "Eesti keeleõpetus ja harjutustik" (1934-1936). Mainimata ei saa jätta ka seda suurt tööd, mida ta tegi omaaegse "Eesti entsüklopeedia" redaktsioonitoimkonna liikmena, sest entsüklopeedia toimetamiselgi tuli fikseerida veel terve rida oskussõnu ja lahendada paljusidki keelelisi küsimusi.

Ühiskondlikust tööst võttis ta aktiivselt osa. Nii oli ta kauemat aega kaastegev Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkonnas ja Akadeemilise Emakeele Seltsi juhatuses, aidates pidevalt

lahendada esilekerkinud keeleküsimumsi. Ta suurt keelelist tööd tunnustades valisid nii Eesti Kirjanduse Selts (1932) kui ka Akadeemiline Emakeele Selts (1933) J. V. Veski oma auliikmeks. Ülikool märkis oma hindavat suhtumist Veski tööasse sellega, et ta valis 1933. a. Veski Tartu Ülikooli audoktoriks.

Kibestust valmistas Veskile aga see asjaolu, et ta tol ajal kehtiva korra kohaselt vabastati 65-aastaseks saamise puhul 1938. a. vanuse tõttu eesti keele lektori kohalt ja et ta võis nüüd ainult õppeülesandetahtjana oma tööd ülikoolis jätkata.

Nõukogude korra kehtimahakkamisel avanes Veskil võimalus uuesti täieõigusliku õppejõuna oma armastatud alal tööle asuda ja nüüd leidis ta töö ka taht tunnustust. 1944. a. sügisel määrati Veski Tartu Riikliku Ülikooli dotsendiks, missugusel kohal tal oli võimalik hakata peale praktilise eesti keele kursuse lugema ka teoreetilisi aineid, näiteks eesti keele semasioloogiat. 1945. a. anti Veskile Eesti NSV teenelise teadlase aunimetus. 1946. a. sai Veski ülikoolis eesti keele kateedri juhatajaks ja 1947. a. eesti keele professoriks. Sellega hindasid nii Tartu Riiklik Ülikool kui ka NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeerium väärikalt Veski suurt ja kauaaegset tööd eesti keele ja eesti teaduse arendamisel.

Kui 1946. a. loodi Eesti NSV Teaduste Akadeemia, siis määrati J. V. Veski Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemikuks. Järgmisel aastal, kui alustas tööd TA Keele ja Kirjanduse Instituut, sai Veski Instituudi sõnaraamatute ja õigekeelsuseektori juhatajaks, missugusel kohal Veski töötas kuni 1952. aastani, mil Keele ja Kirjanduse Instituut viidi Tartust Tallinna. Hoolimata oma kõrgest eest jätkas akadeemik Veski tööd Tartu Riiklikus Ülikoolis kuni 1956. aastani. Sidet ülikooliga ei kaotanud Veski aga ka hiljem, juhendades aspirante ja võttes osa nii teaduskondliku kui üleülikoolilise õpetatud nõukogu tööst.

Nõukogude aja tingimustes on Veski saanud oma või-

meid ja rikkalikke kogemusi keele alal täiel määral rakendada. Ta oli juhtivalt tegev meie keeleelu organiseerimisel ja keelelise töö suunamisel. Kogu sõjajärgsel perioodil kuni oma surmani oli ta Emakeele Seltsi esimees. Tema aktiivsel kaasabil asuti Keele ja Kirjanduse Instituudis "Suure õigekeelsus-sõnaraamatu" koostamisele ja avaldati esimesed vihud (I - 1948, II - 1951), tema juhtimisel koostati "Poliitiliste ja majandusalaste oskussõnade sõnastiku" käsikiri (makett trükiti 1950. a.) ja töötati teistegi alade oskussõnavara soetamisel. Tema viis koos B. Pravdini-ga lõpule suure "Vene-eesti sõnaraamatu" töö (1947) ja abistas keskkooli eesti keele grammatikate koostamistööd. Ta esines keeleteaduslike ettekannetega nii Eesti NSV-s kui ka vennasvabariikides ja avaldas rea artikleid keeleteaduslikes väljaannetes. Tema juhendamisel töötas edukalt terve rida Tartu Riikliku Ülikooli kui ka ENSV Teaduste Akadeemia aspirante. Oma elu viimastel aastatel töötas ta aktiivselt suure "Vene-eesti sõnaraamatu" koostamisel. Selle kõrval leidis ta aega ka teadusliku grammatika koostamisest ja mitmesugustest oskussõnade soetamiseks moodustatud komisjonidest osa võtta. Nii oli Veski kuni oma elu lõpuni aktiivselt ja loovalt tegev eesti keeleteaduse arendamisel.

Surm tabas teda 28. märtsil 1968. aastal, ligi kolm kuud enne 95. sünnipäeva. Rohke leinajaskonna, oma arvukate sõprade ja õpilaste saatel sängitati ta viimsele puhkepaigale Raadi kalmistul.

+ +
+

Järgnevalt olgu lähema vaatluse alla võetud Veski keelelised seisukohad, tema keeleline tegevus ja selle tulemused.

Nagu eespool märgitud, tekkis Veskil huvi eesti keele vastu juba koolipõlves. Ülikoolis püüdis ta oma keelelisi teadmisi täiendada K. A. Hermannini loengute kuulami-

sega, kuid Hermann'i ebaaustemaatilised "Laulu ja mängu lehe" keelelised analüüsid ja ahamused ning naiivsed seletused, mida Hermann pealegi ainuüksi oma teostega põhjendas, ei suutnud nõudlikku kuulajat rahuldada. Sellepärast polnud siis ime, et loogilist selgust ja teaduslikku taprust armastav noor Veski "Rahva lõbu-lehes" 1900. a. kirjutas Hermann'i "Eesti üldlause teaduse raamatu" kohta arvustuse, või nagu Hermann ütles, "pika laidulora", milles Veski alla kriipsutas Hermann'i töö pinnalisust ja nii sisuliselt kui keelelisi vigu. Eriti piitsutas ta siin Hermann'i puristlikke taotlusi, sest Hermann püüdis teatavasti "nii palju kui aga ial võimalik Eesti sõnu tarvitada ja võõraid sõnu Eesti keelest välja jätta"⁶. Veski aga leidis, et sellisel liialdatud purismil mingisugust mõistlikku alust pole. Samuti ei olnud Veski sellega rahul, et Hermann taime- ja loomade nimesid sageli saksa keelest tõlgib, ilma et ta arvestaks nende rahvapärasteid eestikeelseid nimetusi. Ka terminitena kasutatud sõnade nagu tõug, sugu, selts, osa, liik tarvitamine loogiliselt ebakindlas tähenduses ei rahuldanud Veskit⁷. Sellest selgub, et Veski juba siin nõudis keelelt rahvapärast ja loogilist selgust, missuguseid nõudeid ta ka hilisemal keele arendamisel on pidevalt silmas pidanud.

Kindlamad seisukohad keeleküsimumustes kujunesid Veski ajalehetöö jooksul. Kuigi ta "Teataja" juures ajalehekeele norme fikseerides pidas enam silmas põhjameestilisi jooni, ei võtnud ta siiski omaks Mihkel Veske seisukohti, kes tahtis kogu kirjakeelt rajada ainult nn. kesk-tallinnsmas murdele. Veski eelistas põhiliselt säilitada rahvuskeele senises arenemiskaigus valjakujunenud traditsioone, lisandades Hurda ja Hermann'i tarvituseviisile mõningaid laiemalt levinud põhjameestilisi vorme. Seega ei liitunud Veski keeleküsimumustes otseselt kellegagi oma eelkäijast.

⁶ K. A. Hermann, Eesti üldlause teaduse raamat shk encyklopädia konversationi-lexikon, I köide, kaaneleht.

⁷ Vrd. "Rahva Lõbu-leht" 1900, nr. 18, lk. 734 jj.

Hoogsamast keelelist tegevust alustas Veski 1907. aastal Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduse-osakonnas, kus ta algul oli juhatusel liige ja 1907-1914 esimees. Siin arutleti Veski algatusel tollesegase ortograafia kõikevaid küsimusi ja võeti vastu esialgsed otsused. Nii näiteks otsustati tarvitada üldiselt pikka ää-d peale tüvede hea, neal, pea, peasema, seadma, seal, teal, teadma (19. III 1907). aag - aja, poag - poia, mitte aea, poea (8. IV 1907), tuba - toa, ladu - laa, mitte tua, lau, vara - varre ja varas - varaa (17. IV 1907). ilusaate, tõeste, paremine (2. X 1907) jne. Et siin vastuvõetud otsused aga üldise tunnustuse leiaksid, selleks otsustati juba 1907. a. algul kontakti astuda Eesti Kirjanduse Seltsiga Tartus. Nii nagu juba Eesti Kirjameeste Selts, nii plaanitseb nüüd ka Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduse-osakond kokku kutsuda keeleküsimuste lahendamiseks laiemat koosolekut. Selle kohta kirjutatakse 1908. a. aruandes: "17. veebruaril 1908. a. jõudis osakond oma peakoosolekul muu seas otsusele, et tarvilik oleks keelekorraldamise otstarbeks kongressi kokku kutsuda, millel ülesandeks oleks Eesti keele kirjaviisises suuremat ühtlust soetada. Et aga otsustele, mida plaanitse-taval kongressil teha mõeldakse, võimalikult laialist poolehoidjateringi võita ja sel kombel ortograafialisi lahku-minekuid meie kirjakeeles vähendada, pidas koosolek koha-seks sellele kongressile kõigist meie kodumaa keeletundja-te ja tarvitajate ringkondadest asemikka kokku kutsuda."⁸

Esimene seesugune Veski initsiatiivil korraldatud ühi-ne nõupidamine, nn. keelekonverents, kus oli 6 osavõtjat Tallinnast Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduse-osakon-na ja 6 Tartust Eesti Kirjanduse Seltsi poolt, korraldati Tapal 30. mail 1908. Siin kaaluti kõigepealt põhimõttelisi küsimusi ja asuti, lähtekohaks võttes E. N. Setälä arvamusi, seisukohale, "et vastuvõetavad kirjakeele normid rahva

⁸ Eestimaa Rahvahariduse Seltsi 1908. aasta aruanne, Tal-linn 1909, lk. 27.

seas tarvitatavad, rahvale arusaadavad ja otatarbekohased oleksid" ⁹. Selle põhimõttelise otsuse sonestas Veski hiljem järgmiselt: "Keele ajalugu ja rahva kõnelemiseviisi peab silmas pidama, lõpulikuks otsustajaks olgu tungiva tarviduse kõrval aga nimelt o t a r b e k o h a s u s; nii siis: muudatusi tuleb ainult seal ette võtta, kus tungiv tarvidus seda nõuab, ja nimelt niisuguseid muudatusi, mis otatarbekohased on; seda seisukohta otsustati ka lahkuminekute kaotamisel tähele panna" ¹⁰. Et siin üldiselt heakikiidetud rahvagarasuse ja otstarbekuse printsiip sobisid ka Veski seniste vaadetega, siis võttiski Veski need seisukohad täiel määral omaks.

Kui jälgida ja võrrelda Tallinnas Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduse-osakonna poolt vastuvõetud seisukohti Tapa keelekonverentsi otsustega, siis selgub, et enamik Veski poolt Tallinnas kaalumiseks esitatud küsimusi leidis keelekonverentsil samasuguse lahenduse kui Tallinnas, näit. au, nõu (mitte auu, nõuu), hea, pea, peal, seal, teal, seadma, teadma (mitte ää-ga), tuba - toa (mitte tua), ilusaste, kauemine (mitte ilusasti, kauemini), gi- ja ki-liite tarvitamise kuaimus jne. Tallinnas leideid Tapa keelekonverentsi otsused pooldamist, sest need ei erinenud kuigi palju endisest tarvitamisest, kuid Tartus oldi nende otsuste suhtes skeptiline. Nii peab Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduse-osakond nurisema, et Tartu ajalehed ei täitvat Tapa konverentsi otsuseid, et Eesti Kirjanduse Seltsi juhatusel puuduvat "tõsine soov kirjaviisiasse ühtlust muretseda" ¹¹ jne. Samuti deklareerisid noor-eestlased, et nad jäävad hää, pää ja -sti juurde. Eesti Kirjanduse Seltsi üldkoosolekutel tunnistati küll Tapa konverentsi otsused vastuvõetavaks, kuid lubati mõningsil juhtudel parallealvorme tarvitada, näit. sti- ja ste-, mini- ja mine-

⁹ Seals., lk. 28.

¹⁰ J. V. Veski. Eesti kirjakeele reeglid, Tallinn 1912, lk. 4.

¹¹ Eestimaa Rahvahariduse Seltsi 1908. a. aruanne, Tallinn 1909, lk. 30.

liite puhul.

Hoolimata neist raskustest, mida tekitas ühiste seisukohtade vastuvõtmine, taotles Veaki kirjakeele ühtlustamise ja normeerimise jätkamist. Nii toimus teine ühine keelekonverents Tartus 1909. a., kolmas Tallinnas 1910. a. ja neljas jällegi Tartus 1911. a. Neil konverentsidel fikseeriti samuti rida seisukohti, milledest osa oli juba 1907. a. Veski poolt Tallinnas Eestimaa Rahvahariduse Selti kirjanduse-osakonna koosolekuil kõne alla võetud, näiteks otsus tarvitada katuaed, sõrmuaed (mitte katuksed, sõrmauksed), sõitis koju (mitte kodu), pähe (mitte pähä), otsus võõrnimede kirjutamises kohta (Byron, mitte Bairon) jt.

Nende keelekonverentside suurt väärtust eesti kirjakeele ühtlustamisel ei saa alahinnata. Kui jälgida nende keelekonverentside otsuseid J. V. Veski poolt koostatud kirjutise "Eesti kirjakeele reeglid" (1912) põhjal, siis selgub, et enamik neid seisukohti, mis keelekonverentsidel vastu võeti, on seesugustena jäänud püsima ka meie tänapäeva kirjakeelde, näiteks otsus tarvitada viisid, olid, oleksid (mitte viiaivad, olivad, oleksivad), ärkanud, vaadanud (mitte ärkanud, vaatanud), vägilane, võimkond (mitte vaelane, võimukond) jne.

Nende ühiste seisukohtade elluviimist püüdis Veski kõigiti ergutada. Ta kirjutas 1911. a. lõpul "Päevalehes": "Mis oleks, kui kirjatöö-tegijad - nii hasti kirjanikud kui ka ajakirjanikud - oma hea tahtmise kokku võtaksivad ja maha teeksivad t u l e v a a a s t a a l g u - s e s t peale vähemalt mõneski kirjaviisilises, o r t o g - r a a f i a l i s e s k ü s i m u s e s e n a m k ä - s i k ä e s k ä i m a hakata kui see senini on sündinud ... Head tagajärjed ei jääks siin mitte ilmsiks tulemata: kirjaviis omandaks meil selle tagajärjel ühisema laadi nii hasti koolis kui kodus ja seesugune korralikkus

kasvatada lugupidamist meie keele vastu" ¹².

Et just Veski nende keelekonverentside algatajaks ja aktiivsemaks osavõtjaks oli (muide ta oli ainuke konverentside 18 osavõtjast, kes kõigil neljal koosolekul kaasa tõotas), siis on meil küllalt põhjust pidada nende konverentside tulemusi kirjakeele ühtlustamise alal õige tunduval määral Veski teeneks.

Samal ajal, kui Veski alustab oma aktiivset õigekeelsuslikku tegevust, alustab ta ka oskussõnade küsimuse lahendamist. Juba 1907. a. avaldab ta Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduse-osakonna juhatuse nimel "Üleskutse Eesti keele sõnade korraldamise asjus", milles ta rõhutab vajadust ühtlustada mitte ainult eesti ortograafiat ja süntaksit, vaid ka sõnavara, eriti aga oaksõnade tarvitamist. Ta ütleb: "Et teaduslist Eesti keelt tarbesõnade poolest korraldada, tuleks meil järgmise eesmärgi poole püüda: Keeles olevate kunstsõnade seast oleks tarvis ühisel läbikaalumisel iga mõiste kohta võimalikult üks sõna tarvitamiseks kindlaks määrata, teised aga kõrvale heita, kuna nende mõistete jaoks, mille kohta Eesti keelea sõnu veel olemas pole, uusi sõnu tuleks sünnitada või laenata" ¹³. Selleks aga olevat vaja kogu olemasolev materjal kokku koguda. Edasi tulevat hoolitseda, et üks eestikeelne sõna ei oleks mitte liiga paljude tähendustega koormatud (näit. tolleaegses eesti keeles oli eesti võrdlus vasteks vene keele sõnadele сравнение, уравнение, равенство, пропорция). Uute mõistete jaoks olevat vaja luua uusi sõnu. Selle kohta märgib ta: "Niisuguste mõistete hulka käivad peale muude ka paljud üleüldiselt tarvilikud sõnad, nagu näit. Überzeugung - убеждение, Zerstreuung - рассеянность, Wahrscheinlichkeit - вероятность, ... Unentbehrlichkeit - необходимость, Medium - среда"¹⁴. Seejuures vihjab Veski juba siin nendele teedele, mille varal oleks võimalusi uusi

¹² J. V. Veski, Väike ettepanek kirjameestele, "Päevaliht" nr. 297, lk. 1.

¹³ "Päevaliht" 1907, nr. 218, lk. 1.

¹⁴ Seals., lk. 2.

sõnu saada, nagu seda on uute sõnade tuletamine ja sõnade laenamine eesti murdeist või teistest keeltest, samuti "unustusehõlma. langenud rahvasõnade" elustamine. Oluliseks peab ta teadusekeele seisukohast ka sünonüümide tähenduspiiride ja sõnade täpsete mõistesisude fikseerimist. Neid mõtteid kordab Veski järgmisel aastal ka Tartus Eesti Kirjanduse Seltsi üldkoosolekul, kus ta eelmisele lisandab veel paar olulist mõtet, nimelt vajaduse sõnade tuletamise reeglid fikseerida ja keskused luua, kuhu kõik terminoloogilised materjalid koondada. Veski ettepanekud kiidetakse siin heaks ja soovitatakse materjale saata kas Veski Tallinna või Eesti Kirjanduse Seltsile Tartu. Tegelikult aga tuleb neid materjale siiski kaunis napilt kokku, nagu selgub Veski poolt ajalehtedes avaldatud aruandest. Kull aga oli oskusaõnastike soetamise mõte sellega liikuma pandud ja järgnevatel aastail näeme just Eesti Kirjanduse Seltsi toimetusel uusi oskusaõnastikke ilmumas (1909 "Matematika õnastik" ja 1911 "Maateaduse õnastik").

Seoses keelekonverentsidega tekkis meil käesoleva saajandi teise aastakümne algul teatav elevus keele alal. Noor-Eesti rühmitusega liitunud esteeditsevad keeleteadlased nagu Joh. Aavik jt. ei rahuldunud enam nende seisukohadega, mis 1908. a. Tapa konverentsil olid keelearendamise aluseks võetud. Nad ei näinud kujundatavas kirjakeeles mitte ühist suhtlemisvahendit kogu rahvale, vaid tahtsid keelest teha "puhta kunsti" teenistuses seisvat ilukõlalist muusikariista. Sellepärast pöörasid nad selja nii rahvakeelsuse kui otstarbekohasuse põhimõttele. Joh. Aaviku poolt 1912. a. avaldatud kirjutised, nagu "Tuleviku eesti keel" ("Noor-Eesti" IV), "Ilusa keele kõlaline inetus", "Keele kaunima kõlavuse poole" ("Eesti Kirjandus" 1912) jt. ei saanud külmaks jätta Veskit, kes oli kogu aja töötanud nende printsipiide kohaselt, mis olid aluseks senisele keelearendamistööle. Ta ei saanud leppida sellega, et kirjakeel irdub rahvakeelest, et kirjakeelde tuuakse seesuguseid elemente, mis emakeele muudavad rahvale

kaugeks ja võõraks. Sellepärast võttis Veski veel kord kriitilise kaalumise alla eesti keele arendamise põhimõtted.

Seda teeb ta 1913. a. koguteoses "Voog" ilmunud artiklis "Eesti kirjakeele edasiarendamise-teekest". See kirjutis on Veski keeleteadlaste vaadete selgitamise seisukohalt üks põhilisemaid. Kuigi Veski siin mõnevõrra kaldub keelt vaatlema bioloogilise nähtusena, on ta siiski õigesti alla kriipsutanud keele ja seda keelt kõneleva rahva suhte, näidates, et keel areneb "edeneva elu nõudel" koos vastava rahvaga, "kes teda oma mõtete avaldamise abinõuks tarvitab" ¹⁵. Ta leiab, et keelt tuleb teadlikult ja kindla kava kohaselt arendada. Seejuures märgib ta, et "kõik Eesti keele pea-asjaliseks edasiarendamiseks tarvisminevad sugemed, kavad ja seadused peituvad meie keeles eneses, kui omapäralises Soome-Ugri keeltepere liikmes" ¹⁶. Et keele edasiarendamise teid leida, seks tuleb keelt uurida, siin olevaid seaduspärasusi avastada. Nii näitab ta, et rahvakeel teeb tähenduslikku vahet nimetavaliselt ja omastavaliselt liidetud sõnade vahel, näit. metamees ja metamees, käikiri ja käikiri. Seda eristamisvõimalust tuleb ka uute liidetavate sõnade puhul arvestada. Samuti tuleb sufiksrite tarvitamisel pidada silmas nende tähendust ja liitmisviisi, seega siis kihelkond ja saarlane eeskujul tarvitada õhkkond ja liitlane (tollal tarvitati ka õhukond ja liidulane). Uued keelde toodavad sõnad peaksid häälikuliselt vastama eesti keele struktuurile, sellepärast ei tohiks vastuvõetavaks pidada seesuguseid laensõnu, nagu vaihtuma 'vahelduma' ja ihaillema. Võõraste sõnade ja konstruktsioonide asemel on soovitatav kirjakeelde tuua meie oma murdesõnu ja väljendeid, mis on rahvakeelele palju omasemad ja kergemini vastuvõetavad. Neid põhimõtteid, kuigi piiratumalt ja teisendatult, rõhutas Veski ka järgmisel aastal "Eesti Kirjanduses" avaldatud artiklis "Eesti keele

¹⁵ Voog I, Tallinn 1913, lk. 99.

¹⁶ Seals., lk. 100.

praegune arenemisjärg"; neid rahvapärasusest ja otatarbekohasusest lähtuvaid seisukohti on Veaki hiljeminigi korralduvalt kaitsnud.

Kui Veaki 1914. a. Eesti Kirjanduse Seltai teaduslik-ku sekretärika tuli, lülitus ta kohe "Eesti keele õigekirjutuse-õnaraamatu" tööasse. Sõnaraamatu esialgne käsikiri oli selleks ajaks juba a-täheni valminud. 1915. a. märtsiks jõuti käsikirja esimese redaktsiooniga lõpule ja algas käsikirja täiendamine ning viimistlemine, missugusest tööst Veakil tuli juhtivat osa etendada. Et paljude sõnade tarvitamisest veel rohkesti kõikuvusi esineb, siis püüdis Veaki kõigepealt selgitada, missugune senini tarvitatud vormidest on laiemalt rahvas hulgas tuntud. Selleks avaldas ta 1916. a. ajalehtedes üleskutse "Tähelepanemiseks rahva-keele tundjatele", milles ta palub andmeid murdeti eri kujudel esinevate sõnavormide kohta, nagu pergament ~ pärgament, oherd ~ uherd ~ oherdi, hunik ~ hunnik, esiti ~ esite, kiber ~ kibr ~ kibr, võrd ~ võrt ~ võrra, liigende ~ liikmetega ~ liigetega /nuga/, jooata ~ jookata jne. Üleskutsesele tuli umbes 150 vastust, mille alusel fikseeriti küsitavad sõnavormid. Veaki hooleks jäi ka sõnaraamatu täiendamine võõrsõnadega ning vastava siasejuhatava reeglistiku kirjutamine¹⁷. Kui kogu materjal oli 1917. a. komisjoni poolt vastu võetud, siis kontrollis Veaki veel kord käsikirja ja toimetas selle trükki, ilma et ta komisjoni seisukohti oleks muutnud. Raamat ilmus 1918. aastal ja leidis sooja vastuvõttu, sest vahepeal oli keeleuundusliikumine keeletarvituse niipalju ebaühtlust toonud, et laiemad keeletarvitajate hulgad igatsusega ootasid keele normeermist.

"Eesti keele õigekirjutuse-õnaraamatus" esitatud keelelised normid põhinevad täiel määral omaaegseil keelekonverentside otsustel. Esineb sinult mõningaid kõrvalekalduisid, näit. tarvitatakse siin siiski ati- ja mini-liidet.

¹⁷ Eesti keele õigekirjutuse-õnaraamat, Tallinn 1918, lk. V - XIII.

nia vahepeal oli enam tarvitusele tulnud, lubatakse paral-
leelselt hea, pea ja hää, paa, tontisid ja tonta jmm. Pa-
ralleelvormide esitamist sõnaraamatus põhjendas Veski oma
üleskutses "Uhisele õigekirjutusele" sellega, et esimeses
õigekirjutust normeerivas sõnaraamatus on vaja keeletarvi-
tajaid juhtida võrdlemisi avaratesse piiridesse ja lubada
paralleelvorme, hilisemates trükkides aga on võimalik vähem
tarvitatavaid rööpvorme ära jätta ja kirjakeele tarvitust
suunata kord-korralt suurema ühtause poole ¹⁸. Sellega näi-
tas Veski kätte tee, kuidas ilma järskude murranguteta kir-
jakeelt normeerida. Nagu eesti kirjakeele hilisem arenemi-
ne on näidanud, oli see tee õige.

Veski üleskutse tarvitada õigekirjutus-sõnaraamatus
fikseeritud norme leidis laiemais keeletarvitajate ringi-
des üldist pooldamist, kuid enamik esteeditsevaid noorema
põlve kirjanikke jätkas siiski keeleuuenusliku keele tar-
vitamist. Nii kujunes meil käesoleva sajandi teisel aasta-
kümnel kaks kirjakeele teisendit, mida hiljem hakati nime-
tama "Veski keeleks" ja "Aaviku keeleks".

"Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat" lõppes müügilt
võrdlemisi kiiresti ja Eesti Kirjanduse Selts otsustas asu-
da uue ja suurema õigekeelsus-sõnaraamatu koostamisele. Sel-
le töö teostamine usaldati Veskile. 1919. ja 1920. a. peeti
rida keeletöimakonna koosolekuid, kus fikseeriti sõnaraamatu
laad. Uue sõnaraamatu piirid määrati palju avaramad: see
pidi sisaldama keeles tarvitusele tulnud murde-, uudis- ja
oskussõnu, pidi andma olulisemad liit- ja võõrsõnad, pidi
näitama sõnade hääldamist (3. valde, palatalisatsioon) ja
esitama mõnel määral ka sõnade seletusi. Selle raamatu üles-
andeks pidi olema fikseerida mitte ainult õigekirjutust,
vaid õigekeelsust laiemas mõttes ¹⁹. Et paljudel teadusala-
del oskussõnad veel puudusid, siis tuli paralleelselt õige-

¹⁸ Vrd. "Paevaliht" 1919, nr. 38, lk. 5.

¹⁹ Vrd. katkendit "Eesti õigekeelsuse sõnaraamatu" ees-
sõnast.

keelsua-sõnaraamatu tööga vastavates komisjonides ka väga mitmesuguste erialade oskussõnu fikseerida. Nii kujunes sõnaraamatu koostamine ühtlasi suureks keeleloominguliseks tööks. Sõnaraamatu põhimõttelised alused jäid endisteks, kuid morfoloogia alal võeti ette rida parandusi, näiteks otsustati tarvitada mitte konta, kirjanikka, vaid konte, kirjanikke, mitte /neid/ pudelid, meistrid, vaid pudeleid, meistreid, lubada nii esimesesse, toimetusesse kui ka esimesse, toimetusse, nii juurde kui juure jne. Sõnaraamatu töö toimus nii, et vastuvõetud seisukohtade ja otsuste kohaselt koostas Veski käsikirja, mille trükipoognaid lugesid ja täiendasid või parandasid sõnaraamatu-komisjoni või hiljem keeletoimkonna juhatuse liikmed. Seega kandis töö, kuigi koostatud Veski poolt, täiel määral kollektiivset ilmet. Esimesed "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" poognad jõudsid trükki 1923. a. ja tervikuna ilmus I köide 1925. a.

Eesti kirjakeele arenemise seisukohalt oli selle sõnaraamatu ilmumine olulise tähtsusega. See ei fikseerinud mitte ainult eesti grammatilisi norme, vaid näitas ühtlasi eesti sõnavara rikkust. On küllaltki märkimisväärt, et sõnaraamatu I köite ilmumine õige tunduvalt mõjustas eesti kirjakeele ühtlustumise protsessi. Peale 1925. aastat pidurdus keeleuuenemise edu, ei lisandunud enam märkimisväärsed uuendustepanekuid, aeglaselt, kuid pidevalt hakkas ühtlane normeeritud õigekeelsuse-sõnaraamatu keel, nn. "Veski keel" isegi ilukirjanduses tagasi tõrjuma "Aaviku keelt". Seesugune arenemiskaik on ka täiesti arussaadav, sest nüüd oli, tänu Veski tööle, ka normeeritud kirjakeel jõudnud sellele tasemele, et ta võis täiel määral rahuldada ajajärgu ühiskondlikke vajadusi.

"Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" II köide, mis ilmus 1930. a., oli rohke uudse materjali lisandumise tõttu muutunud palju tihedamaks ja sõnarikkamaks, kui seda oli eelmine. Eriti palju oli juurde tulnud uusi oskussõnu, mis - tõsi küll - kõik hiljem tarvitusele ei tulnud.

Samuti oli õige tihe sõnaraamatu III köite esimene pool (kuni sõnani "solaniin"), mis on kirjutatud J. V. Veski poolt, kuna E. Muugi poolt koostatud sõnaraamatu lõpuosa on tunduvalt hõredam. Trükist ilmus III köide 1937. a. Kogu sõnaraamat (1720 lk.) sisaldab umbes 130 000 sõna ja on suurimaks senini ilmunud eesti kirjakeele sõnaraamatust. Siin fikseeritud normid on saanud aluseks meie tänapäevasele kirjakeelele.

"Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" koostamine oli raske mitte ainult sellepärast, et selleks tuli palju eeltöid teha, palju materjali koguda, palju uutki luua, vaid ka sellepärast, et Veski tema töö pärast pidevalt kallale tungiti, et ta oma seisukohti järjest pidi kaitsma, et talle isegi ei võimaldatud seda suurt tööd rahulikult lõpule viia. Üheks huvitavamaks kallaletungiks õigekeelsussõnaraamatule on juba 1922. a. "Postimehes" ilmunud kirjutis "Õigekirjutus-sõnaraamatu teise tryki ilmumise puhul", milles juba enne, kui sõnaraamat on ilmuda jõudnud, nõutakse, et sõnaraamat mitte ainult vana traditsioonipärast kirjakeelt ei tohiks sanktsioneerida, vaid - vähemalt paralleelselt - ka kõik uuenduslikud vormid, nagu näiteks n-inessiivi (suuren metsan), i-imperfekti (kasvin, kõneli), nd- ja tet-partitsiibi (olnd, kirjutet) jne. peaksisae võtma. Seoses selle 18-punktilise protestiga, millele 44 kirjameest eesotsas Joh. Aavikuga on alla kirjutanud, peab Veski oma seisukohti valgustama. Oma vastuses margib Veski, et keele ühtlustamise seisukohast lähtudes ei saa pooldada liiga rohket paralleelvormide esitamist sõnastikus. "Kirjakeel peab püüdma võimaliku lihtsuse, selgejoonelisuse ja kerge õpitavuse poole"²⁰. Soovitatud keeleuenduslikud vormid ei ole aga ei otstarbekamad ega tingitud ka kultuurilistest vajadustest, sellepärast ei aitaks nende sissetoomine kirjakeelt ühtlustamise suunas

²⁰ J. V. Veski, Järelmärkused eelseisva kirjutuse kohta, "Postimees" 1922, nr. 309, lk. 4.

arendada ning nende tarvitamist kirjakeeles ei saa pool-
dada.

Siin esitatud kirjakeele arendamise seisukohti on
Veski veelgi täpsustanud 1933.a. "Eesti Kirjanduses", see-
kord kaitstes oma seisukohti Eesti Kirjanduse Seltsi kee-
letoimkonna vastu, kus oli soovitatud mõningaid õigekeel-
sus-õnaraamatus esitatud norme muuta. Kirjutises "Eesti
Kirjanduse Seltsi Keeletoimkonna viimaste otsuste kohta"
rõhutab Veski keelereeglite s i r g j o o n e l i s u s t,
s.o. vajadust vältida erandeid. Edasi märgib ta, et keel
peab olema o t s t a r b e k o h a n e, vormid tabavad,
lühikesed, sõnad kindla, loogiliselt piiritletud tähendus-
sisuga. Kõige selle juures arvestatagu m a i t s e k u s t,
võrsilt laenatud elementide ü h t e s o b i t u s t meie
keele põhialustega ja keele ajaloolisest arenemisest tin-
gitud mõjureid ²¹. Nagu siit selgub, on siin rõhutamist
leidnud eriti loogilisus keeles, kuna rahvapärased, mil-
lest Veski varemalt lähtus, on jäänud nüüd enam tagaplaa-
nile. See ei tähenda muidugi, et Veski nüüd ei arvesta rah-
vapärasuse nõuet, küll aga on ta enam hakanud nõudma kee-
le reeglipärasuse huvides ainekule valimise vajadust. Kui
Veski näiteks rahvakeelest valis liiteid uute sõnade soeta-
miseks, siis muutis või teisendas ta keele huvides sagedas-
ti nende tähendust vastavalt vajadustele. Näiteks rahvakee-
les on liited -/t/is ja -/t/us õieti samasisulised, kuid
Veski andis is-liitele, toetudes mõningatele eeskujusõnade-
le, tegevuse saadust või produkti märkiva üldtähenduse ja
rakendas seda liidet edukalt konkreetse tähenduses (näit.
vaetis, joonis, kivistis). Samuti võeti murdest songermu
ja loodi selle eeskujul sõnad nagu elamu, valamu jt. Niisiis
rahvakeele ainekule toetudes lõi Veski keelde uusi loogi-
liselt süsteempäraseid rühmi. Seejuures oli ta taotluseks,
et keel oleks reeglipärane ega sisaldaks erandeid. Need

²¹ "Eesti Kirjandus" 1933, lk. 335.

nõuded olid täiesti teostatavad, kui oli tegemist uute sõnade tarvituselevõtuga. Veidi raskem oli olukord, kui mõnda sõna oli juba harjutud ebareeglipäraselt tarvitama. Paljusid niisuguseid väärtuletisi, näit. toimekond, sõjalane, jaaliugustik jne. on Veskil korda läinud siiski juba võrdlemisi varakult parandada. Teisi seesuguseid sõnu, mis kas juba varemajal keelde tulnud või mis toetuvad teatavale eeskujule, on aga olnud raskem keelest välja tõrjuda, näit. sigatama, tegutsema (reeglipärasemate seatsama, teotsama asemel).

Samasugust süsteempärasust taotles Veski õigekeelsus-sõnaraamatus ka üksikute sõnade ja sõnavormide puhul. Näiteks sellepärast, et meil on keeles tüüp põlg : põlu, pidas ta võimalikuks tarvitada algul asemel ka sõnast alg : alu (= algus, hakatus) pärinevat vormi alul, või sellepärast, et meil on sõnatüüp kõrs : kõrre : kõrt, soovitas ta tarvitada ka niivõrt, kuigi vormid algul ja niivõrd on keeleajaloolise arenemise tulemusena sellistena keelde juurdunud. Enamik neist parandustest, mis pärast "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" ilmumist on tehtud, puudutabki peamiselt sõnu ja vorme, mis vastava reeglipärasuse alusel peaksid küll esinema seesugustena, nagu need sõnaraamatus fikseeritud, kuid millede rahvakeelne tarvitusviis siiski erineb sõnaraamatus olevast. Näiteks on just rahvakeelsusest lähtudes hilisemates sõnaraamatutes lubatud omastavaliiste vormide kõrve, palge, väikese kõrval tarvitada ka kõrbe, pale, väikse, või on vormid, nagu omnibuse, autobuse, pärlide, küpsede asendatud vormidega omnibussi, autobussi, pärlite, küpsete jne. Kui aga küsida, kas sel ajal ja nendes tingimustes, milledes see sõnaraamat valmis, oli vajalik süsteempärasust taotleda, siis tuleb sellele vastata jaatavalt. Reame mõnna, et ühise ja ühtlase kirjakeele taotlemisel tuleb paratamatult süsteempärasust silmas pidada, lähtudes keele seaduspärasustest. On ju selle sõnaraamatu kaudu palju endisi ebareeglipäraseid vorme kõrvaldatud ja tänapäeva kirjakeele normidele kindlad alused pandud.

Sõnaraamatut lehitsedes märkab tänapäeva keeletarvitaja, et siin esineb palju selliseid oskussõnu, eelkõige liitsõnu ja tuletisi, mis pole tulnud tarvitusele, näit. hüviatu, mihuslik, olmas jne. Ometi ei saa salata, et väga paljud siin esitatud uued sõnad ja tuletised on saanud meie tänapäeva kirjakeelele omaseks.

Need muutused, mis meie õigekeelsusnormides on hilisemal ajal toimunud, ei vähenda aga "Eesti õigekeelase-sõnaraamatu" väärtust. See teos on aluseks meie tänapäevasele ühtlasele kirjakeelele, meie tänapäeva keeleõpetusele, sellele teosele toetuvad kõik meie hilisemad eesti sõnaraamatud, näiteks võõrsõnade sõnastikud, tõlkesõnaraamatud jm. Eriti tuleb aga esile tõsta "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" põhjal koostatud teostest E. Muugi "Väikest õigekeelsus-sõnaraamatut", mis aitas Veski poolt fikseeritud norme praktikasse viia. Veski "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatut" arvestavad aga kõik hilisemadki eesti õigekeelsus-sõnaraamatud.

On loomulik, et Veski ei saanud teostada seda kirja-keele arendamise tööd, ilma et ta oleks kõigekülgsest süvenenud eesti keeleõpetusse. Tulebki tunnustada, et Veski on välja töötanud omaette eesti grammatilise süsteemi, mis on nii või teisiti aluseks olnud peaaegu kõigile meie hilisematele grammatikaile. Keeleõpetuslike küsimuste lahendamisel on ta taotlenud lihtsust, loogilist selgust ja nähtuste süsteempärasat liigitust. Ta on püüdnud - nagu juba eespool märgitud - vähendada erandeid, ja seda mõnikord isegi neil puhkudel, kui neil erandil on tugev rahvakeelne alus (näiteks on ta ilma kahtlusest soovitanud tarvitada ränki ja mitte ränku). Ta süsteempärasus avaldub vahest kõige paremini tema deklinatsioonides ja konjugatsioonides, mis on loodud eesti keele struktuuri päraselt ühistel alustel nii käänd- kui pöörsõnadele. Kahjuks ei ole Veski koostanud suuremat eesti grammatika käsiraamatut, vaid on oma seisukohti väljendanud ülikooliloenguis, üksikartikleis²² ja²² Vrd. J. V. Veski, Muutkondadest eesti keeleõpetuse. - "Eesti Keel" 1940, lk. 237.

koos A. Kase, A. Vaigla ja J. Väinastega avaldatud kesk-kooligrammatikas ("Eesti keeleõpetus" I - V, 1934 - 1936).

Eriti tähelepanndav on Veski töö tuletusõpetuse alal, sest derivatsiooniküsimustega tuli Veskil sõnaraamatulises töös kõige enam kokku puutuda. Kui varemalt oli tuletusliiteid tarvitatud teatud määral juhuslikult, ilma et ühe või teise sufiksi tähenduspiirkondi täpselt oleks fikseeritud (näit. K. A. Hermann, A. Grenzstein), siis püüab Veski kõigepealt selgitada, missugune tähendussisu ja tuletusviis on ühel või teisel liitel rahvakeeles. Nagu mainitud, ei piirdu Veski alati selle tähendussisuga, mis liitel ühes või teises murdes on, vaid teisendab liite rakenduslikku tähendust vastavalt kirjakeele vajadustele, avades sellega olulise tee kirjakeele rikastamiseks ja eriti teadusalastele oskussõnadele täpse sisu andmiseks. Veski ei rahuldu sellega, mis ta rahvakeelest leiab, vaid ta esineb selle edasiarendajana, uuendajana. Nii näiteks võttis ta tarvitusele umbisikulise tegumoe tüvele liituvat tu-adjektiivide tüübi, nagu nähtamatu 'mittenähtav', vaieldamatu 'mittevaieldav'. Kui ta Wiedemannist leidis väänlema sõnast pärineva murdesõna väänel, siis võttis ta selle oskussõnana tarvitusele ja lõi selle eeskujul rea sõnu, näit. süstel, töstel, hoidel jt. Või kui rahvakeeles esineb vahel puhas verbitüvi substantiivina (tapp, tapamaja), siis lõi ta sellest lähtudes rea sõnu, nagu laiend (verbiast laiendama), tõend, väljend, omand, üte, vaie (om. vaide) jne. Neid uute tüvede soetamise võimalusi on Veski eriti rakendanud oskussõnade loomisel.

Veski oli - nagu eespool nimetatud - juba 1907. a. saadik oskussõnade küsimusega tegelnud, kuid aktiivsemalt sai ta sellele tööle läheneda alles Tartus. Tungiv vajadus tekkis eestikeelsete oskussõnade järele pärast Veebruarirevolutsiooni. 1917. a. suvel kirjutas Veski "Sooviavaldused matematikustele", kus ta palub matemaatikuid oma ettepanekutega esineda oskussõnade asjus, sest "tuleb ju sügisest peale meie koolides matematikat Eesti keeles

õpetama hakata ja seal peavad siis ühised eestikeelsed oskusaõnad tarvitamiseks kättesaadavad olema" ²³. Nüüd hakkabki Veski pidevalt oskusaõnastike komisjonides töötama. Tema kaastöö esimese tulemusena ilmub 1918. a. taimede nimestik pealkirja all "Kodumaa taimed" I (u. 1900 nime). Järgneb töö zooloogiliste oskusaõnade alal. Selle teadusala oskusaõnadest avaldaaid H. Riikoja ja J. V. Veski kaks raamatut, nimelt 1924. a. "Selgrootute loomade süstemaatilise nimestiku" (u. 2000 sõna) ja 1930. a. ulatulikuma kogu pealkirjaga "Eestikeelseid zooloogilisi oskusaõnu" (u. 10 000 oskusaõna). Veski poolt tarvitusele võetud terminitest võiks siit nimetada sõnu, nagu aretama, iive (om. iibe) 'juurdekasv', sete, settima, urve (om. urbe) 'poor' jt. Edasi võiks märkida 1934. a. ilmunud "Oigusteaduse sõnastikku" (u. 9600 sõna), mis on samuti andnud üldtuntuks saanud termineid, nagu ajend, ajendama, kuulekas, kehtima, sõltuma jt. Maatesaduse oskusaõnadest on trükkis ainult väike osa ilmunud, kuid õpikute kaudu on paljud Veski poolt soetatud geograafilised oskusaõnad saanud meil igapäevasteks, näiteks maak, kõrg ja madalrõhk-kond, pinna, kivim jt. Samuti on õpikute kaudu tuttavaks saanud ka sellised Veski poolt esitatud matemaatilised terminid, nagu arvutama, korrutama, andmed, lõik, juhis, ühtima. Agronoomilisel alal on töötanud eri aegadel rida kitsamate erialade komisjone, millede töötulemused on avaldatud eri vihikutena (näit. "Põllumajanduslikud oskusaõnad" I - III, 1923 - 1926, jt.). Sellelgi alal on võetud Veski soovitusel tarvitusele sõnad, nagu töötlema, puhtima, kanala, sigala, nurisünnitus jm. Kohkesti on tulnud tarvitusele Veski kaasabil A. Valdesse poolt juhutatud komisjonis väljatöötatud arstiteaduslikke termineid, näit. haigla, lahkama, ravi, toime, valk, sündimus, toitumus jt.

Võimatu oleks siin loendada kõiki neid arvukaid sõnu, mis on loodud ühes või teises eriala komisjonis ja mis

²³ "Sakala" 1917, nr. 59, lk. 4.

vastava kirjanduse kaudu rahva hulgas on tuttavaks saanud. Mõnesuguse kujutluse sellest tööst võime saada, kui nime-
tame siin lisaks eespool mainituile neid erialasid, mille-
de terminoloogia fikseerimisel Veski on töötanud. Seesuguste aladena võiks märkida ajalugu, keemiat, tehnikat, metsandust, füüsikat, loomaarstiteadust, raamatukogundust, fotograafiat, keeleteadust, kirjandusteadust, filosoofiat, võimlemist, aiaandust, trükindust, kunstiajalugu, botaanikat, geoloogiat ja muusikat. Juba enne nõukogude ajajärku oli trükist ilmunud üle 30 Veski keelelisael kaasabil koostatud oskussõnastiku, milles kokku leiab üle 100 000 termini.

Nõukogude ajal jätkas Veski innukalt tööd oskussõnastava soetamise alal. Seda tegi ta eriti hoogsalt, olles Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute ja õigekeelsussektori juhatajaks. Siin töötati tema juhendamisel ter-
ves reas erikomisjonides kõigepealt läbi poliitika ja ma-
jandusteaduse alane terminoloogia, mida eriti hädasti va-
jati. Kogu materjal avaldati 1951. a. maketina "Poliiti-
liste ja majandusalaste oskussõnade sõnastiku" nime all²⁴. Teise alana töötati Veski kaasabil moodustati läbi kogu juriidiline sõnavara. Töö tulemusena avaldati 1951. a. ka "Õigusteaduse oskussõnastiku" makett, kuna trükki see sõnastik veel ei ole jõudnud. Peale mainitud alade on Veski viimasel aastakümnel töötanud veel ajaloo, matemaatika, bo-
taanika, võimlemise ja mitme teise eri ala oskussõnade komisjonis, aidates soetada eesti keelele vastavaid termi-
neid.

J. V. Veski on olnud eesti teadusekeele loomisel selleks keskeks keelemeheks, kee on kaasa töötanud enami-
kus eesti oskussõnade komisjonides, olles seega mitte si-
nult paljude teadus- ja oskusalade eestikeelse terminoloogia loojaks, vaid ühtlasi ka eri komisjonide töö ühtlusta-
jaks ja oskussõnade valjatöötamise printsiipide selgitajaks

²⁴ Trükist ilmus "Poliitika ja majanduse oskussõnastik" E. Nurme jt. poolt redigeerituna 1955. a.

ning rakendajaks ²⁵. Teadlase täpsusega ja õige keelemehe instinktiga on ta kindlate põhimõtete põhjal tarvitusele võtnud tuhandeid uusi oskussõnu. Seejuures on ta kogu aeg toetunud eelkõige rahvakeelele. Nagu ta oma kirjutises "Murdekeele kasutamise võimalusi eesti kirjakeele arendamisel" ²⁶ näitab, on murdeist pärinevaid sõnu kirjakeelde ületoomisel tulnud muuta nii vormilt kui aisult, näiteks on murdesõna taalk asemel kirjakeeles salk, pütel asemel pudel, murdeis kontvõõrast tähendav sõna nugiline on saanud parasiidi tähenduse jne. Sagedasti on murdelisest sõnast tehtud edasituletisi, näit. murdesõnast sõltus 'tripp' on loodud verb sõltuma jne. Murdeist pärinevate sõnade näiteks võikaid olla ka terminid nagu roie, roiskuma, käibima jm. Seejuures väärib märkimist, et Veski ei ole kasutanud kirjakeele rikastamiseks mitte ainult oma kodumurde sõnu, vaid on püüdnud selleks rakendada kogu eesti murrete sõnavara. Murdesõnavara kõrval on ta uute sõnatüvede saamiseks elustanud ka varem kirjakeeles esinenud sõnu, näit. kõnd, kõnnumaa 'tühi, harimata maa', lõiv 'maks' jm.

Oskussõnade puhul on eriti oluline sõnale kindla ja täpse tähenduse andmine. Sellepärast on tulnud Veskil fikseerida sünonüümide täpseid tähendussisusid ja tarbe korral juurde tuua uusi sõnu, näit. puu - puit, savi - sau, samuti tara - aed, elus - elav, laenama - laenutama jt.

Et oskussõnade hulgas on väga rohkesti liitsõnu, siis on tulnud fikseerida ka sõnade erinevate liitumisvõimaluste tähenduspiirkonnad, näiteks sisulised vahed sõnade nagu toitaine - toiduaine, rakk-keha 'rakuna esinev keha' - rakukeha, kõisnõör - kõienõör jt. vahel. Samuti on kasutatud mitmesuguseid konsonanttüvelisi liitumisviise, näit.

²⁵ Vrd. A. B. Б е с к и, Вопросы эстонской терминологии. - Труды 11. /Академия наук Латвийской ССР, Институт языка и литература/, Рига, 1953.

²⁶ Ilmunud koguteoses "Teaduslik sessioon 23.-27. aprillini 1947", Tartu 1948, lk. 135-149.

rakuskude 'клетчатка, tela cellulosa', kinnisvara, vaavli-
hape (vrd. vaavelhape, vaavliallikas), püsiheha, tsasteke
jne.

Briti suurt tööd, nagu juba eespool märgitud, on Veski teinud uute sõnade tuletamisel liidete varal. Ta on sõnade tuletamiseks kasutanud peaaegu kõiki eesti keele sufikseid, näiteks liiteid -us (hoius, suremus), -e (marge, om. märkme, algmed), -ik (istik, toinik, tuusik), -ng (avang, vaaring), -la (asula, hoidla), -istu (maistu, püistu), -kond (lihaskond, taimkond), -nd (padjand, talund), -m (ajam, andam), -ts (kaabits, hõõrits), -ti (külmuti, jahuti), -jas (kerajas, siugjas), -ta (vaaristama, kaivitama), -le (haaklema), -ne (paiknema) jne. Kuigi mõned tema poolt soovitatud liited (nait. -tis : ehitis, luuletis) on vastuseisu leidnud, on üldiselt siiski väga rohkesti tema poolt tuletatud liitelisi sõnu tarvitusele tulnud.

Peale oskussõnavaralise töö on Veski eriti nõukogude ajajärgul rohkesti tegelnud ka tõlkesõnaraamatute koostamisega. Arvestades ajajärgu vajadusi viis J. V. Veski koos B. Pravdiniga 1947. a. lõpule P. Arumaa poolt alustatud suure "Vene-eesti sõnaraamatu" (üle 90 trp.), mis on põhjalikum kõigist senini ilmunud vastavaist sõnaraamatutest. Raamat on saanud asendamatuks abivahendiks kõigile, kes oma töös lähemalt puutuvad kokku vene keelega või tõlgivad venekeelset kirjandust.

Aktiivselt on Veski kaasa töötanud ka õigekeelsussõnaraamatute koostamisel. Tema kaastööli asuti Tartu Riiklikus Ülikoolis ja hiljem Keele ja Kirjanduse Instituudis "Suure õigekeelsussõnaraamatu" koostamisele. See raamat pidi kavatsuste kohaselt sisaldama u. 160 000 sõna ja kujunema suurimaks eesti sõnaraamatuks. Raamatu koostamiseks andis Veski kasutada oma suured mitmekümne aasta jooksul süstemaatiliselt kogutud kirjakeele sõnavarakogud. Sõnaraamatu 1. vihiku ilmumisel (1948. a.) leiti aga, et selles on liigselt võõrsõnu ja vahetuntud mittetarvitatavaid oskussõnu, mistõttu järgnevas vihikus (1951. a.) esitatava

sõnavara hulka õige tunduvalt piirati. Hiljem, kui Veski lankus sektorijuhataja kohalt, jäi ta ühtlasi eemale ka "Suure õigekeelaus-sõnaraamatu" tööst. Raamat tervikuna jäigi kavatsatud kujul ilmumata.

Tunduvalt vähemal määral võttis Veski osa "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" (1953.a.) koostamise tööst, seda enam, et Veski ei saanud nõus olla kõikide keeleliste seisukohtadega, mis leidsid siin rakendamist. See on ka arusaadav, sest Veski on keele arendamisel rahvapärasuse kõrval pidanud silmas eelkõige keeleliste nähtuste kujundamist reeglipärasuse suunas, sõnaraamatute sektor aga arvestas ainult ranvakeelsust, vastavate voraide tarvitavust laiemate rahvahulkade poolt. Oma seisukohtade selgitamiseks on Veski viimastel aastatel avaldanud nii ajakirjanduses kui ka teaduslikes väljaannetes terve rea artikleid, milles ta ühelt poolt esitab oma arvamusi "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" normide kohta ²⁷, teiselt poolt selgitab aga ka tänapäeva kirjakeeles esinevaid puudusi ning ebakohti ²⁸. Kuigi mõningad Veski ettepanekud ei ole tänapäeva kirjakeeles enam teostatavad (nait. rätsepp jmm.), on enamik tema poolt esitatud seisukohti kirjakeele arenemise seisukohalt tõsiselt arvestatavad.

Lõpuks olgu tehtud mõned kokkuvõtted. Heites pilku Veski keelelisele tööle märkame, et Veski kunagi ei ole

²⁷ Vrd. J. V. V e s k i, Kriitilisi märkmeid "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" kohta. "Edasi" 1954, nr. 78, lk. 2; J. V. V e s k i, "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" huvides. - "Sirp ja Vasar" 1955, nr. 15, lk. 4.

²⁸ Vrd. J. V. V e s k i, Arenemise sihtjooni eesti kirjakeele foneetikas ja morfoloogias. - ENSV TA Toimetised 1955, 2, lk. 192; Ortograafilisi ja morfoloogilisi ebakohti eesti kirjakeeles. - Emakeele Seltsi Aastaraamat II, lk. 62; Ebakohti eesti kirjakeele sõnavaras. - ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria 1956, lk. 103.

teinud keelt "puhta kunsti" või "puhta teaduse" pärast, vaid alati on pidanud silmas ühiskonna keelelisi vajadusi. Ta on õigesti mõistnud keele sotsiaalset olemust, on püüdnud aidata luua kogu rahvale ühist ja ühtlast suhtlemisvahendit. Et keel on määratud rahvale, siis tuli selle arendamisel pidevalt arvestada kollektiivi, laiemate hulkade arvamust, tuli seda luua sellest materjalist, mida rahvas tundis ja tarvitas. Sellepärast hindas Veski nii kõrgelt r a h v a p ä r a s u s e põhimõtet. Kuid teiselt poolt oli vaja senisest teataval määral kaootilisest seisukorrast välja jõuda ühtluseni, oli tarvis luua ühine kirjakeel, nagu see esines teistel kultuurrahvastel, oli vaja fikseerida grammatika, oli vaja luua täpne teadusekeel. See omakorda nõudis keelelt loogikat, süsteemipärasust, nõudis sirgjoonelisuse taotlust, erandite kaotamist. Mõnikord aga sattus see loogilisust taotlev põhimõte vastuollu rahvakeelsusprintsiibiga. Ja siis tekkisid vastuolud teiste keeletarvitajatega, sest vormid nagu mõisu, küpsi, kõrvea ei olnud rahvakeeles laiemalt tuntud ega osutunud seetõttu elujõuliseks. Ja kuigi hiljem mindi tagasi vormide nagu mõisaid või kõrbes tarvitamisele, ei tähenda see, et Veski ühtlustav tegevus kirjakeele arendamise alal oleks olnud asjatu. Sel ajajärgul, kus eesti kirjakeel oli veel ebakindel, olid Veski poolt esitatud ühtlustamisanõuded väga vajalikud ja viljakad. Need mõned ülepakkumised, mis Veski oma ühtlustamistöös on esitanud, on olnud kerged parandada. Põhiliselt on ikkagi suur osa meie tänapäeva kirjakeele norme kujunenud ja fikseerunud meie kirjakeeles just tänu Veski tegevusele.

Ja kui me tänapäeval oma igapäevases suhtlemises tarvitame pidevalt sõnu, nagu taastama, kinnistama, loendama, avastama, koostama, taae, imik, sajand, juhend, näidis, väljak jne., siis kinnitab see ainult seda, et Veski tegevus on olnud viljakas ja jätnud jäädavaid jälgi meie kirjakeelde. See on ka arusaadav, sest Veski püüdis keele arendamisel lähtuda keeles eneses peituvaist seadustest, püüdis

mõista keele seadupärasusi, püüdis luua uusi tuletisi ja liitsõnu eesti keele enese seaduste alusel. Ainult sellest alusest lähtudes on võinud Veski saavutada edu.

36. "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" osast meie kirjakeele kujunemisel.

Tänapäeva eesti kirjakeele kujunemisel on olulist osa etendanud õigekeelsus-sõnaraamatud. Eriti silmapaistval kohal nende hulgas on kolmeköiteline "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat". Käesolevas püütakse mõnevõrra lähemalt jälgida, kuidas valmis see sõnaraamat ja missugune oli selle osa eesti kirjakeele arenemiskäigus.

Nagu teada, hakati käesoleva sajandi alguses seoses ühiskondliku elu arenemisega ja kirjasõna vajaduste suurenemisega üha enam tähelepanu pöörama kirjakeele rikastamisele ja selle normide ühtlustamisele. Neid küsimusi kaaluti nii Tallinnas Eestimaa Rahvanariduse Seltsis kui ka Tartus Eesti Kirjanduse Seltsis, eriti aga nende organisatsioonide poolt kokkukutsutud nõupidamistel, nn. keelekonverentsidel aastail 1908 - 1911. Juba nüüd leiti, et sellistel keelekonverentsidel võib küll üksikute lahtiste keeleküsimuste kohta teha otsuseid, kuid kogu keeletarvitust sel kombel ei saa normeerida. Sellepärast teeb J. Jõgever koosolekul ettepaneku hakata "Kirjaviisi õpetust ja sõnastikku" koostama, kusjuures kaudseks eeskujuks võetakse Grot'i vene õigekirjutuse käsiraamat. Ühtlasi valitakse siin komisjon sõnaraamatu eeltööde tegemiseks²⁹. Sama aasta novembris fikseeritakse "Õigekirjutuse sõnaraamatu" koostamise esialgsed põhimõtted ja asutakse õpetaja J. Tammemäe poolt ettevalmistatud käsikirja sõnasonalisele arutlemisele³⁰. 1914. aastal liitub selle tööga J. V. Veski, kes nüüd asus EKS-i teadusliku sekretäri kohale. Käsikirja esimene redakt-

²⁹ EKS-i Keeletoimkonna protokollid I - III, lk. 46-47.

³⁰ Sealsamas, lk. 54-56.

sioon valmis juba 1915. aastal ja kogu käsikiri ühes Veski poolt tehtud täiendustega ja sissejuhatavate õigekeelsusreeglitega 1917. aastal. Trükist ilmus raamat "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu" nime all alles 1918. aastal. Selles esitatud keelelised normid põhinevad suurel määral nn. keelekonverentside otsustel. Ometi tehti ka töö koostamise käigus mitmesuguseid parandusettepanekuid. Kui keelekonverentsid olid fikseerinud ainult hea, pea, siis nüüd otsustati lubada nii hea, pea kui hää, pää; kui keelekonverentsidel nõuti ste- ja mine-liite tarvitamist, siis nüüd lubati ainult -sti ja -mini (julgesti, paremini) ³¹.

Kuigi "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat", toetudes keelekonverentside otsustele, fikseeris terve rea vorme sellistena, nagu me neid tänapäeval tarvitame (näit. süsi - söe, siduma - seon, lugu - loo; number - numbrit, kelder - keldrit; lühemad mitmuse osastavad: maid, õid, kärgi, õrsi, hõlmu, õunu, koeri, pumpi, nuge, kuhje), ometi on selles sõnaraamatus veel küllalt palju tänapäeva tarvitusviisist erinevat, näiteks kirjutatakse siis veel ühe s-iga sõnad vars (om. varsa), märs, marsima, puls jt., erinev on veel paljude võõrsõnade tarvitusviis, näiteks admiraal, apelsiin, eksemplaar, bakteer, batsillus, lüürikus, melankoolia, patriark, monokl jt. Kõikuvusi on ka vormistikus, näiteks lubatakse tarvitada ainsuse osastavas nii eilset kui eilist, sisseütlevas nii keelde, meelde kui keele, meele, mitmuse osastavas nii -a kui -sid: tonta e. tontisid, kratta e. krattisid, kirpa e. kirpusid, kirjanikka e. kirjanikkusid. Tänapäevasest erinevad sellised mitmuse osastava vormid nagu (neid) soldatid, kallid, kartulid, endiseid, ränku, kenu, kellu jt. Et ka sõnavaras ei olnud veel küllalt ühtlust kujunenud, siis antakse siin rohkesti paralleelvorme, näiteks vähi, om. vähja ja vähk, om. vähi, pohlakas - pohlamari - palukas, libel - libl - lipl, päri - peri, kahtlema - kahklema, nelik - neljik, manitsema -

³¹ Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, Tartu 1918, lk. V, IX.

mainitaema - /maenitsema/, varai - /varati/, väikene - /veikene/. kärnal - kärner, nairis - /naeria/ jt.

"Eesti keele õigekirjutuse-aõnaraamatu" trükk müüdi kiiresti läbi ja EKS otsustas anda uue trüki väljaandmisele. Juba 1919. a. algul kaaluti EKS-i keeleteoimkonnas sõnaraamatu II trüki väljaandmise küsimust, kusjuures otsustati märkida sõnaraamatus ka sõnade välde ja täiendada sõnaraamatut uute sõnadega. Üksikasjalikumalt fikseeriti uue trüki täiendamise alused aprilli algul korraldatud keeleteoimkonna koosolekul, kus otsustati liaska senistele de-mitmuse vormidele anda sõnastikus ka i-mitmuse vormid (ainsuse ja mitmuse siasseütlev), märkida 3. välde ja palatalisatsioon, vähem tuntud sõnadele lisandada tähenduse seletus, võtta sõnastikku tarvitataavamaid võõrsõnu ja uudissõnu, samuti liit-... sõnu. Sõnaraamatu eeltööde tegemine tehti ülesandeks J. V. Veskile ³².

Lisaks sõnaraamatu struktuurile kaaluti 1919. ja 1920. aastal ka normide küsimusi. Nii otsustati nüüd kolmandavärteline a pikkade vokaalide ja liikvidate järel märkida kahekordse a-iga (maras, pulas), tarvitada ka trükis v-d (w asemel), saksa-ladina ä-d märkida e-ga: pedagoog, presaeens, võõrsõnu kirjutada välte pooldest vastavalt hääldamisele: aparaat, okupatsioon, isegi psühholoogia, paralleelselt lubada nii -ism kui -ismus, saksa-ladina ch anda edasi sõna algul k-ga (küpress, kaaos), sõna sees h-ga (arhailine, mehaanika), säilitada a teema-. draama-taolistes laenudes, mitte kirjutada kaugemal sõnas vokaale kahekordselt neis sõnades, kus peaarõhk on esimesel silbil, nagu materjal, kapital, komisjon jt. Kohanimedest pärinevad omadusesõnalise tähendusega sõnad otsustati kirjutada vaikese algustähega, näit. eesti, soome /keel/. Keeleuuendusele vastu tulles lubati tarvitada ka lühemat siasseütlevat sõnadest nagu toime-tusse, esimesse ja tella-kujulist de-infinitiivi esitlema-

³² EKS-i Keeleteoimkonna protokollid I-III, lk. 170 ja 173.

tüüpi sõnadest (eaitella) ³³.

1922. a. märtsis ja aprillis kaaluti sõnaraamatuga seoses olevaid küsimusi selleks moodustatud õigekirjutuse-sõnaraamatu toimkonnas. Et neil aastail oli paljudes oskussõnade komisjonides J. V. Veski juhendamisel rohkesti uusi oskussõnu loodud, siis arvati, et sõnaraamatusse tuleks sisse võtta ainult need, mis üldiselt on tarvitusele tulnud, kusjuures paralleelselt asinevatest terminitest tuleks anda ainult soovitatavad, ühtlasi märkides, missuguselt teaduse alalt üks või teine oskussõna on pärit. Endistele normeerivaile otsustele lisaks fikseeriti nüüd ka mitmuse osastava ja i-mitmuse vormid sõnadest nagu pudeleid, kauneid, meistreid (enne: pudelid jt.), kolmandavärtelise s-i märkimine kahekordse tähega ka juhtudel nagu arssin, verssok jt., tua-liite kirjutamine ühe t-ga sõnades nagu surematus, sõnade kullassepp, tõllassepp lubamine kuldsepp, tõldsepp kõrval jne. Peeti vajalikuks, et sõnaraamatu korrektuurpoognaid peale sõnaraamatu toimetaja loeksid ka teised toimkonna liikmed, kelle korrektuurimärkusi toimetaja sõnaraamatu käsikirja lõplikul viimistlemisel saaks arvestada. ³⁴ Järgmisel aastal arutletigi keeleteoimkonna koosolekul ühiselt sõnaraamatu esimest poognat ja tehti selle puhul üle paarikümne parandusettepaneku, kusjuures selgus, et kõiki neid ettepanekuid ei saa sõnaraamatus väljakujunenud süsteemi seisukohalt arvestada (näit. ettepanekut tarvitada lible eeskujul ka adra, akende kõrval ka akente, almanahh asemel almanak jne.), vaid tuli paljudes küsimustes jätta sõnaraamatu toimetajale vabad käed ühtlustamiseks. ³⁵

Nagu eelmisest selgub, püüti kõik teha selleks, et normeeritav kirjakeel toetuks ühelt poolt senise kirjakeele traditsioonile ja üldisele rahvakeelsele tarvitusviisile, teiselt poolt aga oleks ka süsteempärane. Sellest hoolima-

³³ EK5-i Keeleteoimkonna protokollid I-III, lk. 173 ja 193-197.

³⁴ Sealsamas, lk. 287, 291, 295, 306.

³⁵ Sealsamas, lk. 309-311.

ta ei rahuldanud koostatava sõnaraamatu normid kõiki. Eriti rahulolematud olid keeleuuenduslased, kes iluprintsiibist lähtudes nõudsid eluõigust näiteks sellistele vormidele, nagu n-lõpuline seesütlev, nd- ja tet-kesksõna (saand, kirjutet), i-tunnuaeline lihtminevik (kirjutin, kõnelin), es abil moodustatud mineviku eitav kõne (ta es tule 'ei tulnud) jne.³⁶ On loomulik, et ei sõnaraamatu toimetaja ega EKS-i keeleteoimkonna enamik ei saanud vastu tulla sellistele, senisest põhja-eesti kirjakeele traditsioonist kaugelt minevaile ettepanekule.

Et koostatav sõnaraamat ei piirdunud ainuüksi sõnade ortograafia fikseerimisega, vaid andis ühtlasi aelgitusi ka sõnade ortoepia ja tähenduste kohta, siis nimetati uus sõnaraamat "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatuks", kusjuures alapealkirjas märgiti, et see on "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu II, täiendatud ja parandatud trükk". Uue sõnaraamatu esimene köide ilmus trükist 1925. aastal ja sisaldas sõnaraamatu algusosa, lõpetades m-tähega.

Kuigi 1925. aastal ilmunud "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" I köide sisaldas ainult kolmandiku kogu sõnastikust, oli aelle ilmumisel väga suur mõju oma aja kirjakeelele. Selle põhjuseks on asjaolu, et raamat, kuigi põhiliselt koostatud ühe autoriteetse keelemehe poolt, toetus oma põhiseisukohtades EKS-i keeleteoimkonna otsustele ja ilmus keeleteoimkonna kaastööl, kandes seega mõnel määral kollektiivse töö ilmet. Teiselt poolt soodustas "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" seisukohtade kehtimapäsemist asjaolu, et sõnaraamat andis keeletarvitusele siiski küllalt avarad piirid, võimaldades tarvitada rohkesti paralleelvorme, näiteks nii de- kui i-mitmust, nii lühemaid kui pikemaid ainsuse sisseütleva ja mitmuse osastava vorme, nii kahesuguseid tegevusnimesid käsitlema-tüüpi verbidest (käsitleda -

³⁶ J. A a v i k jt., Õigekirjutus-sõnaraamatu teise tryki ilmumise puhul. - "Postimees" 1922, nr. 309.

kaasitella) jne. J. V. Veski põhjendas väga õigesti rööpvormide vajadust, märkides juba eelmise sõnaraamatu puhul, et paralleelvormide lubamine on vajalikuks üleminekuastmeks kindlate ja ühtlaste normideni jõudmiseks.

"Eesti õigekeelsuse-õnaraamatu" I köites on antud juba kogu sõnaraamatus kasutatav grammatiline süsteem. Sellest nähtub, et peaaegu kõik tänapäeva kirjakeele normid on fikseeritud juba siin. Nii on siin täiesti loobutud varasemast a-lisest mitmuse osastavast, luheaa mitmuse osastava moodustamise reeglid on antud peaaegu samal kujul, nagu nad esinevad kaasaegseis grammatikais. Et hiljem mõningaist tarbetuks osutunud rööpvormidest (näit. isi, lisi 'isasid, lisasid', ode, kode 'odasid, kodasid', linnesse, lauusse 'lindudesse, laudadesse') on loobutud, see ei muuda üldpilti. Tegelikult ongi meie kirjakeele arenemine käinud seda teed, millele J. Veski vihjas, nimelt oleme loobunud mittetarvitatavatest või harva esinevatest paralleelvormidest. Uldiselt võime ütelda, et tänapäeva kirjakeele ortograafiline, foneetiline ja morfoloogiline külg on põhijoontes juba 1925. aastal fikseeritud.

Mitte vahem olulist oss etendas aga "Eesti õigekeelsuse-õnaraamat" ka eesti sõnavara rikastamisel. Ei piirunud ju Veski õigekeelsus-õnaraamatu materjalide hankimisel ainult seniste sõnaraamatute aineestikuga, vaid ta püüdis ühtlasi kujundaada ja rikastada eesti sõnavara, et see vastaks ajajärgu nõuetele. Selleks püüdis ta registreerida kogu eesti kirjanduses esinevat sõnavara, kirjutades näiteks tolleaegsest ilukirjandusest välja kõik eri autorite poolt kasutatud murdesõnad, sedelaades kirjanduses esinenud võõrsõnad, märkides ära tarvitusel olevad liitsõnad jne. Pa tundis teravalt tolleaegse kirjakeele sõnavara vaesust ja võttis selleparast oma sõnaraamatusse ka valdava osa keeleuueenduste poolt esitatud uudissõnu, olgu nendeks siis uued soome laenud, uued tuletised või isegi uued kunstlikult loodud sõnad. Muidugi ei võtnud

ta neid sõnaraamatusse ilma valikuta, vaid arvestas nende vajadust, sobivust eesti keele struktuuriga ja nende levikut kirjanduses. Nii näiteks esitatakse juba "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" I köites sel ajal veel neologiamideks olevad sõnad, nagu anastama, alistama, eelistama, enustama, hajuma, harras, hetk, hurmama, hālbima, hāmmas-tama, hūlgama, ind, innukas, jāse, jōuk, kaikuma, kiindu-ma, korvama, kūündima, lakkama, levima, loobuma, loovuta-ma, lūnk, mainima, mōõnma. Ometi ei võtnud ta kaugeltki kõiki Aaviku "Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastikus" (1921) avalaatud sõnu oma sõnaraamatusse, näiteks on välja jäetud sõnad, nagu embama, hoomama, hōng, johtu-ma, kaame, keigar, liibuma, morn, kuigi enamik neist esines ka tolleaegses kirjanduses ja osa neist on suutnud kirjakeeles püsima jääda.

J. V. Veski ei piirdunud aga ainult olemasoleva materjali registreerimisega, vaid ta püüdis omalt pooltki jõudumööda eesti kirjakeelt rikastada, ja seda eriti oskussõnadega. Seoses eesti keele tarvitussfääri laienemisega ja eesti keele tarvituseletulekuga meie kõrgemates koolides tekkis terav vajadus mitmesuguste oskus- ja teadusalade terminoloogia järele. Nagu võib näha EKS-i keeletoimkonna protokollidest, hakati juba 1918. ja 1919. aastal üksikute erialade oskussõnu soetama, kuid eriti hoogsaks muutus töö terminoloogia alal peale 1920. aastat. Nii töötas Veski näiteks aastail 1920-1922 geograafia, zooloogia, matemaatika, õigusteaduse, võimlemise, filosoofia, agronoomia, botaanika, arstiteaduse ja metsateaduse oskussõnade toimkonnas. Siin loodi eriala spetsialistide kaasabil võrdlemisi lühikese ajaga kümneid tuhandeid oskussõnu, kusjuures Veski osavõtt kõikide nende arvukate komisjonide tööst garanteeris teatava ühtluse ja aitas koordineerida erialade terminoloogiat. On loomulik, et Veski teatava valimiku oskussõnade komisjonides loodud uutest terminitest esitas ka õigekeelsus-sõnaraamatus. Et suur osa oskussõnadest on tõlkelaenulised liitsõnad, siis

tuli nende soetamisel ühtlasi välja töötada vastavad liitumisviisid (nominatiivne, genitiivne, tüveline) sõltuvalt sõnade tähendusest, mis aga ühtlasi tingis vajaduse nende sõnade esitamiseks sõnaraamatus (näit. meenaine ja meenaine, koerahv ja koerakirp jne.). Eriti rohkesti uut aga toodi keelde uute oskussõnade tuletamisega. Nii on oskussõnade tuletamiseks rakendatud liiteid, nagu -us (hoius, arvamus), -e (lõõve, om. lõõbe, haare, om. haarde, käive, om. käibe)³⁷, -e om. -me (kõide, om. kõitme, märge, om. märkme), -ik (istik, kaevik), -ng (avang, iatung), -m (ajam, andam, arstim), -a (juhis 'reegel', lahus), -nd (juhend, hapend), -ur (haldur, kahjur, laakur), -la (asula), -istu (lepiatu, männistu) jt. Samuti on ta kasutanud liiteid ka omadus- ja tegusõnade tuletamiseks, näiteks sõnades kobarjas 'kobarataoline', kilpjas, kuulekas, külgmine, loomne ja arvutama, edutama, koostama, juhinduma, loendama, loetlema jt.

Käesolevas ei ole põhjust märkida kõiki liiteid, mida Veski on kasutanud oskussõnade tuletamisel, pealegi kuna seda on varemalt kirjanduses juba lähemalt käsitlenud³⁸. Siin toodi näiteid ainult sellistest sõnadest, mis olid esitatud 1925. a. sõnaraamatus ja mis tol ajal olid suurel määral veel uudsed, tänapäeval aga on keeles juurdunud ja muutunud tavalisteks. Rõhutada tuleks ainult seda, et Veski on sõnaraamatu koostamisel pidevalt silmas pidanud kirjakeele rikastamise vajadusi. Kõige parem on selles veendumiseks valida mõni sõnaartikkel "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatust". Võetagu selleks näiteks sõnaartikkel elama sõnaraamatu algusosast. Siin leiame endiste

³⁷ Olgu muide selle rahvapärase liite puhul märgitud, et tänu selle rakendamisele õigekeelsus-sõnaraamatus on see paljudel puhkudel välja torjunud varem liitsõnades tarvitatud mine-liite, näit. sõnades haakeriistad, laskeharjutus jne.

³⁸ Vrd. A. K a s k, J. V. Veski ja eesti oskussõnastikud. - EK 1938, lk. 65-90; A. V e s k i, J. V. Veski eesti keele sõnavara arendajana. - ESA IV, 1958, lk. 17-25.

tuttavate tuletiste, nagu elanik, elatama, elav ja elavua kõrval juba rea hilisemaid sõnu, nagu elamus (saajandi teisel aastakümnel soome elämys eeskujul tarvitusele võetud, esineb Kettuneni "Eesti-soome sõnaraamatus" 1917, puudub aga veel "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus" 1918), elatis (esineb küll Wiedemannil, kuid eluhoone tähenduses, praeguse tähenduse sai aga alles EÕS-is 1925), ja täiesti uue sõnana elamu, mis on tuletatud Veski poolt tarvitusele võetud liite -mu varal, ja sõna elatus, mida kasutatakse peamiselt liitsõnade, nagu elatusemiinimum, elatuseraha, elatusvahend (praegu elatuamiinimum, -raha, -vahend). Kui võrrelda EÕS-is antud artiklit praeguse "Õigekeelsuse sõnaraamatu" vaatavate artiklitega, siis on küll lisandunud liitsõnu (näit. elamiakõlbmatu, elamispind, elamufond, elamuarikaa jne.) ja mõningaid edasitulelisi eelmistest tuletistest, näiteks elamuslik, elamuslikkus, elanikkond ja elavdama, kuid põhiliselt on säilinud kõik EÕS-is antud rühmad. Samasugune on pilt ka teistes sõnaartiklites. Näiteks EÕS-i sõnaartiklis juht, om. juhi kohtame selliseid uusi, endises sõnaraamatus puuduvaid sõnu, nagu seda on juhe, om. juhte 'juhtimine', juhend, juhinduma, juhis, juhislik, juhislikkus, juhitavus ja juhtivus, mis oma enami- kus on Veski poolt tuletatud ning tarvitusele jäänud.

Sonavara rikastamiseks on Veski, nagu ta sellest kirjutab oma artiklis "Murdekeele kasutamise võimalusi eesti kirjakeele arendamisel"³⁹ võtnud tarvitusele rea murdesõnu, näiteks kulles zool., hõõtsik 'pugu; struuma', hail geogr., lõõv arhit., kohr geol., kok. jt., samuti elustanud vanema kirjakeele sõnu, näit. lõiv, kõnnumaa jmm.

Nagu eelmisest selgub, andis Veski juba EÕS-i esimese köitega põhilise aluse tänapäeva kirjakeelele, ja seda mitte ainult kirjakeele grammatilise külje fikseerimisega, vaid ka rikkaliku sõnavara esitamisega. Hoolimata keele-

³⁹ Kogumikua "Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik sessioon 23. - 29. aprillini 1947", Tartu 1948, lk. 135-149.

uuenduslaste vastuseisust kujunes EÖS-i esimene köide kirjakeelt normeerivaks õigekeelsuue kääiraamatuks, mille norme nn. ametliku keelena üldiselt hakati arvestama. Seosea EÖS-i normide juurdumisega kahanea pidevalt äärmusse kalduva keeleuuenduse mõju kirjakeelele. Seda võib selgesti märgata tolleaegsete eesti raamatute ja ajakirjanduse keelt jälgides.

EÖS-i esimese köite ilmumine andis ühtlasi võimaluse ka keeleõpetuse küsimustele kindlamalt läheneda. J. V. Veski õpilane ja abiline E. Muuk koostas EÖS-i normide alusel 1927. aastal "Eesti keeleõpetuse" 1, mille kooliväljaanne "Lühike eesti keeleõpetus" leidis rohket kasutamist ja aitas juurutada sõnaraamatus fikseeritud seisukohti. Nii etendas juba EÖS-i esimese köite ilmumine olulist osa eesti kirjakeele normide kujunemisel ja ühtlustumisel. Seda soodustas veelgi EÖS-i teise köite ilmumine 1930. aastal.

Materjali rohke kuhjumise tõttu kujunes teine köide mitu korda tihedamaks, kui seda oli esimene. Kuigi see sisaldab sõnu ainult n - rio ulatuses, on see lehekülgedelt täpselt niisama suur kui esimene köide (560 lk.). Tihenenud on siin esitatud võõr- ja murdesõnade hulk, samuti ka tuletiste arv. Eriti on aga kasvanud liitsõnaliste oskusõnade ja nende tähenduste selgitamise osa, mistõttu rida sõnaartikleid on paisunud väga pikaks (näit. puu - 11 lk., pära - 10 lk.). Seetõttu muutus sõnaraamat oma tiheduselt ebaühtlaseks. Teiselt poolt muutusid ajavahemikul mõnel määral ka kirjakeele normid. Nii oli nüüd muutunud ebasoo- vitavaks -ismus ja selle asemel tulnud tarvitusele lühem -ism, oli hakatud eelistama vorme keelde, meelde (keele, meele kõrval), andnud, kündnud, (annud, künnud kõrval), väike, päike (väikene, päikene kõrval), esitlema (senise esiteleva kõrval).⁴⁰ Et need vormid aga ka esimeses köites paralleelvormidena olid antud, siis need nihkumised

veel sõnaraamatu tarvitamist ei takistanud.

Küll aga hakkasid sõnaraamatu ühtlust mõnevõrra rikkuma keeleteoimkonna otsused, mis tehti 1933. aastal aegsaks "Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu" ettevalmistustöödega. Nüüd otsustati sõnad kompev, piiakop, kotlet jt. kirjutada maastik-tüübi eeskujul sõna lõpus ühekordse klusiilimärgiga, nagu oli tarvitatud ka 1918. a. õigekirjutus-sõnaraamatus, märkida ainsuse osastavas ilma t-lõputa sõnu kilo, kino, koma, poni, dogi (mitte kilot jt.), kirjutada inspektriis, direktriis senise inspektriis, direktriis asemel, samuti häälduspäraselt akumulaator, apoaitsioon, atribuut, bager jt. (mitte akkumulaator, attribuut, bagger), tarvitada määrsõnalist seesütlevat järjekindlamalt tugevas astmes, näit. kimpus, kookua, lookas /olema/ jm. Ühtlasi fikseeriti ka f-i ja š ortograafia, mille kohaselt teise välte häälik kirjutatakse ühe, kolmanda välte häälik aga kahe tähega (šefi - šeffi, duši - dušši). Sellele vastavalt tuleb kirjutada afekt (mitte affekt), afiinne, afirmatiivne, afišš, afrikaat jne. Lisaks neile normide muutmise ettepanekuike võeti vastu veel terve hulk väiksemaid üksiksõnade kirjutamist määravaid ettepanekuid (näit. lojaalne, rajoon, mitte loiaalne, raioon; aeroplaan, dofään, mitte aeroplan, dofeen; faktuur, mitte faktuura jne.)⁴¹. Nende otsustega kalduti kõrvale senise EÖS-i seisukohtadeat, pealegi tehti enamik neist otsustest koosolekul, millest senine sõnaraamatu toimetaja ei saanud osa votta. Et J. V. Veskil rohkete tööde tõttu ei olnud võimalik EÖS-i kolmanda osa käsikirja nii kiiresti loovutada, kui Eesti Kirjanduse Selts seda soovis, siis loobus Veski 1934. aastal sõnaraamatu lõpetamisest, olles koostanud sõnaraamatu algusest kuni sõnani solaniin (1412 lk.). Sõnaraamatu lõpposa (308 lk.) koostamine usaldati E. Muugile, kes selle töö EKS-i soovide kohaselt lõpule viis, säilita-

⁴¹ EKS-i Keeleteoimkonna protokollid I - III, lk. 349-366.

des siiski ka sõnaraamatu lõpposas juba saimasse kõite puhul fikseeritud normid, andes vajaduse korral neile paralleelvormid. EÕS-i kolmas köide ilmus trükist 1937. aastal. Selle ilmumisega jõudis esialgselt lõpule töö, mis oli alustatud juba 18 aastat tagasi, sai valmis suurim eesti sõnaraamat, mis sisaldab ligi 130 000 sõna. Tegelikult ei peetud kolmanda köite ilmumisega sõnaraamatut lõpetatuks, sest oli kavas lisandada eelmistele veel neljas köide, mis sisaldaks täiendava sõnastiku eelmistest osadest väljaajunud sõnadest, kohanimede nimestiku ja üksikasjalikud ortograafilised reeglid. Kuigi eeltöid neljanda köite koostamiseks tehti, jäi see siiski ilmutamata.

Et sõnaraamat ilmus eesti kirjakeele kiire arenemise ajajärgul, siis on arusaadav, miks kolmanda köite ilmumise ajal esimene osa oli juba veidi vananenud (näit. I köite ilmudes tarvitati absolutism, hariduseministeerium, III köite ajal aga sotsialism, vabadusvõitlus). Ometi oli just sõnaraamatu esimesel köitel kõige suurem mõju eesti kirjakeele arenemisele, sest see ilmus ajal, kus kirjakeel oli veel ebaühtlane ja vajati kindlaid seisukohti. Kolmanda köite ilmumine aga ei avaldanudki enam märgatavat mõju kirjakeelele, sest EÕS-i normid olid juba eelmiste köidete kaudu kirjakeeles juurdunud ja neid toetas nii oma grammatikaga kui ka oma "Väikese õigekeelsus-sõnaraamatuga" E. Muuk. Muide VÕS-ist jõudis enne EÕS-i III köidet ilmutada tervelt 5 trükki (1933 - 1936), nii et esimesed hädajadussad alfabeedi lõpposa sõnavara osas olid sellega rahuldatud.

Nagu selgub, ei olnud EÕS-i koostamine kerge. J. V. Veskil tuli selleks palju ja pidevalt materjali koguda, tuli rajada kindel süsteem, mille kohaselt materjali sõnaraamatuks valida, tuli tarbe korral koos vastavate kollektiividega ise uut luua, et kujundatav kirjakeel oleks võimeline rahuldama kultuurkeelele esitatavaid nõudeid, et selles oleks võimalik väljendada kõike seda, mida võimaldavad suurrahvaste keeled. Veelgi raskem oli see töö sel-

le tõttu, et sõnaraamatule aelle valmimise käigus eriti keeleuunduslaste poolt pidevalt kallale tungiti, hoolimata sellest, et Veski peaaegu kõik aelle väärtuslikuma, mida keeleuunduslased pakkusid ja mis kirjanduses oli hakanud levima, ka õigekeelsus-sõnaraamatusse sisse võttis. Kuid mitte ainult keeleuunduslased ei rünnanud sõnaraamatut, vaid ka EKS-i keeleteoimkonnas hakati arvustama mõningaid sõnaraamatus esitatud seisukohti, mis olid seoses Veski poolt kujundatud süsteemiga. Nimelt oli Veski, silmas pidades keelt kui tervikulist süsteemi, oma töös rõhutanud reeglite sirgjoonelisust ja vajadust erandeid vältida. Ta leidis, et kaelt tuleb korraldada sobiva ainsaa valiku teel, pidades silmas otstarbekust ja mitte alati hoolides vormi esinemise sagedusest.⁴² Loogilisust ja raeglipärasust nõudes tuli valida aga sõnaraamatusse ka mõnikord vorme, millel puudus küllaldane rahvakeelne taust. Näiteks ei olnud rahul selliste sõnaraamatus esitatud vormidega, nagu alul (algul asemel, mida EÕS-is ei antud), niivõrt, kuivõrt (niivõrd asemel, mis seni oli esinenud), peljupaik, peljulinn (senise pelgupaik jne. asemel), soovitati rahvakeeleat tuntud segatüüpe lihtne, om. lihtsa, moodne, om. moodsa (EÕS lubas kas lihtne, om. lihtse või lihtis, om. lihtsa, seega puhtaid tüüpe).⁴³ Ja kui hiljem EÕS-i normides on parandusi tehtud, siis puudutavad need parandused peamiselt sõnu, milles rahvakeelne tarvitusviis erineb EÕS-is antud normidest, näiteks sõnade kõrb, küps, pärl jt. puhul. Et üksikutes sõnades või vormides hiljem on tulnud parandusi teha, see ei tähenda, nagu ei tuleks hinnata süsteemi- ja raeglipärasuse nõuet. Tänu EÕS-i süsteemipärasusele on ka tänapäeva eesti kirjakeele õigekeelsus kujunenud küllaltki ühtlaseks.

⁴² J. V. V e s k i, Eesti Kirjanduse Seltsi Keeleteoimkonna viimaste otsuste kohta. - "Eesti Kirjandus" 1933, lk. 335.

⁴³ EKS-i Keeleteoimkonna protokollid I - III, lk. 319-320.

Nagu märgitud, moodustavad suure osa EÖS-i materjalidest oskussõnad. Erialade terminid olid väga vajalikud ja nende kättesaadavaks tegemine EÖS-i kaudu oli samuti tarvilik. On aga selge, et mitte kõik, mis ühes või teises oskussõnade komisjonis vastu võeti, ei tulnud tegelikkuses tarvitusele. Sellepärast on hiljem tulnud siin esitatud oskussõnavara kontrollida ja täpsustada. Pealegi ei läinud läbi mõned rahvusvahelistele sõnadele eestipäraste vastetena loodud sõnad, nagu mihus 'kvaliteet', mihuslik 'kvalitatiivne', alis 'objekt', edis 'kautsjon', huvistu 'aktiva', olm 'fakt' jt. Sellest hoolimata ei saa salata, et just oskussõnade loomise alal tehti sel ajajärgul tohutu töö ja et ilma Veski loova ja suunava tööta meie tänapäevagi teadusekeel oleks ääretult vaesem.

Nagu eespool märgitud, rakendas Veski keele rikastamise huvides mitmesuguseid liitsõnade liitumisvõimalusi. Ja kuigi hiljem on EÖS-ile ja Veskile ette heidetud liigset nominatiivse liitumise rakendamist, ei saa eitada, et tänapäevalgi on vajadus vahet teha lehmälüpsi ja masinalüpsi (parem oleks: masinlüps) vahel, nagu tehakse vahet õhkpiduri ja õhupiduri või masinaehitaja ja masinvalija vahel.

Samuti on osutunud viljakaks us- ja is-liite eristamine, kuigi ka sellele on nii keeleuenduslaste kui ka mittekeeleuenduslaste poolt vastu vaieldud. is-liite varel on tuletatud arvukalt tegevuse saadust märkivaid sõnu, nagu vaetis, kirjutis, keedis, hoidis, tuletis jne., ja need on jäänud kirjakeelde püsima, olles vajalikud. Veski poolt rakendatud võimalused, nagu verbitüve kasutamine substantiivina (tõendama - tõend, pärand, üte, vaie, ravi jt.), vahetuntud liidete -mu (valamu, elamu), -ti (põletti, jahuti) jt. rakendamine uute sõnade tuletamiseks, kõik see on aidanud kaasa meie sõnavara rikastamisele.

Et selgitada EÖS-i osa eesti kirjakeele ajaloos, on otstarbekas jalgida meie kirjakeele tarvitamist käesoleva sajandi kahekümnendates ja kolmekümnendates aastates. Kui vaadelda kahekümnendate aastate algupoolel ilmunud teoste,

ajakirjade ja ajalehtede keeletarvitust, siis kohtame siin selliseid vorme, nagu

1. burshui, gentlemanlikkua, greeklased, teoreetikused, viiaikateadualine, raffinemangiga, etaaheeril, idiodi-liaat, panaionaärid, komlajoonid, materjaal, schoko-laadi, kura (võõraõnad); eila, varasi, purjukate, hal-likateat 'allikatest', huluma, sammet, kumardus, telin-guilt, herraamaja, ei paendu;
2. süütuma 'süütu', ainaama, teemi, kraateri (aina. omas-tav); angerjast, /enne/ sügiaet, /kaks/ eksami, piibelt, Peetert (osastav); vangimaija, meele, hoole, kambri, korteri (aiaaütl.); kellegile, lagedalle (alaleütl.), aenni, kunni (rajav), luie, puie, muatiatie 'muiaataete', aõnumete (mitm. omaastav); kiva, pukaa, tarvilikka tük-ka, imelikka, nööpa, koduloome, kohte, /neid/ otauaid, pudelid, varjundid, tüüpiasi, hindaasi, ülikondasi, õppe-jõudusi, praeguseid, üleüldiseid, saatuseid (mitm. osas-tav); juukates, aaduldeka, piklikuiks (mitmuse teised käanded);
3. hiilgada, liugelda, algades, muigades (da-, dea-infini-tiiv); kannud, annud, kohtanud, alganud, hakkanud, pel-ganud, äülelenud, julenud - julend, saand - saanud (nud-kesks.); pantud, algatud (tud-kesks.); oldakse, tehtakae, pandakse, müüdakse, nimetakse, säristakse (kse-olevik); olla olnud, /see/ tuua /vähe sisse/ (kaudne kõneviis);
4. aimdus, supeluse, vaielustes, linnlase: rahvusline, ko-danlistele, riiklist, juhusline, hääsüdamline; võima-taks, tundmataka, kuulmataid, lugemataid (sõnade tule-tus).

Tunduval määral teist laadi vorme kohtame aga uuen-duslikku keelt tarvitavate autorite töödes. Uhtlust ei ole ka Alle, Barbaruse, Tuglase, Semperi ja teiste uuendusli-kus keeles. Siin kohtame küll vorme, nagu veiderdai, rän-dai, õnnetulle, ligidalle, hikki, õhe, uudishimmu, appe-tiidelle, pildest, samuti krampes, inimlikkeest, kurjim,

kujutella, esitelles, lünd, kustund, jäet, tapet, kirjutet, viskub, kuid esinevad ka vormid kahklus, pähklaid, ütlekimata, kasaakas jt.

Kuid mitte ainult ortograafia ja grammatiline vormistik ei erine hilisemast keeletarvitusest, vaid ka paljud sõnad esinevad pikemal ja kohmakamal kujul, näiteks väljamaa, üleüldse, üleüldine, aastasada, ettelugemine 'loeng', näituseks 'näiteks', /võimu/ esitaja, 'esindaja', sündimise päev, peaasjalikult, sündisid kokku 'sobisid', laiali-laotamine 'levitamine' jne.

Peale EÖS-i ilmumist 1925. aastal hakkab tolleaegse kirjanduse keel muutuma. Sama aastakümne lõpupoolel, aastail 1927-1928 kaovad nagu märgatamatult endised kõikuvused. Nüüd tarvitatakse juba vorme süütud, võimatuks, nõõpe, avalikke, andnud, rahvuslik, sajand, loeng, levitamine, üldse jne. Kõikuvused püsivad nüüd ühelt poolt nendes piirides, mis olid lubatud õigekeelsus-õnaraamatus, teiselt poolt aga esineb neil aastail kõrvalepõikeid normeeritud keelest veel neil autoreil, kes ei olnud loobunud keeleuuenuslikest seisukohtadest.

Eelmisest võib järeldada, et just EÖS-i esimene köide avaldas kõige suuremat mõju tänapäeva eesti kirjakeele kujunemisele. Tõsi, 30-ndatel aastatel kirjakeele ühtlustumine jätkus veelgi, ja seda eriti selle tõttu, et uuenusliku keele tarvitamine kiiresti kahanes, kuid seesugust teravalt märgatavat ühtlustumist, nagu see esines aastail 1925-1930, nüüd enam ei olnud näha, sest eesti kirjakeel oli vahepeal omandanud juba tänapäeva kirjakeelele ligilähedase kuju.

Kui nüüd lõpuks küsida, missugune oli Veski poolt koostatud "Eesti õigekeelsuse-õnaraamatu" osa tänapäeva eesti kirjakeele kujunemisel, siis ei saa siin olla kahte vastust: tänapäeva kirjakeele grammatilised põhialused, aga samuti põhiline osa tänapäeva üldisest kui ka teadusala-sest sõnavarast on antus EÖS-is.

37. Elmar Muuk ja eesti kirjakeele normide kujunemine.

Käesoleva sajandi kahekümnendates ja kolmekümnendates aastates oli peale J. V. Veski kõige ailmapaletvamaks eesti kirjakeele normeerimise küsimuste käsitlejaks tema õpilane **E l m a r M u u k** (1901-1941).

Aktiivset tegevust eesti keele alal alustas ta üliõpilasena 1923. aastal, mil ta J. V. Veski abiliseks asus õigekeelsus-sõnaraamatu tööle. Nüüd ilmub temalt ajakirjas "Eesti Keel" artikkel "Mõned õigekirjutusküsimused", milles ta vaatleb 1) h tarvitamist võõrsõnades ja 2) f-i ja š vältete märkimist.

Seni oli h-d võõrsõnades märgitud ebaühtlaselt (näit. pauholoogia, psuuholoogia, psukoloogia). Tema soovitas lühikese täishääliku järel teise ja kolmanda välte h kirjutada alati kahekordselt, seega šahh: šahhi, tšehh: tšehhi, almanahh: almanahhi, samuti psuuholoogia, Tšehhoslovakkia jt. Pika vokaali ja diftongi järel ja konsonantühendi osana aga tarvitada võõrsõnades ühekordset h-d: psuuhiline, anarhia. Ainsaks erandiks on sõnad mehaaniline, mehaanika, mehaanik, mis olevat kujunenud laensõnadeks. Hiljem siiski on ka viimastes sõnades hakatud eelistama kahekordset h-d.

Häälikuid f ja š soovitas ta aga võõrsõnades märkida p, t, k eeskujul, s.o. kolmandas vältes kahe, teises vältes ühe tähega, nagu žiraff: žirafi, dušš : duši, apašš : apaši, samuti ka afekt, rafineerima jne. Muuk peab seesugust märkimisviisi kõige sobivamaks, sest sõna sees vokaalidevahelisel f-il ja š-l puudub esimene valde. Mõlemad need ettepanekud leidsid poolehoidu ja on tänapäevani üldiselt rakendatud.

Töötades aastail 1923 - 1926 Veski abiliseks "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" (EÖS-i) koostamisel võttis ta küll põhiliselt omaks Veski keelelised seisukohad, kuid ta suhtus nendesse kriitiliselt. Ta püüdis iseseisvalt selgusele jõuda, missugused suunad esinevad selle aja eesti kirjakeele arendamise küsimustes, missugused on kirjakeele

arenemise tendentsid ja missugused peaksid olema tulevase eesti kirjakeele ühised normid. Üksikasjalikumalt käsitleb Muuk kirjakeele arendamise printsiipe oma artiklis "Häälikuseaduslikkus ja analoogilisus meie õigekeelsusnähtuste hindamise mõõdupuuks" ("Eesti Keel" 1925). Ta näitab siin, et pole mingisugust põhjust eelistada keeleajalooliselt vanemaid vorme, nagu seda tegid Ridala ja Asvik, vaid analoogilised vormid on sageli vormisüsteemi lihtsuse ja selguse seisukohalt isegi otstarbekamad. Tuleb arvestada ka kirjakeele traditsiooni, rahvakeelsust, isegi kõlalist eufooniat. Oma teises kirjutises "Eesti kirjakeele praegusest olukorrast" ("Eesti keel" 1926) leiab Muuk, et meie keeleteadlaste hulgas on kaks põhisuunda, koonduslased, kes on koondunud "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" ümber, ja keeleuuendusalased, kes omakorda jagunevad radikaalsemateks eesotsas Joh. Aavikuga (pooldavad "Keeleuuenduse härmisi võimalusi") ja konservatiivsemateks eesotsas O. Looritaaga (pooldavad viimase grammatikas esitatud seisukohti). Hoopis vähesel tähtsusega olevat neljas suund, kes täiesti eitab keeleuuendust (K. Leetberg, J. Jõgever). Muuk ise pooldab küsimuste kollektiivset lahendamist "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" kaudu ja loodab, et vastastikuse kokkuleppe teel jõutakse kord ühisele seisukohale. Lähemalt käsitleb Muuk küsimust, kuidas jõuda "ühtsele. üldtunnustatud, kindlapiirilisele kirjakeelele", oma kolmandas kirjutises "Keeleuuendus ja kirjakeele fikseerimine" ("Eesti Keel" 1927), kus ta leiab, et ainuke tee selleks on maksma panna kõigile kättesaadav ning ühine kirjakeelne juhend, milleks saab olla "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat". Et aga õigekeelsus-sõnaraamat tõesti saks olla ühise ja üldtunnustatud kirjakeele aluseks, selleks tuleb kirjakeele normeerimisel 1) arvestada ühe või teise ettepaneku poolehoidu rahva hulgas ja 2) paralleelvormide paratamatu esitamise korral eelistada üht rööpvormidest. Neid põhilisi seisukohti peabki Muuk silmas oma hilisemas õigekeelsuslikus tegevuses.

Paralleelvormide eelistatavuse selgitamiseks esitab-
 ki Muuk "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" redaktsiooni ni-
 mel juba 1926. a. Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna-
 le rea küsimusi. Vastuseks küsimustele otsustab keele-
 toimkond eelistada 1) illatiivivorme keelde, meelde kui
 selgemaid vormidest keele, meele, 2) partitsiibivorme and-
 nud, kandnud, kündnud, tundnud seniste annud, kannud jt.
 kõrval, 3) lühemaid deminutiivide vorme väike, päike, isa-
 ke pikemate väikene, päikene, isakene jt. kõrval, 4) lü-
 hemat ism-lõppu ebasoovitatava -ismua'e asemel, 5) lühe-
 maid esitlema, esitleja jt. vähem soovitatavate esiteleva,
esiteli kõrval. Samal koosolekul võetakse vastu ka täp-
 sustatud i-superlatiivi reegel, mille puhul lähtutakse i-
 mitmuse tüvest ja soovitatakse vorme õnnelikem, kõige ha-
 pum seniste õnnelikuim, hapuim asemel. Muugi ettepanekul
 võetakse seisukoht ka keeleuuenduslaste poolt soovitatud
tet- ja nd-partitsiibi tarvitamise kohta. Siin tunnista-
 takse tet-partitsiip mittesoovitatavaks (mitte kirjutet,
 vaid kirjutatud), nd-kesksõna küll lubatavaks, kuid vähem-
 soovitatavaks (kirjutanud, mitte kirjutand).

Neid seisukohavõtte vajas Muuk eriti uue eesti kee-
 le grammatika koostamisel. Muuk oli nimelt arvamisel, et
 kirjakeele normeerimisel ei ole küllalt õigekeelsus-sõna-
 raamatust, vaid on vajalik ka õigekeelsuslik grammatika.
 Ta oli juba mõnda aastat teinud ettevalmistusi normeeriva
 grammatika koostamiseks. Trükist ilmus E. Muugi "Eesti
 keeleõpetus" I 1927. a. See sisaldab hääliku- ja vormiõpe-
 tuse ning ilmus paralleelselt kahes väljaandes, neist lühem
 väljaanne "Lühike eesti keeleõpetus" I oli määratud kooli-
 dele ja vastavalt täiendatud. Muugi grammatika toetub
 täiel määral "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatua" fikseeritud
 seisukohtadele, kusjuures paralleelvormide eelistamisel
 on silmas peetud EKS-i keeleteoimkonna vastavaid otsuseid.

E. Muugi normatiivne grammatika rahuldab nii koo-
 lides kui avalikkuses tekkinud vajaduse usaldatava ja as-
 jaliku keeleõpetuse järele. Pealegi toodi selles nii mõn-

dagi uut. Nii võttis Muuk siin tarvitusele silbivälte mõiste, millest kujunes hilisemais grammatikais kasutatud sõnavälde, nii annab ta oma "Lühikese eesti keeleõpetuse" teises trükis (1928) uue käänd- ja pöördkondade süsteemi, milles sõnad astmehandelusest lähtudes on rühmitatud seitsmesse käänd- ja nelja pöördkonda, nagu see on kooligrammatikais säilinud tänini. Ta toob siin ka rea uusi reegleid, näiteks i-superlatiivi ja pärisnimede käänamise kohta, mis üldiselt sellistena on jäänud kehtima. Põhilised rööpvormid, nagu de- ja i-mitmuse (sõdadesse e. sõjusse), ase- lõpulise ja geminatsioonilise illatiivi (pesasse e. pessa) esitab Muuk küll õigekeelsus-sõnaraamatu järgi, kuid soovib seejuures vältida i-mitmust laadivahelduslikes sõnades (aeole - sigadele, käril - kärgedel), või juhtudel, kus tekib kõlaline ühtesattumus (rahul - rahadel). Sellega piiraa ta tegelikult i-mitmust, silmas pidades praktilist keeletarvitust. Alates keeleõpetuse teisest trükist soovib Muuk eelistada tüüpi esitlema, esitleda, kuigi peab lubatavaks ka eaitlema, esitella vorme. Tõstes esile eelistatavaid vorme aitab Muuk suunata keeletarvitust suuremale ühtsusele.

"Lühikese eesti keeleõpetuse" I osale järgnes 1930. a. teine osa, milles tuletusõpetuse käsitlese kirjutas E. Muuk, lauseõpetuse M. Tedre. Ka seoses selle õpikuga pöördus Muuk mõningate küsimustega EKS-i keeleteoimkonna poole. Nii lubati nüüd us-, is-liitelistes sõnades tarvitada nii hariduseministeerium kui haridusministeerium, kirjutuse- kui kirjutuslaud, kusjuures Muuk eelistas konsonantliitumist, välja arvatud erandjuhud, näit. küll kirjutuslaud, kuid kirjanduselugeja. Teine küsimus puudutas us- ja is-liite tähenduslikku piiri. Keeleteoimkond soovitas is-liidet tarvitada saaduse, tulemuse, vahendi, üldse konkreetse märkimiseks (näit. keedis, kirjutis, nikerdie). Kui aga vahe konkreetse ja abstraktse tähenduse vahel pole selge, siis eelistada us-liidet. Hiljem Muuk käsitleb seda küsimust üksikasjalikumalt.

Teravamalt kerkisid kirjakeele normeerimise küsimused Muugi ette, kui taile Eesti Kirjanduse Seltsi poolt tehti ettepanek asuda "Väikeste õigekeelsus-sõnaraamatu" koostamisele. Kuigi uus sõnaraamat pidi toetuma senise "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" normidele, oli siiski tekkinud vajadus sõltuvalt kirjakeele kiirest arenemisest kontrollida ja ajakohastada seniseid norme, eriti neil juhtudel, kui senises õigekeelsus-sõnaraamatus puudus veel normide vajalik ühtsus. Et saada EKS-i keeleteoimkonnalt vajalikke selgitusi, pöördus Muuk 1933.a. märtsis keeleteoimkonna poole vastavate küsimustega.

Muuk märgib, et senises õigekeelsus-sõnaraamatus on märgitud ühelt poolt (seda) klubi, emu, teiselt poolt (seda) kilot, kinot, dogit, komat, ponit. Muuk soovitab kõikides nendes sõnades tarvitada t-lõputa ainsuse osastavat. Keeleteoimkond võtab selle ettepaneku vastu ja nii esineb see tänini.

Üheks olulisemaks, aga ka kõige enam vastuseisu tekitanud Muugi ettepanekuks oli kirjutada sõnu nagu kompekk, kotlett, piiskopp ühekordse lõpuklusiiliga, nii nagu me kirjutame maastik-tüüpi sõnu. Ettepanek võeti vastu, kusjuures algul peeti lubatuks kirjutada neid sõnu nimeavas kas ühe (maastik eeskujul) või kahe klusiilimärgiga (lett eeskujul), seega kas kotlet või kotlett, kabinet või kabinett. Alles 1938. a. loobuti kahe klusiiliga märgitavast paralleelvormist.

Järgmine Muugi ettepanek puudutab määrsonalisi inessiive. Kui seni oli märgitud kord harkis, ristloodis, teinekord aga kimbus, kündis, siis soovitab Muuk määrsonalist inessiivi märkida alati tugevaastmeliselt, eriti konstruktsioonides nagu puud on raagus, nad on pelgus, nina kookus, mees on vintis, silmad aukus, mokad pruntis, jalad harkis jne. Ka see Muugi ettepanek võeti vastu ja tugevaastmelised määrsonalised inessiivid on tarvitusel tänini, kuigi seda ei saadud üldistada kõikide juhtude kohta (töö on korras jt.) ja mõnel puhul piir on jäänud

ebakindlaks (üks on lukus).

Võõrsõnade ortograafia ühtlustamiseks soovitas ta fikseerida klusiilide märkimine vastavalt nende eestikeelsele hääldamisele. Senini ei olnud ka selles küsimuses täielikku ühtlust, näiteks kirjutati neid kord võõrapäraselt akkumulaator, appositsioon, kord aga eestipäraselt akumulaator, aposisioon. Keeletoimikond võttis vastu seisukoha, et võõrsõnades klusiilide märkimisel tuleb käia eesti sõnade ortograafia reeglite järgi, seega kirjutada akumulaator, atribuut (mitte attribuut), bager, (mitte bagger), bruto, neto, aglomeraat, afekt jne. See märkimisviis on jäänud kehtima tänapäevani. Üldistamise teed käidi ka selliste paranduste tegemisel, nagu rojalist eeskujul tarvitada rajoon, lojaalne (varem raioon, loisalne), raas, grimass eeskujul benefias, inspektrias, kuid säilitada poliis, eskiis, kapriis, serviis; bivakk, barakk, barokk eeskujul ka atakk; kommuun, kolleeg eeskujul faktuur; monoplaan eeskujul aeroplaan; patent, patentide eeskujul agent, agentide jt. Kõikide nende paranduste eesmärgiks oli ühtlustada vastavate sõnade või vormide tarvitamisviisi.

Lõpuke võib märkida ka selliseid Muugi üksikettepanekuid, nagu seda on jaatussona ja eristamine sidesõnast ja või vormide kuivõrd, sedavõrd lubamine senise kuivõrt, sedavõrt kõrval ja asemel.

Muugi "Väikene õigekeelsus-sõnaraamat" (VÕS) valmis haruldaselt kiiresti ja ilmus juba sama 1933.a. septembris. Kuigi Muuk oma raamatu koostamisel sai kasutada Veskiki õigekeelsus-sõnaraamatu materjale, oli tema VÕS siiski täiesti uus iseseisev sõnaraamat, mille ainestiku esitlusviisigi oli eelmisest erinev, sest Muuk võttis senise lõpposastiku asemel tarvitusele sõnatüübigistiku, mille varal ta selgitab sõnade muutevormid. Sõnavalik on otstarbekas, on loobunud paljudest liit- ja osakussõnadest, esitatud üldtarvitatav sõnavara. Uueks osaks sõnaraamatus on lühikesed õigekirjutuslikud juhised algusosas ja kona-

nimede loend raamatu lõpua. Raamat sisaldab üle 35 000 sõna. Et sõnaraamat oli praktiline ja küllalt autoriteetne, levis see kiiresti ja sellest ilmus kokku 10 trükki, neist seitsmes trükk Muugi toimetusel 1940. a. ja kolm viimast trükki juba postuumselt aastail 1945–1946. Muugi sõnaraamatu suur levik ja selle normide üldine tunnustamine aitas tõhusalt kaasa eesti kirjakeele ühtlustumisele ja õigekeelsustaseme tõusule käesoleva sajandi kolmekümnendais aastais.

1933. a. Muugi ettepanekul keeleteoimkonnas vastuvõetud otsused, millega Veski ei nõustunud, ja Muugi VÕS-i ilmumine olid üheks oluliseks põhjuseks, miks Veski loobus EOS-i III köite koostamise lõpuleviimisest. 1934. a. suvel usaldas Eesti Kirjanduse Selts selle töö jätkamise ja lõpetamise Muugile. Juba 1935. a. algul esitas Muuk EKS-i keeleteoimkonnale töö koostamise põhimõtted. Õigekeelsuslikult pidi lõpposa olema kooskõlas eelnevaga, kuid pidi ühtlasi arvestama ka keeleteoimkonna uusi otsuseid. Seetõttu lll köide erines eelmistest mõnevõrra nii oma normidelt kui ainekute tiheduselt. Trükist ilmus see raamat teatavasti 1937. a. suvel. Muugi koostatud on sellest sõnaraamatu lõpuosa alates sõnast solaniin.

Et EOS-i kolmanda köite piiratud ruum ei võimaldanud sinna paigutada geograafilisi pärisnimesid ja ortograafilisi reegleid, otsustas Eesti Kirjanduse Selts välja anda veel EOS-i IV köite ehk lisaköite. Lisaköite küsimusi hakkas Muuk läbi töötama juba samal ajal, kui ta koostas III osa käsikirja. Nii esitab ta juba 1934. a. lõpul EKS-i keeleteoimkonnale küsimuse, kuidas kirjutada asutuste allorganite nimesid, kas suur- või väiketähekirjalt, samuti kuidas märkida fikseerunud ajalooliste sündmuste, aga ka kongresside nimesid. Küsimus jäi ta enese poolt siiski põhjalikumalt läbi töötamata ja ka keeleteoimkonna vastus Muugile jäi üldsõnaliseks. Hoopis põhjalikumalt käsitles Muuk inglise keelest pärinevate võõrsonade kirjutamist eesti keeles, mille kohta ta avaldas "Eesti Kee-

les" 1935 ükaikaajalikuma kirjutise. Üldpõhimõtteks on, et kodunenud võõrsõnu tuleb kirjutada traditsiooni järgi (bluff, trust, džungel), hilisemaid häälduse kohaselt (lantš). Keeletoimkond võttis Muugi ettepanekud vastu ja need said aluseks inglise päritoluga võõrsõnade transkribeerimisele. Hiljem on siiski nendes tehtud mõningaid parandusi (näit. Muugil džamper, avetter, geem, seef, tänapäeval džemper, aviiter, geim, seif).

EOS-i IV kõite sisu projekti esitas Muuk keeleteoimkonnale siiski alles 1937. aastal. Siia kavatseti võtta kohanimed ja eesnimede valimik, eelmistest kõidetest väljajäänud sõnad, õigekeelsuslikud lisad, näit. suur- ja väike algustäht, sõnade kokku- ja lahkukirjutamine, pärisnimede käänamine, liidete õigekeelsust jne. Nüüd asuski Muuk kõikide lisakõite küsimuste läbitöötamisele.

Juba sama aasta lõpul esitas ta keeleteoimkonnale ettepaneku lõputa illatiivi tarvitamise kohta aasta-, madal-, murre-, hammas-, tütar-tüüpi sõnades, eelkõige aga kolmes sõnas, nimelt põrgu, taevas ja tasku (kõnekaändudes nagu käi põrgu jt.), teises järjekorras aga ka teistes sõnades, näit. kamber, korter, riie, voodi jt. Keeletoimkond võtab kolme esimese sõna kohta ettepaneku vastu, lubades neist tarvitada lõputa paralleelvorme ka kooliväljaandeis, nii nagu see tänapäevalgi tarvitata.

Üksikaasjalikumalt käsitles ta ka võõrsõnade silbitamise küsimust. Kahjuks olid ta esialgsed ettepanekud silbitamiseks liiga keerukad. Hiljem esitas ta lihtsama ettepaneku, mida keeleteoimkond veelgi lihtsustas ja mis sai aluseks tänapäeva vastavatele silbitamisreegleile.

Põhjalikult analüüsis ta verbide ja verbaalnoomenite kokku- ja lahkukirjutamist vastavas artiklis. Et teema ettepanek aga senisest traditsioonist erines, ei leidnud see vastuvõttu. Hiljem esitas ta uue ettepaneku, mis toetub senisele pruugile ja mis on jäänud aluseks ka hilisemale tarvitusviisile.

Küllaltki raske oli lahendada ka "-uma-intransitiiv-

vide tarvitamise piiri küsimust", mille kohta Muuk avaldas ajakirjas "Eesti Keel" pikema uurimusliku kirjutise. Selle esitas Muuk ka keeleteoimkonnale. Siin esitatud vastavate verbirühmade tähendussuhted (näit kurvastama 'kurvaks tegema, kurb olema' ja kurvastuma 'kurvaks muutuma'), samuti ne- ja ndu-liiteliste verbide erinevus on leidnud arvestamist hilisemates õigekeelsus-sõnaraamatutes.

Kuigi keeleteoimkonnas poolehoidu leidis 1940. a. kevadel Muugi poolt esitatud ettepanek koha- ja isikunimedest tuletatud genitiivadjektiive kirjutada väikese algustähega ning eestipäraselt, näit. bertolee sool jt., loobuti pärast vastavat poleemikat "Keeles ja Kirjanduses" isikunimede osas Muugi reegli rakendamisest.

Pooleli jäi keeleteoimkonnas us- ja is-liite vanekorra küsimus. Esimene variant, milles us- ja is-liite tähenduslik erinevus on minimaalsena märgitud, ei rahuldanud aga Muuki ja ta esitas uue variandi, mis aga 1940. a. kevadel enam arutlusele ei tulnud. Viimases variandis ta rõhutab keelepruugi osatähtsust ja leiab, kui vastavad liited on eri tähenduses tarvitusele tulnud, siis tarvitagu neid (näit. ehitus ja ehitis). Teadus- ja oskusaladel läbiläinud oskussõnad säilitatagu (näit. väetis, hautis, tuletis jt.). Kui sõna tähendab ühelt poolt mehhaanilisprodutseerivat tegevust (jahvatus, sulatus, sillutus jt.), teiselt poolt selle tegevuse tulemust (jahvatis, sulatis, sillutis), siis eristatagu need. Samuti saab eristada ka suhteid, nagu varustus - varuatis, annetus - annetis jt. Kui abstraktsisuline sõna märgib nii tegevust kui selle tulemust või vahendit, siis tuleb eelistada us-liidet (arvustus, harjutus jt.). Nagu selgub, annab Muuk siin us-, is-liite tarvitamispiirkonnad sellistena, nagu need üldjoontes hiljem kujunesidki.

Viimaseks tõöks, mis oli mõeldud EOS-i lisakõites avaldamiseks, oli Muugi käsitus lisandi ühildumisreeglitest, milles ta esitab mõningaid parandusettepanekuid se-nistele keerukatele lisandi ühildumise reeglitele. Et aga

keeletoimikond 1940.a. kevadel enam kokku ei tulnud, jäigi küsimua lahtiseks.

Lõpuks märgitagu, et Muuk esitas keeletoimikonnale kaalumiseks peale oma ettepanekute ka hulgaliselt K. Leetbergi, R. Nurkse ja Joh. Aaviku ettepanekuid, kusjuures ta mõningaid ettepanekuid toetas, teisi mitte. Tema soovitusel võeti näiteks keeletoimikonnas vastu ettepanek lubada segatüüpe, nagu lihtne - lihtsa, ehtne - ehtsa, moodne - moodsa, väike, om. väikse ehk väikese jt. Siin lubatud vorme kasutas ta oma VÕS-i seitsmenäas trükkis 1940.a.

Tuleb tõsiselt kahetseda, et Muuk ei suutnud lõpule viia EÕS-i lisakõite koostamist. Käsikirjast sai ta keeletoimikonnale esitada ainult selle algusosa, valimiku geograafilisi nimesid. Kuigi ta oli esitanud rea käsitlusi eri artiklitenä, jäi siiski terve hulk kavatsatud küsimusi veel lähemalt läbi töötamata.

Hoolimata lühikesest elueast oli Muugi elutöö suur. Ta oli haruldaselt viljakas leksikograaf, sest lisaks eesti õigekeelsus-sõnaraamatuile oli ta ühtlasi ühe kõige põhjalikuma saksa-eesti sõnaraamatu, G. Tuksami sõnaraamatu (1939) ja selle lühendatud väljaande (1941) kaastööline ja redigeerija.

Muugi õigekeelsuslike seisukohtade kujunemises võib märgata pidevat arenemist. Alustades Veski abilisena ja õpilasena tööd EÕS-i koostamisel võtab ta põhiliselt omaks Veski seisukohad. Nii taotleb temagi reeglipärasust, süsteemikindlust, loogilisust. Küllalt ilmekalt avaldub see kas või tema grammatikas, kus ta ei kohku moodustamast selliseid reeglipäraseid superlatiive, nagu soim, kurim, tühim jt. Hiljem, eriti seoses VÕS-i ettevalmistusega, kaldub ta juba lähemale Saareste seisukohtadele, kes murrete hea tundjana soovitas enam silmas pidada rahvakeelt. Nii pooldas Saareste Muugi ettepanekut tarvitada tugevaastmelist inessiivi adverbi tähenduses konstruktsioonides, nagu nina kookus, mokad pruntis jt. Kuigi Muuk suhtus arvustavalt mõnedesse EÕS-i seisukohtadesse ja liialdamisse mõ-

ningate vormide konstrueerimisega (näit. alul, niivõrt), ei läinud Muuk kaugeltki täiel määral kaasa Saarestega, kes keele rahvapärasuse nimel oli valmis loobuma igavaist keelereegleist, kartmata erandeid ja kõrvalepõikeid.

Kindlalt astub Muuk vastu ka Nurksele, kes oma kirjutises "Õige keelega kimbus" ründab õigekeelsus-sõnaraamatuid, leides, et need tapavad keele värskuse, pealegi kui need normid on muutuvad ja mitte küllalt argumenteeritud. Muuk näitab, et ilma õigekeelsuslike sundnormideta läbi ei saa. Normistik on vajalik keeletarvitajale, koolidele, ametiasutustele. Kuid ta esitab samas ka nõuded normide laadi kohta, öeldes: "Soovitav oleks ainult, et õigekeelsuslik normistik oleks niivõrd elulähedane ja paindlik, et ta kasulikke keelearengu tendentse ei pidurdaks. Selleks on vaja, et kõnekeele arengusuundi tähelepanelikult jälgitaks ning seniseid norme tarvidust mööda aeg-ajalt revideerimisele voetaks. Kui seejuures mõni senine norm kukutatakse ning uuega asendatakse, siis ei tarvitse selles veel näha kirjakeelt normivate instantside kõlbmatust või kirjakeelele endale hädaohtu. Ka on tarvilik, et õigekeelsus-sõnaraamatud kaheldavail ning vaieldavail juhtumeil paralleelvormide kaudu võimaldaksid valikuvabadusi seniks, kuni selgub, kuhupoole tegelik keeleareng vaidlusaluses küsimuses läheb." ⁴⁴

Muuk oma õigekeelsuslikus tegevuses püüdis neid nõudeid tegelikult täita. Ta püüdis ühtlustada ja suunata keeletarvitust, vältides aga seejuures - eriti oma hilisemas tegevuses - igasuguste kunstlike vormide esitamist. Tänu sellele, et ta oma ettepanekud esitas põhjalikult läbitöötatud materjalile toetudes, et ta arvestas kirjakeele arenemistendentse ja esitas oma seisukohad kollektiivseks kaalumiseks EKS-i keeletöimkonnale või artiklitena keelelisele üldsusele, leidsidki tema seisukohad sooja poolehoidu ja on arvestatavad tänapäevalgi.

⁴⁴ E. M u u k, Veel õigest keelest ja selle normimisest. - "Looming" 1938, lk. 360-363.

38. Johannes Aavik ja keeleuuenuus.

Käesoleva aasta 8. detsembril pühitseb oma 90. sünnipäeva eesti silmapaistev keeleteadlane ja omaaegse keeleuuendaliikumise algataja ning juht Johannes Aavik. Olgu sel puhul lubatud peatuda tema keeleuuenduslikul tegevusel. Juba Kuressaare gümnaasiumis õppimise ajal tekkis Aavikul elav huvi keelte, eriti prantsuse ja ladina keele vastu. Ta keeleharraatused süvenesid ülikoolipõlvea, algul Tartua (1902-1903), siis Nežinis, kus ta jätkas keelte õppimist aastail 1903-1905. Lähem tutvumine teiste keeltega ja eesti keele võrdlemine nendega võimaldas teravalt tunnetada tolleaegse eesti kirjakeele puudusi. Oma esimeses ulatulkumas keelelises kirjutises, mis ilmus 1905. a. "Noor-Eesti" 1 albumis, kõnelebki Aavik e e s t i k i r j a - k e e l e t ä i e n d a m i s e a b i n õ u d e s t, pidades eesti kirjakeele kõige suuremaks puuduseks sõnavasust. Selle kõrvaldamiseks soovitas ta rakendada senisest suuremal määral eesti sõnade tuletamise võimalusi, tuua kirjakeelde enam murdesõnu, eriti aga laene soome keelest, leppida käibel olevate tõlkelaenudega, mitte halvaks pidada ka laene saksa ja vene keelest ning rikastada eesti kirjakeelt teiste kultuurkeelte eeskujul rohketes võõrasõnadega. Üldiselt on esitatud ettepanekud veel küllalt tagasihoidlikud ja otseselt keeleuuenduslikku on siin vähe. Uus ja küllaltki põhjendatud tolleaegsetes tingimustes, kus eesti võrsuv haritlaskond muutus juba arvukamaks, oli kõigile nooreestlastele ühine seisukoht, mille Aavik väljendas lauses "M e i e k e e l j a k i r j a n - d u s p e a b i n t e l l i g e n t s i k e e l e k s j a i n t e l l i g e n t s i k i r j a n d u s e k s

s a a m a" (EKTA ⁴⁵, 130). See seisukoht tähendas aga ühtlasi sõjakuulutamist kõigile neile, kes püüdeid vältida uut kirjakeeles ja vaitsid puristlikult, et rahvas ei saa aru võõrsõnadest või et laenud teistest keeltest on eesti keelele häbiks.

1906. a. siirdus Aavik Helsingisse, kus ta jätkas keelealaseid õpinguid. Sellest ajast on pärit tema kirjutis "Abstraktlikud substantivid Eesti keeles", milles ta püüab lähemalt selgitada us-liiteliste nimisõnade tuletamise võimalusi. Seejuures arvestab ta ühe olulise kriteeriumina ka tuletatavate vormide ilu. Nii märgib ta tuletiste neitsilisus, saladuslisus puhul, et nende sõnade illatiiv ei ole ilus, sest siin esinevad "need hirmsad ja inetumad s'id" ⁴⁶.

Helsingi ülikoolis õppis Aavik aastail 1908-1910 soome keelt ja kirjandust ning romaani ja slaavi keeli, omandades ülikooli lõpetamisel filoloogiakandidaadi kraadi. Neil aastail näib ta huvi mõnevõrra kalduvat enam kirjandusele, mida kinnitavad tema tolleaegsed kirjanduslikud katsetused (sonetid, "Ruth" "Noor-Eesti" III albumis 1909). Üldiselt on aga nii ülikoolipõlves kui hiljem tema keeleliiad ja kirjanduslikud huvid omavahel tihedalt seotud.

⁴⁵ Lühendid J. A a v i k u teoste jaoks: EKTA = Eesti kirjakeele täiendamise abinõuudest, Noor Eesti I, 1905, lk. 114 jj.; EÕÖG = Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu, 1936; KI = Keele ilo, Siuru I, 1917, lk. 136 jj.; KKKP = Keele kaunima kõlavuse poole. "Eesti Kirjandus" 1912, lk. 451 jj.; KKr. = Keeleline käsiraamat uuen-duste ning ametliku ja uuenausliku keele erinevuste tund-maõppimiseks. Tallinn-Tartu, 1932. KN I-IV = Katsed ja näited I (1915), II (1916), III (1916), IV (1920); KAV = Keeleuuen-duse äärmised võimalused, Tartu, 1924; MOK = Mis on keeleuuen-dus? Ta põhjendus ja ta programm. Tartu, 1916; SSEK = Soome sõnad Eesti kirjakeeles. "Eesti Kirjan-dus" 1912, lk. 5 jj.; TEK = Tuleviku Eesti-keel. Noor-Eesti IV, 1912, lk. 170 jj.; ÕFK = Õigekeelsuse ja keele-uuen-duse põhimõtted. Tartu, 1924.

⁴⁶ J. A a v i k, Abstraktlikud substantivid Eesti keeles. Noor-Eesti II. 1907, lk. 227 jj.

Keeleuuenduse mõte, nagu Aavik ise ühes hilisemas intervjuus ⁴⁷ on markinud, tekkis tal 1910. a. suvel, kui ta Krimmi kaunis looduses maailmakirjanduse suurteoseid lugea. Mõte arendada eesti keel niisama rikkaks ja väljendusvõimeliseks, kui seda on teised kultuurkeeled, ei andnud talle enam rahu. Ja kui ta järgmisel suvel Jaltast, kus ta oli prantsuse keele õpetajaks, tagasi kodumaale tuli, hakkas ta süstemaatiliselt keeleuuendusega tegelema, nii et ta võis 1912. a. eaineda juba üksikasjaliku programmiga.

Oma programmi peajooned esitas Aavik pateetilises kirjutises "Tuleviku Eesti-keel", mis ilmus "Noor-Eesti" IV albumis. Samal aastal avaldas ta ühtlasi mitu keeleuuenduat põhjalikumalt kasitlevat artiklit ajakirjas "Eesti Kirjandus". Kõige põhilisem on siin kirjutis "Keele kaunima kõlavuse poole", kus selgitatakse eesti keele puudusi ja nende kõrvaldamise võimalusi. See süsteemikindel kirjutis annab tiheda ülevaate keeleuuenduse konkreetsest ettepanekutest. 1-mitmusele on pühendatud artikkel "Ilusa keele kõlaline inetus", sõnajärjestusele lauses kirjutis "Kõige suurem germanismus Eesti keeles" ja sõnavara rikastamisele "Soome sõnad Eesti kirjakeeles". Seega oli juba 1912. a. esitatud kaunis üksikasjalik käsitus keeleuuenduse nõuetest. Kui sellele lisada, et Aavik samal ajal arvustas ajakirjanduses ja brošüüris "Mõned keele reeglid" tolleaegse kirjakeele vigu ning polemiseeris oma vaataatega, siis mõistame, missugust elevust tekitas keeleuuendusliikumine.

Järgmistel aastatel jätkas Aavik uuendusettepanekute propageerimist. Seda tegi ta oma ajakirjas "Keeleline Kuukiri", mis ilmus aastail 1914-1916, brošüüris "Kas uuendada või mitte?" (1914) ja "Mis on keeleuuendus" (1916), samuti sarjas "Katsed ja näited" (1915-1920), kus ta esitas

⁴⁷ A. V., Keele kaunima kõlavuse poole. Vestlus mag. J. Aavikuga keeleuuenduse päevamuredest. "Uus Eesti" 9. II 1938.

uusi ettepanekuid ja tekstinäiteid nende rakendamise kohta. Samal ajal alustas ta ka oma "Hirmu ja õuduse juttude" sarja, milles esitati põnevaid lugusid uuenduslikus keeles, et sel teel uuendusi laiematele hulkadele tutvustada.

1917. a. hoogustus keeleuuendusliikumine, sest nüüd liitusid nooreestlastega ka "Siuru" rühma nooremad kirjanikud. Aaviku järgnevatest töödest võiks nimetada mitmuse partitiivi käsitlust (1919), järjekordset katset elustada o-d järgsilpides ("O kysimus. Kas läheb läbi või ei?", 1919), katset võtta tarvitusele eesti kirjas ü asemel y ("Kas ü või y? Y!", 1920) ja brošüüri "uma-lõpulised refleksiiivid" (1920). Samal ajal selgitab ta põhjalikumalt oma teoreetilisi seisukohti töödes "Rahvamurded ja kirja-keel" (1920), "Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted" (1924) ning "Keeleuuenduse härmised võimalused" (1924). Viimases esitab ta ühtlasi oma ainulaadse kunstlike sõnade loomise meetodi. Sõnavara alalt avaldas ta 1919. a. "Uute sõnade sõnastiku", mille täiendatud trükk ilmus 1921. a.

Peale 1925. aastat hakkas keeleuuenduslike vormide tarvitamine vähenema, kuid Aavik jätkas endiselt uuendusettepanekute propageerimist. Tema algatusel ilmus aastail 1925 ja 1926 ajakiri "Keeleuuendus", asutati Tartus Keeleuuendusühing ja avaldati koguteos "Keelekultuur" I (1928-1929). Hoolimata sellest kahanes tegelikus keele- tarvituses keeleuuenduslike vormide hulk, nagu näitab kas või ajakirja "Looming" aastakäikude keeleline võrdlus.

Aaviku hilisematest töödest võib märkida 1932.a. ilmunud brošüüri "Sada uut tyvisõna", milles Aavik esitab valiku uutest kunstlikult loodud sõnadest. Tegelikult tulid siin esmakordselt esitatud sõnadest ainult üksikud tarvitusele. Samal aastal avaldas ta ka "Keelelise käsiraamatu". Selles on lisaks varematele toodud ka uusi, kaugeminevaid uuendusi, mis aga poolenoidu ei ole leidnud. Aaviku kogu senise töö kokkuvõtteks kujunes ta põhjalik "Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika" (1936), mille

Ülesandeks oli kaasa aidata korrektse eesti kirjakeele omandamisele. Kuigi see raamat on kirjutatud normeeritud keeles, ei puudu selles autoripoolsed seisukohavõttud ja ametliku keele kriitika. Aaviku grammatika ongi jäänud tema kõige põhjapanevaks tööks, olles ühtlasi üks silmapaistvamaid raamatuid eesti grammatikakirjanduse alal. Keeleuuendus oli aga selleks ajaks oma osatähtsuse juba kaotanud. Aaviku järgmiste aastate kirjutised kannavadki enam õigekeelsuslikku kui keeleuuenduslikku ilmet. Ja kui Aavik 1944. aastal Eestist emigreeris, siis oli lõppenud ka eesti keeleuuendusliikumine.

Et mõista Aaviku keeleuuenduslikku tegevust, tuleb kõigepealt vaadelda, kuidas ta käsitleb keelt ja selle arendamist.

Oma programmilises kirjutises "Tuleviku Eesti-keel" nõuab Aavik eesti kirjakeele täielikku reformi, sest on ju keel üks rahvuskultuuri ja kirjanduse arenemise põhitõingimusi. Ta nõuab eesti keele grammatika uuendamist, paremate vormide ja lausekonstruktsioonide tarvituselevõtmist, eesti sõnavara rikastamist. Tema arvates on keel inimvaimu kõige peenem t ö ö r i i s t, mida võib ja tuleb paratamatult muuta, parandada, rikastada, kui tahetakse, et keel suudaks ajajärgu nõudeid täita. Seda seisukohta, mis õieti on keeleuuenduse eeltingimus, kordab Aavik veel teravamal kujul oma hilisemateski töödes. Nii ütleb ta "Keeleuuenduse äärmistes võimalustes", et keeles on vaja " e n n e k ö i k e n ä h a inimtoimingu abi-nõu, riista, MASINAT, m i l l e o t s t a r v e o n m õ t t e i d v ä l j e n d a d a j a s e d a s a g e l i k a e s t e e t i l i s t e m õ j u d e s a a v u t a m i s e k s". Ja edasi jätkab ta: "Kordame veel: keel on riist, keel on maain. Seepärast ei pea tema päale vaatama mitte yksi loodusteadlase silmaga, keda huvitab ainult nähtuste konstateerimine ja seletus, vaid ka tööstusinimese, inseneri, tehniku silmaga, kes nähtusi oma kasuks, oma otstarvete kohaselt pyyab painutada ja

kasutada" (KAV, 8 jj.). Muidugi on see Aaviku kontseptsioon küllalt kauge meie tänapäevasest, sest meie ei saa elavat ja arenevat keelt käsitada mehhanistlikult kui inseneri loodud masinat, vaid vaatleme seda eelkõige ü h i s k o n d l i k u s u h t l e m i s v a h e n - d i n a, mille kujunemisel ja rakendamisel ei saa alahinnata keelt kõneleva kollektiivi osa. Ometi oli Aavikul oma uuendusliku tegevuse õigustamiseks ja põhjendamiseks vaja sellist lähtekohta.

Juba "Tuleviku Eesti-keeles" käsitleb Aavik ka k e e l e a r e n d a m i s p r i n t s i i p e. Eelkõige tõstab ta siin esile nooreestlastele omase iluprintsiibi, öeldes: "Ka emakeele suurem stiililine ja kõlaline ilu saab meie alaliseks püüdesihiks olema; Eufonia, keele jumalanna graatsiline kaaslane, juhib, ja sagedasti määravana, meid kõigis me uuenduste ja paranduste ettepanekuis" (TEK, 173). Üksikasjalikumalt käsitleb Aavik ilu mõistet kirjutises "Keele kaunima kõlavuse poole", kust leiab, et seni on õigekeelsusküsimuste otsustamisel keele kõlalisele ilule, eufooniale liiga vähe tähelepanu pööratud. Ometi on keele esteetiline külg tähtis. Eesti keel olevat kõlaliselts inetu, sest selles on 1) rõhk alati esimesel silbil, mis tegevat sõnad lohisevaks ja venivaks, 2) liiga palju helituid konsonante, sest puuduvad helilised z, ž, b, d ja g, 3) liiga palju lühikesi silpe, mis tegevat sõnad kahvatuks, värvituks, monotoonseks, näit. äraminemisega, ärapõgenemiselegi, ja 4) liiga palju korduvaid vokaale (vabandamata, unustus) või konsonante (sarnaausese, ametiteta), milledest "kõige tüütavam ..., kõige inestavam, kõige ninatargem, kõige edevam. see, kes end igale poole vahele topib, on t (d)" (KKKP, 458). Kuidas nendest puudustest lanti saada ja eesti keelt kõlavamaks teha, sellele ongi pühendatud kogu artikkel. Hiljem on Aavik ilupõhimõtet järgmiselt iseloomustanud: "I l u p õ h j u s m õ t t e alla käib: 1. kõlavus (vähem kõlavate, karedakõlaliste asemelle kõlaliselts

sulavamad); 2. kõlaline ja sellest järgnev atililipsüholoogiline mitmekesisus (eesõigus anda vormidelle ja sõnadelle, mis ei edenda keeles juba iseenesest liig sagedate häälikute kordumist), 3. lühemus (sest see teeb keele energilisemaks ja vähem lohisevaks)" (MOK, 16). Oma artiklis "Keele ilo", mis ilmus "Siuru" I albumis (1917), on ta keele ilu mõistet veelgi täpsustanud. Siin vaatleb ta kahesugust ilu: ühelt poolt välist, puhtkõlalist, foneetilist, akustilist, mida ta eufooniaks nimetab, ja teiselt poolt siset, mõistelist, stiililist. Viimase väljendamiseks rakendab ta mitmesuguseid süntaktilisi ja leksikaalseid uuendusi, näit. lauselühendeid, nn. degermaniseeritud sõnajärjestust, lihttüvesid liitsõnade asemel jne. (KI, 143 jj.). Aavikule oli korduvalt ette heidetud tema ettepanekute subjektiivsust. Seepärast püüab ta siin näidata, et tema uuendusettepanekud põhinevad esteetika üldistel põhimõtetel, milledest tähtsaim on "teatava proportsionaalsuse ja mitmekesisuse mõue", mille kohaselt liigselt korduv samsugune mulje muutub tüütavaks ja hakkab mõjuma inetusena.

Kõik eespool esitatud seisukohad, mille järgi iluprintsipi tuleb keeleuuenduses rakendada, võtab Aavik kokku raamatus "Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted" (1924). Nagu ta ise märgib, on tal selle töö esialgne redaktsioon valminud juba 1914.a., seega keeleuuendusliikumise algusaastail. Ja kuigi ta siin õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtete all kõneleb ka otstarbekuse ja keeleomapärasuse põhimõttest, oli põhiliselt kogu keeleuuendusliikumise ajendajaks ja selle sisu määrajaks ikkagi iluprintsip. See on ka arusaadav, sest oli ju "Noor-Eestile" dekadentliku kunsti eeskujul omane iluharrastus, estetism, vormikultus. Ja oli ju Aavik see, kes prantsuse kunsti ja kultuuri harrastajana juba "Noor-Eesti" I albumis avaldas kirjutise "Charles Baudelaire ja dekadentsismus", milles ta ühtlasi alla kriipsutab prantsuse dekadentide osa keele ja stiili viimistlemisel. On loomulik, et seda peenust ja ilu, mida nauditi prantsuse kirjandust lugedes,

taheti ka eesti keeles näha. Lisaks sellele oli sajandi algul ka keeleteaduses tekkinud esteetilise idealismi koolkond, mis vaatlis keeleloomingulisi momente esteetilise nähtusena (Karl Vossler). Seega olid juba siis olemas kõik tingimused keeleuuenduse tekkimiseks. Lähtudes esteetika põhiprintsiipidest lõi Aavik vaetava teooria, mille kohaselt ta ühes oma pooldajatega asus reformima kogu kirjakeelt, alates häälikuõpetusest ja lõpetades sõnavaraga.

Mis puutub h ä ä l i k u l i s s e k ü l g e, siis seda on raske parandada. Eesti keeles on rõhk esimesel silbil ja seda pole võimalik muuta. Küll aga saab keelt rütmilt mitmekesistada, kui püütakse võõrsõnades rõhk säilitada järgsilpidel. Sellepärast ei pea Aavik soovitavaks pearõhu toomist esimesele silbile sõnades nagu kalénder, metód jt. (KKKP, 462).

Eesti sõnade häälikulist koosseisu on samuti raske muuta. Ometi esitab Aavik ka siin oma ettepanekud. Tol ajal vaidluse all olnud ea ~ ää (hea, pea jt.) küsimuses kaldub Aavik algul ea poole (KKKP, 462), sellest hoolimata et "Noor-Eesti" juba 1908. a. otsustas jääda ää tarvitamise juurde. Hiljem Aavik siiski leiab, et eelistada tuleb ää-d kui kõlaliselt ilusamat ja selgemat, näit. sääl (mitte aeal sõnast siga: EÖÖG, 5).

Hoopis kaugemale läheb Aavik nn. o-küsimuses. Et eesti keeles u-häälik liiga sagedasti esineb, siis tuleks see Aaviku arvates nendel juhtudel, kui keeleajalooliselt varem oli järgsilpides o, asendada o-ga kui energilisema, ilusama ja kõlavama häälikuga. 1912. a. nõuab ta järgsilpide o säilitamist ainult soome laenudes, kuid 1915. a. esitab ta "Katseis ja näiteis" ettepaneku minna üldiselt "o juurde tagasi", näit. talo, vallato, vasto jne. Et aga keeletarvitajail kaugeltki lihtne ei ole teada, milal varem o või u on olnud, siis koostavad J. Aavik ja V. Ridala "O sõnastiku" (1916). Kuigi o-ettepanekul ei ole väljavaateid läbi minna, kaitseb Aavik seda südilt ja

avaldatakse 1919. a. selle kohta isegi eelmainitud brošüüri "O kysimus". Hoolimata propagandast ei leia ettepanek poolehoidu, sest see ei arvesta tänapäeva kirjakeele hääldamist.

Lühikeste silpide korduvuse vältimiseks soovib Aavik juba 1912. a. neis sõnades, mille hääldamisel esines kõikuvusi, näit. hunnik ~ hunik, ümargune ~ ümar-gune jt., tarvitada pikka konsonanti (KKKP, 466), mis sõnades immitsema, kummardama, samuti ärritama, telling, telliskivi ongi tarvitusel. Hiljem on ta siiski kaldunud eelistama vorme ümar, ümargune, kumardama (EÖÖG, 5).

Palju avaramad on kirjakeele uuendamise väljavatted morfoloogia alal, sest eesti murded, aga ka soome keel ja eesti rahvalaulud pakuvad võimalusi seniste "inetute" vormide asendamiseks parematega. Juba oma esimestest keeleuuenduslikest kirjutistest peale rõhutab Aavik vajadust vabaneda de-mitmusest, sest selles esineb kõige sagedamini korduv "inetu" d-, t-häälik; liiksaks võimaldab de-mitmus lühikeste silpide kordumist. Sellele küsimusele pühendab ta juba 1912. a. "Eesti Kirjanduses" pikema kirjutise "Ilusa keele kõlaline inetus", milles ta näitab, et i-mitmus pole eesti keelele võõras. Ühtlasi annab ta siin ka i-mitmuse moodustamise reeglid, mis tänapäevastest mõnevõrra erinevad (sigus, lehtis, põskil, kehvul, niiaugusis, kuldsis, õnnelikuis). Rõhutas i-mitmuse vormide ilu ja vanemust soovib ta neid tungivalt. Sedasama kordab ta kõigis järgnevais keeleuuendust käsitlevais artiklites, kusjuures i-mitmuse moodustamise reeglid kujunevad kord-korralt kindlaks (näit. "Katsete ja näidete" IV osas, mis on kirjutatud 1917. a., on soovitatud juha laevastikes ja redeleil, rõõvleile). "Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtteis" hindab Aavik i-mitmust järgmiselt: "Yldse, i-mitmus on tähtsaim ja tagajärjekaim keeleuuendus: kõlalise külje parandamiseks on sel suurim mõju, suurem kui yhelgi muul uuendusel. Sel on seepärast

ka otse esindav ja mingi symboolne tähendus kogu keele-
 uuenduse kohta: l ä h e b i - m i t m u s l ä b i, s i i s
 v õ i b y t e l d a, e t k e e l e u u e n d u s
 o n l ä b i l ä i n d" (ÕKP, 30). "Eesti õigekeelsuue-
 sõnaraamatus" (1925) anti i-mitmusele täielik eluõigus ja
 sellele on i-mitmus säilitanud tänapäevani, kuigi tema tar-
 vitamist on viimastes õigekeelsus-sõnaraamatutes mõnevõr-
 ra piiratud. See piiramine ei ole aga teravas vastuolus
 Aaviku seisukohtadega, sest ka Aavik ise piiras oma "Eesti
 õigekeelsuse õpikus ja grammatikas" i-mitmust, pidades
 ebasoovitavaks vorme nagu osis, riiges, nurgisse, lahisse,
kusimuisis, inimesisse, eestlasega (EÕÖG, 58 ja 59).

Tihedas seoses i-mitmusega on mitmuse osastav. Ju-
 ba III keelekonverentsil olid Aavik ja Ridala soovitanud
 lühemaid mitmuse osastava vorme. Sedasama rõhutab Aavik
 ka oma keeleuuenduslikes kirjutistes. Artiklis "Keele
 kaunima kõlavuse poole" märgib ta, et eufoonia seisukohalt
 tuleb ära jätta sid-lõpp, sest sellega saab vältida lühi-
 keste silpide, a-i ja d kordumisi. Pealegi toetab lühemaid
 vorme jälgi, tagajärgi, tube, vigu, lehti, õnnelikke ka
 nende keeleajalooline päritolu (KKKP, 469). Lisaks soovi-
 tab ta juba siin i-tüveliste sõnade mitmuse osastava sid-
 või a-lõpu asemel tarvitada üldiselt -e, näit. vorme,
stseene, operette. Lähemalt täpsustab ta mitmuse osastava
 reegleid artiklis "Lühemad paljuse osastavad, kus ta
 soovib kohti, hulki, kordi (mitte kohtasid ega kohte),
 aga samuti ka maju, sõdu, tube, lube, osi, kehi, küli,
lisi, käsi jt.⁴⁸ Töös "Mis on keeleuuendus?" esitab ta
 vormide redeliid, viulid, kindralid asemele redeleid,
viuheid, kindraleid (MOK, 39), mida pooldas ka L. Kettu-
 nen.⁴⁹ Seda ettepanekut põhjendab ta üksikasjalikumalt

⁴⁸ J. A a v i k, Lühemad paljuse osastavad kahe silbilis-
 test tüvedest. "Keeleline Kuukiri" 1914, lk. 4 jj.

⁴⁹ L. K e t t u n e n, Arvustavad märkused keeleuuendus-
 nõuete puhul. Tallinn, i. a., lk. 60 jj.

töös "Katsed ja näited" IV, kua ta ühtlaasi soovitas tarvitada aenise õnnelikka asemel õnnelikke (KN IV, 17 jj. ning 3 jj.). Nii täiendab ta järk-järgult mitmuse osastava reeglistikku. 1919. ja 1920. a. avaldab ta selle "Päevalehes" ja äratrükina pealkirja all "Õigekeelsualik grammatika". Siin on antud vastus paljudele küsimustele, milledes sel ajal esines kõikuvusi (näit. endisi ~ endiseid, maisi ~ maiseid jt.). Kuigi tänapäeval on loobunud mitmetest tolleaegsetest vormidest, näit. isi, lisi, padu, sabu, ninu, mõlu, hadi, maisi, õisi jt., on tol ajal väljatöötatud mitmuse osastava moodustamise reeglid põhijoontes praegugi kehtivad.

Kaskeks probleemiks on Aavikule mitmuse omastav, sest pole lihtne leida kõlavamaid vorme de-, te-tunnuseliide asemele. Piiratud ulatuses saab ta rahvakeele alusel soovitada vorme nagu puie, jälge, ailme, poege, tähte, härge, metse, samuti kõigi ja mõlemi. Kõlavuse seisukohalt peab ta eelistatavaks vorme nuudiste, vanameeliate (nuudsete, vanameelsete asemel; KKKP, 474), samuti asende, habe, istende ja õnnetonde (asemete, õnnetute asemel; KN III, 19; MOK, 21; KKr., 5 ja 24, jm.), kuid need ei ole leidnud poolehoidu. Samasuguse saatuse osaliseks on saanud ka ettepanek mõlemi eeskujul hakata tarvitama nn. i-genitiivi, näit. tänavi, tugevi, õnnetumi jt. (KN II, 16 jj.; MOK, 21, jm.). Vastupidiselt eelmistele on aga poolehoidu leidnud astmevahelduslike ik-aõnade lühem mitmuse omastav õnnelike, ametnike /vrd. EK 1933, 186 (koosolekuteade)/, mida hakati juba 30-ndate aastate algul tarvitama ja mis lühema vormina kiiresti levis. Lähtekohaks sellele said vastavate sõnade i-mitmuse vormid, nagu laevastikes, õnnelikes, kõrtsmikelt jt., mida Aavik oli soovitanud (KN IV, 4 jj.; KKr., 4; EOÜG, 43).

Ainsuse osastavas soovitas Aavik samuti kui mitmuse omastavas tarvitada kõlavamaid vorme: mitte nuudset, vabameelset, vaid nuudist, vabameelist (KKKP, 474 jj.), mitte võtit, istet, vaid võtint, istent (KN III, 15 jj.);

mitte õnnetut, hooletut, vaid õnnetond, hooletond (KN I, 40 jj.). Ukski neist ettepanekuist ei ole aga läbi läinud.

Ainsuse sisseütleva puhul võitleb Aavik kõigepealt "inetute" ase-lõpuliste illatiividega, soovitades nende asemele lühemaid vorme, nagu aega, uude ajajärku, rappa, jõkke, külla, sohu, Tartu, isegi kiriku. Eriti oluliseks peab ta lühemaid vorme sõnades, kus tüves on s, näit. kü-aimusae, hooletusse (KKKP, 468, jm.). Samas leiab ta, et illatiividest keelde, suurde, soonde, äärde tuleks d kui ülearune häälik välja kihutada (KKKP, 473; MOK, 19; ÖKP, passim). Esimesse rühma kuuluvates sõnatüüpides (peale kolmesilbiliste tüvede) on lühemad illatiivivormid tulnud tarvitusele, kuid keel-tüüpi sõnades on de-line illatiiv osutunud otstarbekamaks. Hiljem on Aavik soovitanud ka lühemaid mitmuse sisseütleva vorme, nagu (neisse) inimesai, toimetusai, maihi, muihi maailmu jne. (KKr., 6 ja 22), kuid need pole poolehoidu leidnud.

Alaleütlevas soovitab Aavik korduvate lühikeste sil- - pide vältimiseks tarvitada kõlavamat lle-lõppu, ja seda nimelt siis, kui kaasrõhk on kolmandal silbil või kaugemal ja kui kaasrõhuline silp on lühike, näit. paremalle, kirjadelle, õnnelikudelle (KN I, 9 jj.). Et alaleütleva tarvitamise reegel lihtsam oleks, ei poolda ta vorme rah-valle, kaugelle. Ettepanek leidia algul ilukirjanduses mõnevõrra poolehoidu, kuid hiljem sellest loobuti. Samal põhjusel kui lle-lõppu soosib Aavik rajavas lõppu -nni sõnades senni, kunni, kuid ka see ei läinud läbi (KKKP, 466).

Instruktiiv on käane, mida Aavik soovitab elustada ja ulatuslikumalt tarvitama hakata. Võttes aluseks rahva-keeles esinevad instruktiivadverbid, annab ta vastava käande moodustamise reeglid ja toob rohkesti näiteid soovitatavate vormide kohta, nagu palja päi, tulisi huuli, täi-si purji, suuri samme jne. (KN IV, 9 jj., jm.). Kuigi instruktiivi moodustamise reeglid toodi isegi omaaegseis- se kooligrammatikaisse, jäi selle tarvitamine siiski pii-

ratuks.

Veelgi vähem poolehoidu leidis Aaviku poolt tegija märkimiseks loodud n-lõpuline agentaal, näit. "Toit valmistakse kokan", s. o. koka poolt. Sama n-lõppu tarvitasid lõuna-eesti murde eeskujul mitmed "Siuru" luuletajad seestlevas käändes, kuid seda pidas Aavik väga raskeks uuenduseks ega pooldanud (KAV, 123 jj.). Kirjakeeles ei ole n kummaski tähenduses tarvitusele jäänud.

Üks väheseid vorme, mille Aavik inetuks tunnistab, kuid mida ta sellest hoolimata pooldab, on tu-adjektiivide komparatiiv. Et Aaviku arvates otstarbekam on tarvitada algvõrde omastavat õnnetuma kujul, siis tuli komparatiivis paratamatult tarvitada vormi õnnetumama. Ettepanek ei leidnud pooldamist.

Palju kaugemale läheb Aavik oma ettepanekutes superlatiivi alal. Nagu ta "Katsete ja näidete" I vihikus märgib, peab ta otstarbekaks soome keele eeskujul ka eesti keeles tarvitusele võtta lühem ja ilusam ühesõnaline ülivõrre, i-line superlatiiv, näit. kõrgeim, rikkaim, ilusa, parim. Samas annab ta ka i-lise superlatiivi moodustamise reeglid, mis mõnevõrra veel erinevad praegustest (näit. õnnelikuim, tugevim, vaesim, sandeim). Hoolimata oma uudusest hakkas i-line superlatiiv levima ja omandas kindla koha kirjakeeles (KN I, 27 jj.; KKr., 11, jm.).

Rohkesti ettepanekuid esitab Aavik verbivormide alalt. Lühikeste silpide korduvusest hoidumiseks soovitas ta kõneleda, kogeleda asemel hakata selles tüübis tarvitama lühemaid vorme kõnelda, kogelda, mis kirjakeeles ongi kasutusele tulnud (KKKP, 464). Eufoonilistel kaalutlustel peab ta eriti ilusaks telema-, akelema-liiteliste frekventatiivide da-infinitiivi vorme ahvatella, ahvardella, rõõmustella (mitte ahvatleda jt.), sest need ei ole mitte ainult kõlavamad, vaid ka vanemad, keeleajalooliselt õigemad (KN, I, 12 jj.; KKr., 10, jm.). Ettepanek leidis esialgu poolehoidu ja seda lubati ka õigekeelsus-sõnaraamatuis, kuid hiljem sellest loobuti. Eelmisega seoses sooviti

tab Aavik elustada ka ahta-liiteliai momentaane (hironah-tada, värahtada), millele varal on võimalik moodustada vorme hironahtella, haugahtella, mida samuti tänapäeval enam ei tarvitata. Luulekeeles peab Aavik võimalikuks ka vorme liiku, aatu (liikuda, astuda asemel), ei poolda aga "Siuru" kirjanike vorme süvvä, juvva (ÖKP, 32, 33 ja 54). Nagu selgub, on Aaviku arvukatest ettepanekutest da-infinitiivi uuendada ainult kõnelda-tüüpi verbide vormid tänini püsinud, sest neid pooldasid ka teised keeleteadlased.

Paremini ei käinud ka ma-infinitiivi vormide käsi. Nii soovitas Aavik 1924. a. oma töös "Keeleuuenduse äärmised võimalused" kasutada et-konstruktsioonist vabanemiseks ma-infinitiivi saavat käänet, näit. päästmaks (= et päästa) jt. Hiljem lisanaab ta maks-vormile veel maga- ja mani-vormi, näit. tegemaga (= sellega et teeb, tegemise-ga) ja tegemani (= selleni, et teeb) (KAV, 160; KKr., 8). Need ei tulnud tarvitusele. Kõige tuttavamaks neist on saanud maks-vorm.

nud-kesksõna soovitas Aavik tarvitada nd-ga, sest sellega vabanetaks u-häälikust ja välditaks lühikeste silpide järgnemist, pealegi on vormid läind, kulund, luband, kirjutand jne. murdeis väga levinud. Sobivaks ei saa aga nd-tunnust pidada sel korral, kui selle tõttu tekiks sõnas konsonantide kuhjumisi, s. o. kui -nud järgneb konsonandile (näit. mitte võtnud, vaid võtnud, mitte kõnelnd, vaid kõnelnud, KN II, 11 jj., jm.). Sõnades andnud, kandnud, tundnud, kündnud eelistab Aavik vorme annud, kannud, tunnud, künnud.⁵⁰ Lühem kesksõna vorm hakkas pärast 1917. aastat ilukirjanduses kiiresti levima ja esines nii proosas kui värsis, kuid peale 1925. aastat see kadus, püüdes visamalt veel ainult luules. Vormid annud, kannud olid käibel hoopis kauem, kuni 1940-ndate aastateni.

tud-kesksõna tarvitamisel tekitasid kõigepealt

⁵⁰ J. A a v i k, Arvustavad märkused mag. A. Saareste "Tegelikkude õigekeelsuse määruste" puhul. Tartu, 1922, lk. 21; EÖÖG, lk. 75.

raakusi kausatiivid. Et samakõlaliste silpide kordumist vähendada, soovitab Aavik algul tarvitada parandetud, kan-
natetud (KKKP, 467). V. Grünthal-Ridala ettepanekut esita-
da see vorm murdepäraselt lühemal kujul (kirjutud pro kir-
jutatud või kirjutet) Aavik ei poolda.⁵¹ "Katsete ja näi-
dete" Il vihikus astub Aavik veelgi sammu edasi ja soovi-
tab "tute-tatutamise" vältimiseks tarvitada murdeis esine-
vat lühemat t-tunnuselist partitsiipi, näit. kirjutet.
avalget jne. Sedasama võidavat aga teha ka kahesilbilistes
tüvedes, näit. tapet, saadet, võideld, võet. Soovitavaks
ei pea ta seda aga ühesilbilistes tüvedes, nagu saad, sööd,
pood, käid, sest siin tekitab see homonüümsust (KN II, 7
jj., jm.). Aavik pidas seda üheks kõige tähtsamaks uuend-
dusettepanekuks, kuid raskusi oli selle järgimisega, sest
ühed tarvitasid seda ainult pikemates sõnades, teised soo-
vitasid alati -ud ära jätta, ja seda ka ühesilbilistes.
"Keelekultuuri" toimetuses, kuhu kuulusid J. Aavik, O. Loo-
rits ja J. Mägiste, soovitab -tud asendada alati t-ga, -dud
aga jätta endiseks, näit. külvat, ant, peet, aga pandud,
mõeldud, kujuteldud.⁵² Kuigi lühem vorm "Siuru" päevadest
alates ilukirjanduses küllaltki tarvitusel oli, hakkas see
juba kolmandal aastakümnel taanduma, algul proosas, hiljem
ka värsis. Osalt põhjustas uuenduslike vormide kadumist
kindlasti ka ühiste seisukohtade puudumine.

Samuti kui tud-kesksõnas, esines ta-silbi ja t-, d-
hääliku kordumist ka kse-olevikus. Juba 1912. a. kirjuti-
ses "Keele kaunima kõlavuse poole" juhib Aavik sellele tä-
helepanu, soovitades ka siin nagu tud-kesksõnas tarvitada
a asemel e-d, näit. kirjutetakse, parandetakse. Seda peab
ta sobivaks kõigis umbisikulise tegumoe vormides (armaste-
tav jt.; KKKP, 467 jm.). V. Ridala ettepanekut tarvitada

⁵¹ J. A a v i k, Keelelised vastuväited prof. Dr. L. Ket-
tuse "Arvustavate märkuste puhul". Tartu, 1920, lk. 12.

⁵² Keelekultuur I, Tartu, 1928 - 1929, lk. 71.

kirjutakse, kannatakse ta ei poolda. Prekventatiivides soovitab ta kae-olevikue samuti kui da-infinitiivis tarvitada tellakse-, akellakse-vorme kui kõlavamaid. Soovitab ta ju kogu seda verbitüüpi pöörata tulema-tüübi eeskujul (MGK, 23; KKr., 10; BÖÖG, 75, jm.). Seegi vorm oli kirja-keelea lubatav kuni 1953. aastani, kuigi ta tegelikult kadus juba nõukogude ajajärgu algul.

Lõpuks märgitagu, et omaaegaes vaidlusalususes küsimuses, kas tarvitada tuuakse, tehakse, tullakse või toodakse, tehtakse, tuldakse, saab Aavik kindlalt lühemaid, ilma d-, t-tunnuseta vorme kaitama (KKKP, 478) ja need pääsevadki hiljem tarvitusele.

Üks Aaviku varasemaid ettepanekuid on ka i-imperfekt. Et vabaneda a-ist, soovitab ta murrete, ranvalaulude ja soome keele eeskujul ka kirjanduaes hakata tarvitama rohkem i-tunnusega lihtmineviku vorme, näit. kuulin, mõtlin, kirjutin, kõnelin jne. Ta läheb isegi nii kaugemale, et soovitab diftongilisi vorme nagu avaldui (selgem kui avaldus; KKKP, 470; KN I, 16 jj., jm.). Hiljem ta siiski leiab, et ainause 3. pöördes tuleb säilitada a-minevik (kõneles) ja et i-minevik on sobiv luulekeelea eelkõige kolmesilbilisest verbitüvedest (KKr., 9 jj.). Tegelikult ongi i-minevik esinenud peamiselt ainult luulekeeles.

Nii nagu käändaõnade alal, on Aavik ka verbivormide uuendamiseks eaitanud terve rea ettepanekuid, mis aga pole tarvitusele tulnud. Nii on ta pidanud võimalikuka vorme tegemasse, tegemal, tegemalt, soovitanud vorme olnumas (= olnud; olemas), olnumast (= et olid olnud), olnumalt (= selle tõttu, et oli olnud); tehtaes (= siis kui tehti või tehakse); saanue, lugenue (= olles saanud, olles lugenud) kirjutanne (= olles kirjutanud); jõutue (= kui oli jõutud; KKr., 9 jj.); murdelist es tule (= ei tulnud; KN II, 15 jj.), ne-tunnuselist futuurumit: palunen, andnen (KAV, 130) jm. Ta pooldab ka L. Kettuneni, O. Looritaa ja teiste poolt eaitatud lühemsid vorme olnukain (= oleksin olnud)

ja olnuvat (= olevat olnud) ⁵³, mis on kirjanduses eene-
 nud vähesel määral kuni viimase ajani. Samuti pooldab Aa-
 vik juba 1910. a. keelekonverentail vaatuvoetud aeisukoh-
 ta, et lihtmineviku ja tingiva kõneviisi oleviku mitmuse
 3. pöördes ei tuleks tarvitada pikemaid ivad-, sivad-,
ksivad-, vaid lühemaid id-, sid-, kaid-vorme (mitte tuli-
vad, lugesivad, loeksivad, vaid tulid, lugesid, loeksid),
 mis saajandi teisel aastakümnel pääsesidki kehtivusele.

Nagu eelnevast selgub, on verbivormistiku alalt
 tulnud keeleuuenduslikke vorme veelgi vähem tarvitusele
 kui käändsõna alalt. Isegi tet-kesksõna, mida Aavik eriti
 soovitas, ei ole kirjakeelde püüma jäänud.

S ü n t a k s i alalt on J. Aavik esitanud ette-
 panekuid, millede eesmärgiks oli vabastada eesti kirjakee-
 le lause saksa keele kütkest, muuta see eeatipärasemaks,
 aga ühtlasi tihedamaks, jõulisemaks. Seda eemärki taotle-
 vad kõigepealt tema ettepanekud muuta sõnajärjestust ees-
 ti kirjakeele lauses.

Juba oma programmilises kirjutises ütleb Aavik:
 "Ühtlasi puruatame ta saksiku sõnade korra kitsad ja pe-
 dantlikud raamid, mis meie esivanemad omal ajal taeteadma-
 tult ja orjameelselt vastu võtnud, ja sellega teeme lause-
 ehituse nõtkemaks, loogilisemaks, e e s t i l i s e -
 m a k s" (TEK, 173; vrd. ka KKr., 14 jj., ja EÕÕG, 158
 jj.). Üksikasjalikumalt käsitleb ta seda küsimust artik-
 lis "Kõige suurem germanismus Eesti keeles", kus ta soo-
 vitab saksapärase sõnajärjestusest vabanemiseks pidada
 silmas kaht põhireeglit, nimelt 1) "p r a d i k a d i
 n o m e n v ö i v e r b a s e t a d a m i t t e
 l a u s e v i i m s e s s e l ö p p u, v a i d
 v ö i m a l i k u l t e t t e p o o l e" ja 2) "s õ -
 n a j a l a u s e o s a, m i s t e i s e s t r i -

⁵³ O. L/o o r i t s/, Tingiva ja kaudse kõneviisi mine-
 vik. "Eesti Keel" 1922, lk. 170 jj.; vrd. KAV, lk. 160,
 ja KKr., lk. 10.

pub, võimalikult lasta järg-
neda sellele sõnale, millest
ta oleneb" ⁵⁴. Seda nn. degermaniseeritud sõna-
korra nõuet kaitseb ta ka hiljem, toetudes seejuures tea-
taval määral soome keelele. Üldiselt on ta seisukohad ees-
ti kirjakeeles leidnud rakendust, kuigi nende vastu on
vajeldud.

Lauseliikmete tarvitamisest kõneldes juhib Aavik
tähelepanu sellele, et on vaja elustada partsiaalsubjek-
ti, mis saksa ja vene kaele mõjul kipub kaduma (näit.
Katku ajal suri inimesi"), et tuleks tarvitada enam part-
siaalpredikatiivi (näit. "Ta oli oma aja suurimaid kõne-
mehi"; ÖKP, 42, jm.), et tuleks eesti keelest välja opere-
rida "partitiviami vähjad", s. o. tarvitada vastavalt
väljendatavale aisule järjekindlamalt täisobjekti (näit.
"Nii saab igaüks oma teenitud palga", "Tal on kavatsus
uus äri avada"; TEK, 172; MÖK, 26, jm.).

Üheks raakemaks süntaktiliseks uuenduseks peab
Aavik lauselühendite tarvituselevõtmist, milleks pakub
eeskuju nii soome keel kui ka meie oma rahvakeel. Nii tu-
leks näiteks lause "Tegin seda tema nähes" eeskujul tar-
vitada ka lauset "Vaenlaste lähenedes kasvas kodanikkude
hirm" (TEK, 176). Kõneldes V. Ridala tarvitatud konstrukt-
sioonist "Lume sadades jalutasime mööda uulitsat", leiab
ta, et selliste soomepärase lausete toomine eesti kirja-
keelde teeks eesti lauseehituse painduvamaks ja kergemaks
(SSEK, 13). Lähemalt vaatleb Aavik seda küsimust artiklis
"Lühendatud laused", kus ta soovitab tarvitada ühelt
poolt nn. genitivus absolutus't, s. o. lausetüüpi "Lap-
se magades ema ketras", ja teiselt poolt nominativus ab-
solutus't koos mineviku kesksõnaga, s. o. tüüpi "See teh-
tud, läksin minema". ⁵⁵ Sellised lauselühendid on kirja-

⁵⁴ J. A a v i k, Kõige suurem germanismus Eesti keeles.
"Eesti Kirjandus" 1912, lk. 368.

⁵⁵ J. A a v i k, Lühendatud laused. "Keeleline Kuukiri",
1915, lk. 43 jj.

keelea tarvitusel, kuid neid kasutatakse siiski küllalt tagasihoidlikult.

Eesti lause "degermaniseerimise" ja jõulisemaks muutmiseks on seoses ka Aaviku ettepanek loobuda tarbetust abisõnadest, nii kaas- kui abimäärsõnadest. Soome keele eeskujul on ka eesti keeles parem ütelda mitte "See mõjus tema peale", vaid "See mõjus temasse" (SSEK, 13). Samuti on võimalik lühikeste silpide korduvust vältida, kui mitte ütelda "Kaheldi kõikide nende ettevõtete juures", vaid "Kaheldi kõigis neis ettevõtteis", või kui lause "Ta oli kõikide õnnelikkude ja ilusate inimeste peale kade" asemel tarvitada "Ta oli kade kõigile õnnelikuile ja ilusale inimestel(1)e" jne.⁵⁶ Abimäärsõnu on soovitatav ära jätta ka niisugustel kordadel, nagu "See on (ära) keeldud", "Ta pääsis sellest kitsikuaest (välja)" jta. (MOK, 26 jj.).

Üldiselt leidsid Aaviku süntaksi-alased uuendusettepanekud poolehoidu ja tulid vähemal või suuremal määral tarvitusele, välja arvatud äärmiselt kaugele minev no-genitiivi ettepanek.

Alaks, millele Aavik kõigepealt oma tähelepanu pööras ja kus tema teened on vahest kõige suuremad, on eesti s õ n a v a r a rikastamine. Nagu juba märgitud, kaalus ta sõnavaraküsimusi oma esimestes keelelistes kirjutistes, rõhutades vajadust kasutada kõiki seni tuntud võimalusi. Oma kirjutises "Tuleviku Eesti-keel" tõstab ta sõnavara rikastamise siiplaanile, seldea: "Kuid enne kõike vaja leksikoni rikasta. See on kõige tarvilikum ja kõige hädapärasem ülesanne. Eesti keel on sõnade, nimelt mõtteliste, tehniliste ja fraseoloogiliste poolest, alles õige vaene; tal puudub suur hulk sõnu, mis kaigis haritud keelis olemas" (TEK, 173). Samas esitabki ta rea saksa- ja venekeelseid sõnu, mille vasted tollal eesti keeles veel puu-

⁵⁶ KKKP, 481; vrd. ka J. A a v i k, Mõned keele reeglid, Tartu, i. a., lk. 19 jj.

duaid, näiteks Abenteuer - приключение, Absicht -
намерение, Anerkennung - признание, Eingebung -
внушение, Entartung - вырождение, Erfolg - успех,
Lücke - пробел, Überzeugung - убеждение, genügend -
достаточный, grausam - восточный, verhältnismässig - от-
носительный, zerstreut - рассеянный, anerkennen -
признавать, anapielen - намекать, versehen - снаб-
жить jt. Nagu selgub, on tänapäeva eesti keeles kõikide
 nende sõnade vasted olemas ja nende soetamisel on Aavikul
 olnud oluline osa.

Eesti sõnavara rikaatamiselgi lähtub Aavik eateeti-
 listest printsiipidest, rõhutades eriti vajadust rohkesti
 uusi tüvisõnu tarvitusele võtta, sest "erijuurelisus pret-
 siseerib (täpipäalistab) ja suursugustab keelt, tehes te-
 da ka kõlaliselts mitmekesisemaks" (MOK, 29), kuna liitmise
 teel saadud uued sõnad olevat abitud, naiivsed, isegi
 kentsakad, vähem augestiivsed ja eateetiliselt alaväärsed,
 näit. härjapõlvmees (vrd. карлик, Zwerg, kääpiõ),
aurukeha, sõjariist, vaenelapa, puusaark, südametunnistus,
kodujänes (Kl, 145 jj.) jne. Selliste saamele püüabki Aa-
 vik uusi luua. Tarvilikke sõnu on võimalik saada murdeist
 (näit. almus, kääbus, mainima), soome keelest (orb, julm,
möömma, levima), teistest keeltest (tüüp, norm, närv,
sarm, müstiline, riskima) või kunstlikult luua (jaunis
 jt.; MOK, 29 jj.).

Kuigi Aavik eelistas keele rikastamist uute tüvi-
 sõnade kaudu, ei eitanud ta ka uute sõnade tuletamist lii-
 dete varal. Eriti muret tegid talle abstraktsed nimisõ-
 nad, millede tuletamise võimalusi ta kaalus oma esimestes
 artiklites. Keele ilu seisukohalt soovitas ta senise mine-
 liite asemel tarvitada -mus (eksimus, andumus), -e (taga-
sihoie), -k (üleolek), -ng (pöörang) jt., senise -line
 asemel võimaluse korral -ne (algupärane, realne, aktiivne,
 mitte algupäraline, realiline, aktiiviline). Mõnede vöör-
 sõnade puhul pidas ta liiteid ülearuseks, näit. modern,
intelligent, s-haaliku vältimiseks soovitas ta tarvitada

-ism pro -ismus (organism), samuti lühemaid vorme sõnadest kriis(is), faas(is), baas(is), tees(is) ja tüüp(us), ritm(us), müüt(us), kriitik(us), akademik(us), tehnik(us) jt. d-, t-häälikut võimaldab aga vahendada see, kui argtuse, halbuse, kurbuse asemel tarvitada argus, halbus, kurbus (KKKP, 471 jj.). Eesti tuletusõpetust soovitab ta rikastada murdeist ja soome keelest laenatud liidetega, nagu -skele- (istuskelen, mõtiskelen), -ahta- (härnaha- tab) ja -tar (pariisitar) (MOK, 25). Puhtsoomelised on liited -elm (unelm, uniatelm) ja -elu (õnnitelu).⁵⁷ Aaviku ettepanekud väheproduktiivsete liidete julgemaks rakendamiseks ja seniste sõnade lühemate kujude tarvitamiseks leidsid poolehoidu ning on saanud eesti kirjakeelele omaseks.

Suurel määral Aaviku teeneks tuleb pidada, et meil enesekohased verbid on nii rohkesti tarvitusel. Juba oma esimeses kirjutises juhtis Aavik tähelepanu vajadusele leiduma ja peituma eeskujul tuletada kattuma, mattuma, kiinduma (EKTA, 117 jj)), kuid ulatuslikumalt refleksiivid veel tarvitusele ei tulnud. Soome keele mõjul hakkavad Ridala, Tuglas, Aavik jt. suuremal hulgal enesekohaseid verbe tarvitama alles 1912. a. paiku. Kokkuvõtva ülevaate refleksiividest kirjutab Aavik 1916. a., kuid trüki pääsevad "uma-lõpulised refleksiivid" alles 1920. a. Siin esitab Aavik omalt poolt hulga uusi soovitatavaid refleksiive, näit. häälduma, toituma, klaaruma, mähkuma, võlvuma, tahmuma, alanduma, hingestuma, rahulduma, ärri- tuma.

Uusi sonu rakendas Aavik nii oma töödes kui ka vastavais kirjutistes. Suur osa neist sõnadest on saanud tuttavaks, näit. järglane, teisik, aurik, ennetama, oheldama, päämine, tegelema, vääritu.⁵⁸

⁵⁷ J. A a v i k, Soome-eesti hõimlus ja keeleuuenus. Tartu, 1926, lk. 10.

⁵⁸ "Keeleline Kuukiri" 1914, lk. 22, ja 1915, lk. 71 jj.

Ometi ei ole kõik Aaviku ettepanekud tuletusõpetuse alal leidnud vastuvõttu. Nii kaitses Aavik eitust märkiva isonade kaasrõhulise silbi järel tt-lisi vorme, näit. kan-natamatus, hābemattua, tānamattus, auremattus (MOK, 24; KKr., 11 jj.) jt., kuid kirjakeelele ei jäänud need püsima. Tarvitusele ei tulnud ka tema soovitatud adverbiliited -sti ja -tee, milledest esimene liitub arvisonadele (kahesti = kaks korda), teine nimi- ja määronadele (prolatiiv meritse = merd mööda, ulitse = ülalt läbi; KKr., 12). Täiesti võraks kirjakeelele on jäänud aga Aaviku katsed luua kunstlikke liiteid abstraktaete mõistete väljendamiseks, näit. lisus-liite asemele -lisv, om. -lisve (tundelisv, elulisv, tarvilisv), -neip, om. -neiba (autorneip, kaasteadjaneip) ja -tulg, om. -tulje (tapetulg = tapetud olek, piinatulg; KKr., 12).

Seoses liidete käsitleusega märgitagu ka tema tööd "-line ja -lik lõpulised omadussõnad" (1914), mille ülesandeks on kõrvaldada segadus nende liidete tarvitamisel ja anda vastavaid reegleid. Tööd võib pidada enam keelekorralduslikuks kui keeleuueenduslikuks.

Liitsõnade tarvitamise alal on Aavikut huvitanud liitumisviisid. Nii soovitas ta korduvatest lühikestest silpidest vabanemiseks ne- ja s-liitelisi noomeneid liita konsonanttüveliselt, näit. kirjutuslaud, ootusaeg, enesemääramisõigus (KKKP, 465) jne. Keele ilu seisukohalt eelistas ta genitiivsete liitumuste asemel nominatiivseid, pidades neid mitte ainult lühemaiks, vaid ka suursugusemaiks, elegantsemaiks, eufoonilisemaiks. Üksikasjalikumalt käsitleb ta neid oma töös "Nominatiivsed liitumised" (1914), kus ta Wiedemanni materjalidele toetudes püüab fikseerida neid tähendusühmi, millede puhul peaks esinema nimetavaline täiend sõna. Seejuures leiab ta, et nimetavaliste liitumuste piirkonda tuleks laiendada, tarvitades näiteks sõnu tubakārbes, aidkontsert, puhkpillorkester, merimaastik, küünaivalgustus, rindhäääl, sportmees, õhkloss, aurveski, tintjoonis jne. (vrd. ka MOK, 28, jm.). Aaviku seisukohad leidsid

teataval määral pooldamist, milmeid tema soovitatud kujusid esitati ka õigekeelsus-sõnaraamatuis. Hiljem on siiski äärmustest loobunud ja hakatud enam tarvitama omastavaalisi liitumusi.

Et Aavik kirjakeele rikastamise seisukohalt eriti oluliseks pidas uute tüvisõnade tarvituselevõtmist, siis pööras ta sellele erilist tähelepanu. Ta avaldas hulga kirjutisi, kus ta soovitas uusi sõnu, kasutas neid oma tõlgetes, andis välja uute sõnade valimikke ja sõnastikke. Eriti tuleb märkida tema "Uute sõnade sõnastikku" (1919), milles ta esitab üle 2000 uue ja haruldasema sõna. Selle raamatu teine trükk "Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik" (1921) sisaldab juba üle 4000 sõna, kusjuures sõnade juures esitatakse andmed nende päritolu ja tarvitatavasaastme kohta.

Kui jälgida Aaviku soovitatud uusi sõnu nende päritolu järgi, siis tuleb kõigepealt märkida murdesõnu. Neid on ta tutvustanud arvukates kirjutistes. Nii näiteks soovitas ta oma "Keelelises Kuukirjas" (1914-1916) murdesõnu nagu milline, äsja, too, hajuma, lammutama, mainima, lebama, leeb, leevendama, viipama, meeleldi jt. Uute sõnade sõnastikes tutvustas ja selgitas ta ühelt poolt neid murdesõnu, mis esinevad kirjaniike (näit. Ridala, Tuglas jt.) teostes, nagu kahkjas, hahkjas, sinkjas, kilgendama, sonduma, osmik, palang, teiselt poolt kirjanduses harva esinevaid maaeluga seoses olevaid sõnu, nagu sõõrutama, linutama, lõngutama, õlpmad, roovlatid, lusi, padu, samuti vulgaarse ilmega sõnu, nagu tõllakil, tõinama, jõlama, võhmima, võhmakas jm. Rohkesti toob ta ka lõuna-eesti sõnu, näit. sisask, perv, lämme, mõskma, liud, läte ⁵⁹ jt. Parimateks murdest kirjakeelde toodud sõnadeks peab Aavik selliseid nagu abajas, agu, aak, hatt, hitse, hõng, jada, kaba, kink, kääbas, lõust, menu, mõlk, soider, taarn, vägel, usk; halama, hõõritama, kai-kuma, lunima, läitma, peibutama, pälvima, sebima, ängama, ent jt. Soome keelega ühistest murdesõnadest märgib ta näi-

⁵⁹ J. A a v i k, Uute sõnade sõnastik. Tartu, 1919, lk. 5 j.

detena sõnu almus, ind, jäae, jõuk, kaabus, küü, pard, taba (om. tava), tõuras, hoon, hubane, hõrk, kadal, kii-vas, tuün; aakeldama, hagama, hankima, hulgama, ilgema, itkema, kangastama, kulgema, lohutama, loobuma, manama, pulbitsema, sulgema, säästma, taotlema jt. (KAV, 16).

Eriti oluliseks eesti sonavara täiendamise allikaks peab Aavik soome keelt. Juba 1912. a. esitas ta kirjutises "Soome sõnad Eesti kirjakeeles" ettepaneku ligi 100 sõna laenamiseks soome keelest, sest soome keel on häälikuliselt eesti keelele lähedane ja sealt laenatud sõnad tunduvad omade sõnadena. Nii soovitab ta näiteks laenata sõnad ala, algupärane, anastama, anduma, avardama, ebakoht, edu, eeldama, ennatama, ennustama, erak, eri, erinema, esinema, esitama, haihtuma, harrastama, helduma, hurmana, huvi, hääbuma, hääldama, ilme, ilmne, julm, kajastama, kalastama, keskustelema, kiinduma, kogema, kohtlema, korvama, küllane, küllastama, käsitama, lakkama, laskuma, loobuma, masendama, moodustama, mugav, mõõndama, omama, osutama, paaduma, pigemini, pooldama, rüht, saavutama, saabuma, siirduma, sooritama, sünk, süvenema, säästama, tõhus, vallutama, varustama, veetlema, üllatama jt. (SSEK, 16 jj.). Vajadus uute sõnade järele oli niivõrd suur, et valdav enamik esitatud sõnadest tuli tarvitusele. Ainult vähesed neist, näit. päätuma, tahaline, mullistama ja mõned muud, on kõrvale jäetud. Soome laenude tarvituselevõttu soodustas asjaolu, et nad olid sagedasti nagu tuletised tuttavatest tüvedest. Enamikku nendest olid oma töödes juba kasutanud "Noor-Eesti" autorid Suits, Ridaia, Tuglaa ja ka Aavik ise. Järgmistel aastatel jätkas Aavik pidevalt uute soome laenude esitamist küll üksikkirjutistes, küll oma uute sõnade sõnastikus. Nii näiteks soovitab ta "Keelelises Kuukirjas" sõnu ehe (om. eheda), tulv, tulvil, tulvama, turm, aare, aldis, häre, häärima, hammastama, suhe, suhteline, suhtuma, nautima, nauting, virvatuli. "Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik" sisaldab rohkesti soome laene, nende hulgas isegi tol ajal

veel ettepanekuastmel olevaid uusi sõnu, nagu reibas, amendama, ebaososing, hetk, hüvitama, johtuma, jaik, irduma, kaame, kaikuma, kaituma, lelu, levima, levitama, ligane, loitsima, majutama, matkima, meelaaati, muserdama, pädev, raev, rivi, rundama, sanger, seik, solvama, soosik, sujuvalt, suvatsema, suund, takerduma, tanner, tarmukas, taust, uljas, vaist, vihjama, viljelema, üha, uritama jt. Kuigi neid Aaviku poolt esitatud soome sõnu, mis tarvitusele ei tulnud, oli palju rohkem kui üldiselt tuttavaks saanud, näitab viimaste hulk, et eesti sõnavara sel ajajärgul soome keele abil väga tõhusalt rikastus. Ka hiljem jätkas Aavik uute soome laenude soovitamist, kuid neist said ainult vähesed üldisemalt tuttavaks. Näiteks "Keelelisest käsiraamatust" võib märkida sõnu nagu heiaastama, kiihke, kime, terutama jm. (KKr., 16 jj.). Sama on kentiv ka nende uute soome laenude kohta, mis ta esitab "Eesti õigekeelsuse õpikus ja grammatikas" (lk. 429 jj.).

Peale soome keele on Aavik soovitanud laenata ka teistest keeltest, kui sealne sõna oma häälikuliselt koosseisult vastab eesti keele ehitusele. Nii näiteks soovitab ta tarvitusele võtta kreeka-ladina päritoluga sõna poor, -i 'nahaauk', prantsuse keelest laenatagu morm, -i 'sünge, tume, õudne', sarm, -i 'nõiduvus, võluvus, veetus', ladina keelest larv, muul, -a, veen, saksa keelest pööbel, mergel, pantser, meldima, vene keelest miil, -i jne. (KKr., 18; KAV, 33).

Mis puutub võõrsõnade tarvitamisesse, siis oma varasemates töodes pooldab Aavik täiel maalal eesti keele rikastamist rohkete võõrsõnadega, pidades vooruseks sedagi, et nende rohk ei ole esimesel silbil. Hiljem aga leiab ta, et võõrastest foneetilistest elementidest koosnevad sõnad ei sula ühte keele üldise ilmega ja sellepärast ei ole nad stiilistestika seisukohalt soovitatavad. Neid võiks taluda ainult terminitena ja esemete nimetustena, kus nad ei mõju segavalt (KAV, 30 jj.). Ta isegi esitab mitmeid üldtarvitavaid võõrsõnu, mis tuleks asendada omadega (näit. banasli-

ne, barjäär, delikaatne, ekstaas, informeerima, kvaliteet, konstrueerima, proportsioon, taiteerima; EÜÖG, 218 jj.). Seega siis teaduslikus kirjanduses on võõrsõnad omal kohal, kuid ilukirjanduslikku stiili sobivad need ainult teatavatel tingimustel.⁶⁰

Peale laenude murdeist ja teistest keeltest soovitab aga Aavik veel üht keele rikastamise vahendit, nimelt sõnade kunstlikku loomist. Lähemalt on Aavik seda kasitlenud töös "Keeleuuenduse äärmised võimalused". Ta leiab, et kui sõna on teatav häälikuline sümbol, mille häälikute koosseis, arv, laad ja rõhk on vastava keele ehitusest tingitud, siis on võimalik neid tingimusi arvestades luua sõnu ka kunstlikult ning saada sel teel uusi tüvesid⁶¹. Lähtudes eeldusest, et sõnal on mingi kõlaline ilme, mulje, mis sümboliseerib vastava sõna mõistet, nagu seda arvestasid sümbolistid oma luules, esitab Aavik sõnaloomingulisele protsessile nõude, et loodava sõna häälikuline külg peab vastama sõna sisule, tähendusele, mõistele. Selle luulevalakonnast ülekantud teooria alusel, mida keeles toetavad onomatopoeetilis-deskriptiivsed sõnad, esitas Aavik oma õpetuse kunstlike sõnade loomisest. Selle kohaselt tuleb antud mõistele sobiva sõna loomisel fikseerida sõnatüüp (silpide arv, astmevaheldus) ja vastavate häälikute laad. Näiteks otsides paremat sõna senise kuritöö asemele fikseerib Aavik, et loodav sõna peab olema kahe silbilise tüvega, mille nimetav on ühesilbiline (s.o. jalg-tüüpi). Sõna algushäälik peaks olema r, sest see vastab kõlaliselt sõna sisule ja ka teistes keeltes on selles sõnas r-häälik. Tähenduse seisukohalt peaks olema 1. silbis kas pikk täishäälik või diftong, millele järgneb üksikkonsonant. Paljusid häälikute kombinatsioone võrreldes

⁶⁰ J. A a v i k, Võõrsõnade küsimus. Keelekultuur I. Tartu, 1928 - 1929, lk. 53 jj.

⁶¹ KAV, 36; KKr., 18 jj.; J. A a v i k, Sada uut tyvisõna. Tallinn, 1932, lk. 3 jj.

jõuab autor veendumusele, et kõige sobivam on dif-
tong oi, "seet ta kõlaline mulje on yhtlasi sygav
ja tume, peaaegu kole, kuna näit. ai, äu, öi liig
heledad ja karedad, au liig lame ja rahulik, öi nagu yle-
aru toores jne." (KAV, 84). Nii kaaludes kõiki võimalusi
leiab Aavik, et kõige sobivam kuritöö mõiste väljendami-
eeks on sõna roim. Seda meetodit kasutades soovitab ta
hakata uusi tüvisõnu looma ja esitab ühtlasi inetud sõnad,
millede asemele on tema arvates uusi vaja (näit. liitsõ-
nad maakoht, puuvili, eüdametunnistus, välja nägema, mit-
me tähendusega sõnad aed, must, üldmõisteid märkivad võõr-
sõnad konstateerima, provotseerima jt. ⁶²).

Kuigi Aavik kunstlike sõnade loomise teooria esitas
1924. a., oli ta alustanud selle valjatöötamist juba küm-
mekond aastat varem. Esimene kunstlikult loodud sõna on
jaunis (1913), mille ta lõi eesti kauni ja soome jalo kon-
taminatsioonina. Järgnesid veenma (1914), roim (1916),
laip, kolp, relv, ese, lünk, siiras, range (1917), reetma,
vaisama (1920), taunima, nördima jt. (KAV, 164 jj.). Et
kunstlikult loodud sõnu üldisemalt tutvustada, avaldaski
ta 1932. a. brošüüri "Sada uut tyvisõna", milles esitatud
sõnadest valdav enamik ei ole tarvitusele tulnud. Lisaks
eespool märgituile võib siin siiski nimetada selliseid
nagu laup, tõik, sark, süüme, malba, nõme, evima, embama,
meenuma, mõrvama, liibuma, naasama, nentima. Mõningad kunst-
like sõnade hulgas esitatud sõnad on, nagu autor ise märgi-
b, siiski laenulised, näit. ese (vrd. sm esine), sulnis
(sm suloinen). Teiste keelte eeskujul võib märgata mitmete
muudegi sõnade juures, näit. range (vrd. aks streng),
mõrv (aks Mord), sark (aks Sarg) jne.

Aaviku enam kui 150 kunstlikult loodud sõns hulgast
on tegelikult tarvitusele tulnud ligi viiendik, umbes 30

⁶² J. A a v i k, Sada uut tyvisõna, lk. 4.

sõna. Tähelepanndav on seejuures, et rakendust on leidnud eelkõige need sõnad, mis olid loodud varemat, kusjuures maarsvaks on olnud vajadus nende järele. Hilisemad sõnad, eriti niisugused, mille jaoks keeles juba sõna oli olemas, ei ole aga tarvitusele pää-enud (näit. seerma - taluma, undma - õnnestuma jt.).

Hinnates Aaviku sõnavaralist tegevust ei saa jätta märkimata, et see on olnud väga viljakas. Selle kinnituseks on meie tänapäeva kirjakeel, kus leidub arvukalt Aaviku poolt soovitatud tuletisi, murdesõnu, soome laene ja kunstlikkegi sõnu. Aavik on püüdnud eesti sõnavara teadlikul rikastamisel ära kasutada kõik sellekohased keelelised võimalused, tuues täiesti uudsena lisaks sõnade kunstliku loomise. Seejuures pidas ta ka sõnavara arendamisel pidevalt silmas keele ilu, sõnade kõlalist külge ja sobivust.

Aaviku poolt algatatud keeleuundus on tekitanud palju vaidlusi, ja seda täiesti õigustatult. Oli ju keeleuundus ajavanemikul 1912 - 1917 loonud rohkete uunduste- ga uue ja "peenema" keele, mis ei olnud määratud rahva laiaale hulkale, vaid eelkõige ilumaitsega intelligentide kitsale rühmale. Sellepärast on arusaadav, et nn. Aaviku keel ei olnud vastuvõetav ei marksistlikult mõtlevale tööliskonnale ja intelligentsile ega ka kodanluse vanemale põlvkonnale, et keeleuundusega ei läinud kaasa realistliku kallakuga kirjanikud, aja- ja tarbekirjandus.

Tekib küsimus, kuidas tänapäeval hinnata Aaviku keelelist tegevust. On selge, et me ei saa õigeaks pidada Aaviku seisukohta, nagu oleks keel ainult muusikariist ilukõlade tekitamiseks, nagu oleks keele peamine ülesanne teenide kaunikõlalist kirjandust. Nooreestlased laenasid oma kunstilised seisukohad prantsuse dekadentidelt ja püüdsid neid rakendada meie tingimustes. Oli tutvutud vanade kultuurkeelte väljendusvõimalustega ja taheti end eesti keeleski niisama väljendada, kuid - nagu Aavik ütleb - "keel ei painu järele"⁶³. Aavik pidaski keeleuunduse üles-

⁶³ J. A a v i k, Eesti kirjakeelse stiili arenemisjärgud. Noor-Eesti V. 1915, lk. 224.

andeks luua "Noor-Eesti" kirjanikele selline keel, mis suudaks rahuldada nende arenenud maitse nõudeid.

Kuid kust leida materjali uuenduslikuks keeleks? Kui tunnistada põhja-eesti keskmurdele toetuv kirjakeel inetuks, siis tuleb paratamatult laenata ilusamaid vorme kas lõuna-eesti murdeist või soome keelest. Ja nii Aavik tegigi. Lõuna-eesti, eriti võru murre pakub mitmeid kirjakeelest põhiliselt erinevaid jooni, nagu i-mitmuse, i-mineviku, lühema mitmuse osastava ja omastava, lühema ainsuse sisseütleva, tella-lõpulise da-iniitiivi, lühema tud-kesksõna, ahta-liitelisi momentaane ja järgsilpide o. Soome keel toetas enamikku neist vormidest, andes omalt poolt eeskju u-refleksiivide, i-superlatiivi ja nominatiivsete liitumuste tarvitamiseks. Laenati lisaks elemente saartegi murdest, nagu nt-partitiiv ja nde-line mitmuse genitiiv. Ja nii saadi varasemast tunduvalt erineva struktuuriga kirjakeel, milles eriti lõuna-eesti elemente oli palju rohkem kui varemalt. Et need kujud olid enamikus pealegi keeleajalooliselt vanemad, häälikuseaduslikud, siis see ainult kinnitas veendumust nende soovitatavuses. Ometi oli vanemuspõhimõtte teisejärguline, sest näiteks hilisemate kunstlike vormide ja sõnade puhul tuli see paratamatult kõrvale jätta. Otstarbekohasust küll rõhutati, kuid tegelikult ei arvestatud, sest vaevalt saab olla vähem otstarbekaid vorme, kui seda on näiteks o-sõnastiku varal omandatavad kõlavamad sõnakujud.

Esitatud ettepanekute läbiviimisel aga selgus, et Aaviku kontseptsioon, mille järgi keele arendamisel ei tule arvestada keeletarvitajate enamikku, rahvast, vaid tuleb lähtuda ainult uuendajate-paremuslaste seisukohtadest, kes hindavad üle kõige keele paremaks muutmist (ÖKP, 4 jj.), ei pea paika. Hoolimata nn. "paremuslaste", s.o. keeleuudajate pingutustest ei andnud nende propaganda alati tulemusi ja paljud uuendused, mida küll püsivalt propageeriti, ei tulnud tarvitusele (näit. tet-partitiiv, ile-allatiiv jt.).

Kui aga vaadelda tänapäeva eesti keelt, siis selgub, et väga paljud Aaviku poolt soovitatud vormid ja sõnad on siiski tarvitusel. Millega seletada, et kaheldava väärtussaga teooria alusel on kirjakeelde siiski nii palju uut tulnud? Selleks on auidugi mitu põhjust.

Kõigepealt tuleb silmas pidada, et käesoleva sajandi alguse kirjakeel oli väga vaene sõnavara poolest. Tõlkimine teiateat keelteat tekitas pidevalt raskusi. Ei piimanud sinuüksi rahvavahelistest sõnadest, mida juba mõndunud sajandiat alatee, hoolimata puristide vastuseisust, rohkesti eesti keelde toodi. vaid puudusia sagedaati sSnad kõige tavaiiaesategi mõistete edaaiandmiseks. Sellepärast on arusaadav, et iga sõna, mis tundus vajalik, olgu see siia tuletis, murdesõna, aome laen või kunstlik moodustis, leidis vastuvõttu. Seda, mida tegi J. V. Veaki meie teaduskeele terminoloogia seotamisel, tegi J. Aavik eesti ilukirjanduse keele sõnavara rikkastamisel.

Grammatiliateat ettepanekutest on vastuvõtmist leidnud eelkõige need, millel oli tugev rahvakeelne alus, mis oliu lühemad ja kergemini reeglistatavad, näiteks lühemad ainsuse aiaseütlevad, lühemad mitmuse osastavad, kergemini reeglistatavad ja tarvitatavamad i-mitmuse vormid, enesakohased uma-liiteliaad verbid jm. Tarvitusele tulid ka niisugused vormid, mida mitte ainult keeleuuendajad, vaid kõik meie kandvamad keeleteadlased pooldasid, näiteks lihtmineviku mitmuse 3. pöörde lühemad vormid (lugesid, mitte lugeaivad), kae-oleviku nõrgaastmelised vormid (tuuakse, tehakse, mitte toodakse, tehtakse) osalt ka kõnelema-tüüpi verbide da-tegevusnime ja nud-kesksõna vormid (kõnelda, kõnelnud). Ja kuigi esialgu mõned ettepanekud kaunis rohkesti levisid (näit. -nd: lünd, lugend) ja isegi õigekeelsus-aõnersamatuis lubatuks tunnistati (näit. aarmuse-ni minevad aüsteemikindlalt esitatud i-mitmuse vormid, frekventatiivide vormid mõtiskella, käsitellakae, maka-infinitiiv: tegemaks), ei ole nad poolehoidu leidnud ja on kõrvale jäetud. Nii on kirjakeel teinud selektsiooni ja võtnud tarvitusele otstarbekamad uuendused sõltumatult

sellest, kui võrd ilusaks või inetuks neid peeti.

Et just tungiv vajadus dikteeris keeleuueenduse poolt soovitatud sõnade ja vormide vastuvõttu, see selgub, kui jälgida, millal esitatud ettepanekud leidsid kõige kergemini pooldamist. Ettepanekud, mis esitati ajavahemikul 1912-1917, on suurel määral vastuvõttu leidnud, hiljem esitatud ettepanekuist aga valdav osa jäänud keelele võõraks. See ilmneb, kui näiteks võrrelda Aaviku ettepanekuid, mis ta esitas 1916. a. brošüüris "Mis on keeleuueendus?", nende kunstlikku laadi ettepanekutega, mis ta annab oma "Keelelises kääiraamatus" 1932. a. Samasugune on pilt, kui 1912. a. artiklis "Soome sõnad Eesti kirjakeeles" soovitatud uusi soome laene võrrelda a. 1932 avaldatud brošüüris "Sada uut tyvisõna" esitatud kunstlike sõnadega.

Mõlemas töös esitatakse ligi aada uut sõna, kuid esimesest valimikust on kirjakeelde tulnud ligi 90%, teisest aga on tuttavaks saanud ainult 30% ümber. See on mõistetav, sest sajandi teisel aastakümnel oli vajadus uute sõnade ja vormidegi (näit. i-superlatiiv) järele palju suurem kui hiljem, kus juba vanepeal ilmunud õigekeelaua-aõnaraamatudki hädajavajalikke keelelisi tarbeid suutsid rahuldada.

Õnneks oleme tänapäeval üle saanud sellest, et kõike, mida Aavik oma keeleteooriast lähtudes esitas, pidada reaktsiooniliseks ja kõlbmatuks. Me ei saakski aeda teha, sest liiga palju on tänapäeva kirjakeeles seda, mida Aavik on esitanud ja soovitanud, olgu selleks siis arvukad sõnad, olgu selleks meie tihedam lause ja oskus näha ning hinnata stiiliväärtusi, olgu selleks kas või meelevaldselt keelde imporditud uued vormid, nagu küllaltki mugavaks osutunud i-superlatiiv jm.

Keeleuueendus on tänapäeval juba ajalugu. Vanaks on saanud nooreestlased, vanake on saanud keeleuueendajadki. Mis oli keeleuueenduses head, vajalikku, see on pannud ajahambale vastu, on jäänud püsima meie kirjakeelde, mis aga oli ekslikku, tingitult oma aja väärikon-septsioonidest, see

on jäänud minevikku, on kadunud. Oleme tänulikud vanale keelemeistrile Johannes Aavikule kõige selle väärtusliku eest, millega ta on rikastanud meie kirjakeelt.

VI. TANAPAEVA KIRJAKEEL.

39. Eesti kirjakeele arenemisest nõukogude perioodil.

1940. aastaks oli eesti kirjakeel juba jõudnud põhiliselt stabiliseeruda. J. V. Veski poolt "Eesti õigekeelsuse-õnaraamatua" ja hiljem E. Muugi poolt "Väikeses õigekeelsua-õnaraamatus" fikseeritud normid olid tulnud üldiselt tarvitusele. Võitlus Joh. Aaviku poolt propageeritud keeleuuenduse ja normeeritud kirjakeele vahel oli üldiselt lõppenud. Kõik see, mis keeleuuenduses oli vääruslikku, oli tegelikult kirjakeeles juba võetud tarvitusele. Eriti kehtib aee sõnavara kohta, millega keeleuundus oli tõhusalt rikastanud eesti ilukirjanduse keelt.

1940. a. juunipõõre ei toonud küll oluliai nihkeid eesti kirjakeele häälikulisse ja grammatilisse külge, kuid mõjustas aiiski õige tunduvalt eesti sõnavara. See on ka arusaadsv, sest seoses uue ühiskondliku korraga ja kogu tootmise ümberkorraldamisega tuli tarvituaale palju uusi, sotsialistlikule tootmisele ja nõukogude riigikorrale ning kultuurile omaseid sõnu. Nii said juba esimesel nõukogude aastal üldtuttavaks paljud sõnad, mis puudsid isegi veel 1940. a. algul ilmunud E. Muugi "Väikeses õigekeelsus-õnaraamatua", nagu liitsõnad punalipp, täitevkomitee, ülesehituatõõ jne., samuti tuletised lõõkla-
ne, parteilisus, teenistuja, viisaastak jt. Tõlkelaenude kõrval on tunduvalt vähem otseseid vene laene, nagu bolševik (varemalt: enamlane), menševik (varemalt: vähemka-

ne), komsomolete (hiljem: kommunistlik noor), komsomol (algul nii organisatsiooni kui selle liikme tähenduses), sovnarhoos (hiljem: rahvamajandusnõukogu), kulak, politruk (hiljem: poliitõõtaja), tšervoonets jt. Üldtuttavaks said seni vähe esinenud kolhoos ja sovhoos. Tulid tarvitusele liitsõnad, kus täiendsõna on lühendatud, nagu orgtoimikond, poliitloeng jt. Paljud sõnad omandasid nüüd uue tähenduse, näit. pioneer, kaader, graafik, brigaad, šeff, aktiiv, agitatsioon jt. Alati ei esinenud uued sõnad veel praegusel kujul, näit. punane rändlipp (= rändpunalipp), punane nurk (= punanurk), taasehitamine (= taastamine), abimajapidamine (= abimajand), kolhooslane (= kolhoosnik), jooksu cross (= jooksupross) jt.

Mis puutub kirjakeele normidesse, siis püüti 1940. ja 1941. a. silmas pidada E. Muugi "Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu" 7. trüki avaldatud seisukohti. Seoses rohkete vene pärisnimede tarvitamisega tekkis aga vajadus täpsustada Muugi sõnaraamatus olevaid vene nimede kirjutamise reegleid. Selleks organiseeris Riiklik Kirjastuskeskus 1941. a. vastava keeleteoimikonna, kus võeti vastu seisukohad, mis on hiljemgi püsinud. Nii näiteks oli algul kõikuvusi vene tähtede q ja g transkribeerimisel, ssat 1940. a. ilmunud Muugi sõnaraamat lubas vene q-d eesti keeles edasi anda nii tš kui č-ga, seega kirjutada kas Tšaikovski või Čaikovski. Nüüd jõuti otsusele, et otstarbekam on neid vene tähti transkribeerida tš ja štš-ga. Samuti ei sobinud ka vene naissoost isikute nimede kirjutamise reegel, mille kohaselt tuli kirjutada mitte Olga Lapkovskaja, vaid Olga Lapkovski. Leiti, et õigem on vene naissoovormid ka eesti keelde transkribeerimisel säilitada, seega kirjutada Madsõda, Krupskaja jne.⁶⁵ Rohkesti oli sel ajal kõikuvusi ka nominatiivse ja genitiivse liitumise rakendamisel. Seni oli käsutatud enam nominatiivset liitumist, näit. kultuurimaja, pioneerisager, pioneerühm, nüüd aga peeti otstarbekamaks

⁶⁵ E. E l i s t o, Keelelisi küsimusi I, Tallinn 1948, lk. 47.

forme kultuurimaja, pioneerilaager, pioneerijuht jt.

Kuigi eaimesel nõukogude aastal eesti kirjakeeles esines veel kõikuvusi, valitses keeletarvitajate hulgas elav huvi keelekõigumate vastu. Moopis vastupidiseks kujunes aga olukord järgnevail Saksa okupatsioonil aastail, mil katkes igasugune õigekeelsuslik tegevus.

Seoses Eesti MSV territooriumi vabanemisega algas 1944. a. uuesti elu ka keele alal. Kirjakeele arenemine jätkus nüüd nii sõnavara rikastumise kui keele grammatilise vormistiku ühtlustumise ja fikseerumise teel. Otsekohe tekkis vajadus kirjakeele normeeriva sõnatiku järele, sest E. Muugi sõnaraamatu 7. trükk oli ammu müügilt lõppenud. Selieparaat alustati peatselt sõnaraamatu uue trüki ettevalmistustööd ning järgnevail aastail (1945, 1946) ilmusidki E. Muugi sõnaraamatuid 8., 9. ja 10. trükk. "Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu" uuatrukid erinevad eelmistest suhteliselt vähe. Meis on lisandatud endisele sõnaraamatule ligi 250 sõna, mis olid eesti kirjakeeles vanepeal jõudnud juurduda. Belkõige on juurde toodud sõnu, mis seoses nõukogude korraga olid saanud üldtarvitatavaks, näit. abimajand, agitatsioonipunkt, algorganisatsioon e. algorg, eesrindlane, hobumasinalaenutuspunkt, kaubaatu, kaadriorakond, kohakaasalus, komnoor, kulaklus, laiatarbe kaup, leniniam, leninlane, limiitkaart, lõõklane e. lõõktõõline, maainatraktori jaam, oblast, parteikomitee, rahvakomissariaat, riigimajand, teenistuja, traktorist, tuusik, eesrindlik, stahhaanovlik, kaubastama, limiteeri ma jt. On arusaadav, et sõnaraamatua esitati ka sõnu, mis olid seoses Suure Isamaasõjaga ja fašiamivastase võitlusega saanud üldtuttavaks, nagu agressor, bandiitlusa, parašütist, tankist, dzott, iljuušin, katjuuša, ka aatomipomm jt. Pärianimedest anti sõnaraamatus liiduvabariikide ja mitmesuguste riiklike, parteiliste ja ametiühinguliste asutuste nimetused ning nende lühendid. Uue trüki ettevalmistuskäigus esitati E. Eliato poolt ka mõningaid uudistulstisi, näit. oarendama 'paremaks muutma' ja nühie

'pesemisanuust, matsalka', kuid nendesse suhtuti väga tagasihoidlikult. Kui sõnade tähendus oli vahepeal muutunud, siis märgiti ka see, näit. sõnade agitaator, brigadir, desant, forsseerima, internatsionaal, miilits, order, prog-
ressiivne, proletaarlane jt. puhul.

Mis puutub õigekeelusalikesse normidesse, siis on siin tentud väga vähe parandusi. Ortoeepilistest nihetest võib märkida, et vastavalt kirjakeele hääldusele loobuti r-haaliku palatalisatsiooni märkimisest neil kordadel, kui järgneb -i, näit. hark, kuid hargi, kufk, kuid kurgi. Juhtudel, kui võõrsõnal rõhk on nihkunud esimesele silbile, lubati seda tarvitada, näiteks 'eks'port ja 'im'port. Morfoloogia alal esinenud muutustest märgitagu, et lähtudes tegelikust keeletarvitusest lubati sõnast tanner omastavas tarvitada tandre kõrval ka tandri ja 1946. a. trükkis sõnast tank omastavas tangi kõrval ka tanki, kuna vastupidiselt eelmistele sõnast seib lubati omastavas ainult seibi, mitte seivi. Paralleelvormide lubamisega sõnadest marsruut e. maršruut, mastaap e. maastaap ja segment (om. segmendi) e. segment (om. segmenti) võimaldati üleminek praegustele vormidele marsruut, mastaap ja segment. Võrreldes eelmise trükiga laiendati vastavalt tarvitusviisile ka vene pärisnimede õigekirjutust ja lisandati peatükk lühendite õigekeelsusest. Põhiliselt aga säilitati kõik varasemad normid.

E. Muugi "Vaikese õigekeelsus-sõnaraamatu" uustrukid ei suutnud aga ajajärgu keelelisi vajadusi kaugeltki rahuldada. Sellepärast alustati juba esimestel sõjajärgsetel aastatel põhjalikuma õigekeelsus-sõnaraamatu eeltöid. Esialgu tenti kavatsitava "Suure õigekeelsus-sõnaraamatu" töid Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris, kui aga 1947. a. alustas tegevust ENSV TA juures Keele ja Kirjanduse Instituut, siis jätkas viimane seda tööd. Nüüd kujunes õieti kaks keskust, kus hakati kirjakeele arendamise ja rikastamise küsimusi käsitlema, nimelt KKI sõnaraamatute ja õigekeelsuse sektor ja kirjastuse juures

samal 1947. aastal loodud Riikliku Kirjastuse Keeletoimkond.² Esimene neist kaalus õigekeelsusküsimusi seoses sõnaraamatu koostamisega, kusjuures olulisemate normimuutmistepanekute puhul kutsuti kokku laiem keeleteadlaste nõupidamine, mille kaaluvamad otsused sõnaraamatus rakendamiseks kinnitati KKI teadusliku nõukogu poolt. Kirjastuse juures moodustatud keeleteimkond aga arutles küsimusi, mis praktilise keelelise redigeerimistöö puhul esile kerkisid ja vähemalt Riikliku Kirjastuse väljaannete piirides fikseerimist nõudsid, Et otsustele suuremat kaalu anda, kooskõlastas kirjastus sageli KKI keeleteadlastega oma seisukohad.³ Arutlusel olevaid keelelisi küsimusi käsitleti samaaegselt ka ajakirjanduses, peamiselt ajalehtedes "Sirp ja Vasar" ja "Nõukogude Õpetaja". KKI seisukohad leidsid väljenduse "Suures õigekeelsus-sõnaraamatus" (I vihik 1948, II - 1951), Riikliku Kirjastuse keeleteimkonnas arutletud küsimusi aga vaatleb E. Elisto oma raamatus "Keelelisi küsimusi" (1948).

Kõige olulisem oli aga nõukogude ajajärgu algusaastail kirjakeele arenemise suuna määramine. Nüüd hakati enam rõhutama rahvakeelsusprintsipi, vajadust silmas pida laiaade ranvshulkade keeletarvitust. Keeleliste nähtuste hindamisel hakati nüüd eelkõige arvestama vastava sõna või vormi levikut ja tarvitamist, selle rahvakeelsust. Sellest seisukohast hakati nüüd hindama ka senistes õigekeelsus-sõnaraamatuis fikseeritud norme. Nii hakati ühelt poolt kriitiliselt suhtuma sellistesse keeleuuenduse poolt kirjakeelde toodud vormidesse, mis esinesid küll õigekeelsus-sõnaraamatuis, kuid sellest hoolimata ei olnud laiemalt tarvitusele tulnud, näit. i-mitmuse vormid jalg-tüüpi sõnadest (lindudel kõrval linnel, kukkedel kõrval kukil), el-ma-verbide pööramine tulema eeskujul (käsitelin, käsitellakse jt.). Teiselt poolt aga ei olnud küllaldaselt levinud ka kõik J. V. Veski algatusel "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatusse" toodud süsteemipärased vormid. nagu omnibus,

² Sealsamas, lk. 173.

⁴ E. E l i s t o, Keelelisi küsimusi I, Tallinn 1948, lk. 47,

om. omnibuse, os. omnibust, lihtis, om. lihtsa või lihtne, om. lihtse. Juba E. Muuk oma "Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus" oli loobunud mitmete reeglipärasuade taotlemiseks eetatud vormidest (näit. alul, niivõrt) ja lubanud tarvitada ka segatüüpe sõnadeat lihtne, ehtne jt. (om. kas lihtse või lihtaa). 1947. a. tõstia Riikliku Kirjastuse keeleline toimetaja E. Eliato "Nõukogude Õpetajas" avaldstud pikema-tes kirjutistes "Reeglipärasus ja elav keel" (nr. 8, 10) ja "Reeglipärasua ja kirjakeel" (nr. 12, 21 jj-d) küsimuade teravamalt päevakorrale, soovitades lähtuda kirjakeele normide fikaeerimisel rahvakeeleat, eelkõige põhja-eesti kesk-murde põhjaoaa (Viru, Järva, Harju) keeletarvituaest. Ül-diaelt olid E. Eliato seisukohad vastuvõetavad, sest põhi-mõtteliaelt ei eitanud ta reeglipärasuade tarvet kirjakee-les, eelistades aga neid kordadel, kui reeglipärasuade ja rahvakeelsuade põhimõte sattusid vastuollu, kindlalt rahva-päraat tarvitusviisi (näit. reeglipärasus nõuab vorme mõõ-tuandev, headtegev, kuid rahvakeeles tarvitatakse mõõduan-dev, heategev). Et aga uued oskussõnad, mis erialadel va-jalikud, kunagi ei saa üldrahvalikult tuttavad olla, siis ei poolda Eliato ka sõnade korras ja plii tarvituselevõt-tu, pidades neid tarbetuteks. Seesugune teatavai määrai ühe-külgne suhtumine keele rikastamisse tekitab väärarvamuse, nagu ei tohiks keeles uusi tuletisi ja tüvesid üldse enam tarvitusele võtta. Seetõttu pidurdus uute oskussõnade loo-mine tuletusliidete varal ja vajaduse puhul püüti kas ühe-le sõnale anda mitu tähendust või kasutada tõlkelaenulisi liitsõnu. Üksikasjalikumalt kasitleb E. Eliato õigekeelsus-probleeme oma töös "Keelelisi küsimusi" 1, kus ühelt poolt esitatakse ajajärgu aktuaalseid keelereegleid, naiteks ve-ne nimeade kirjutamisest eesti keeles ja eesti nimeade kirju-tamisest vene keeles, teiselt poolt aga vaadeldakse üksik-küsimusi, milledes oli esinenud või esines kõikuvusi (näit. niivõrd - niivõrt, teotsema - tegutsema, põhjusi - põhju-seid, seisab - seisneb jt.). Hiljem on rida kirjastuses pooldamist leidnud ja E. Eliato poolt soovitatud vorme tul-

nud kirjakeeles tarvitusele (näit. suuplate, mitte: suhuplate, tõkkepuu, tõkketuli, kattekiht, mitte: tõkepuu, tõketuli, katekiht, tšempion, anepper, mitte: tšempion, enäpper), osa ettepanekuist aga on jäetud kõrvale (näit. tulekahi, käaitella, põhjuseid, relikvia, likvida).

Keele ja Kirjanduse Instituudi poolt samal ajal väljaantud "Suure õigekeelsus-sõnaraamatu" I. vihikus rõhutatase otstarbekuse ja järjekindluse kõrvale samuti rahvakeelsusprintsipi, kuigi suuremaid normimuudatusi siin ei esitata. Märkida võib, et kirjakeele rahvapärasust arvestades siingi lubatakse tarvitada segatüüpe, näit. ehtne, kuid om. ehtea, et soovitataks enam de-mitmuat, näit. sõdadesse, mitte sõjusse, et kreeka nimede kirjutamisel eelistatakse hääldamisjärjese märkimisviisi kohaselt kirjutada f, ü ja ks, mitte aga ph, y ja x, näit. Amfitrüon (mitte: Amphitryon), et üldisemat põhjaseestiliat hääldamist silmas pidades jäetakse sõnaraamatus märkimata r-hääliku palatalisatsioon (kurk, om. kurgi) jne.

Kõige aktuaalsemateks küsimusteks 40-ndate aastate lõpul on ühelt poolt kirjakeele rahvapärasuse, teiselt poolt vene-eesti keeleliste suhete jälgimine. Nii tekitasid teravaid vaidlusi küsimused, kuidas kirjutada eesti keeles vene nimesid ja vene keeles eesti nimesid. J. Käis soovitas vene tähti и, я ja ѣ eesti keeles kirjutada tähtedega c, č ja šč, seega siis translitereerida täht-tähelt ja mitte transkribeerida vastavalt eesti hääldamisele ts-i, tš ja štš-ga, nagu seda seni oli eesti keele ortograafilise süsteemi kohaselt tehtud. Et meil mitteladina tähestikku tarvitavates keeltest pärinevad nimed eesti keelde transkribeeritakse vastavate reeglite alusel, lähtudes nende hääldamisest, siis jäädi endise tarvitamisviisi juurde, seda mõnevõrra täpsustades (seega säilitati näit. Tšaikovski, Vereštšagin jt.). Vaidlusi tekitas ka üldtuttavate vene kohanimed kirjutamine, kus ühelt poolt sooviti häälduspärasest traditsioonilist märkimisviisi, näit. Tuula, Samaara jt., teiselt poolt aga nõu-

ti tähttähelist kirjutamist (Tula, Samara). Hääldamispärane märkimisviis võitja ka vene pärisnimedest pärinevates üldnimedes ja omadussõnades, nagu mitšuurinlus, papaaninlane, mitšuurinlik jt.

Suuremat elevust eesti kirjakeele küsimuste käsitlemise alale toi akad. Marri õpetuse kummutamine 1950. a. suvel. Hoopis enam kui seni hakati nüüd rõhutama keele kui suhtlemisvanendi üldrahvalikkust, vajadust arendada kirjakeelt, silmas pidades eesti keele arenemise seaduspärasusi. Keeleliste tarvete kiireks lahendamiseks otsustati ajutiselt loobuda "Suure õigekeelsus-sõnaraamatu" väljandmiseat vihikute kaupa ja avaldada selle asemel uus "Väike õigekeelsuse sõnaraamat", mis sisaldaks kõige vajalikuma eesti sõnavarast, kaasa arvatud ka uued, nõukogude ajajärgul keelde tulnud sõnad. Keele üldrahvalikkust silmas pidades otsustati kõikuvusi ja rõõpvorme keeles vähendada ja taotleda võimalikult suuremat ühtsust.⁴ Üldrahvalikkude vormide leidmiseks koguti rohkesti materjali tänapäeva keeletarvitajailt, arutleti küsimusi mitmesugustel keelekoosolekutel jne. Elavat huvi äratasid keeleküsimused ka ajakirjanduses, kus rohkesti käsitleti kirjakeele arendamise küsimusi ja kritiseeriti mitmesuguste väljaannete, eriti aga tõlgete keelt. Pikemaid arutlusi tekitas K. Abeni ettepanek hakata kõiki võõrnimesid kirjutama hääldamispäraselt.⁵

Keele ja Kirjanduse Instituudi poolt 1953. a. avaldatud "Väike õigekeelsuse sõnaraamat" kujuneb teataval määral kõige aelle kokkuvõtteks, mis nõukogude ajajärgul rahvapärase kirjakeele taotlemiseks oli esitatud. Võrreldes eelmiste õigekeelsus-sõnaraamatutega sisaldab see rea seniste normide muutmisal. Lähtudes kirjakeele üldrahvalikkuse ja ühtsuse nõudest püüti siin kõigepealt piirata

⁴ Vrd. "Väike õigekeelsuse sõnaraamat", Tallinn 1953, eessõna, lk. 5.

⁵ K. A b e n, Vabanegem fetišeist. - "Edasi" 1951, nr. 283. 2. XII, lk. 2.

rohkete paralleelvormide esinemust, arvestades seejuures neid tendentse, mis esinesid kirjakeeles. Nii on siin loobunud paljudest omal ajal keeleuuenduse poolt soovitatud i-mitmuse vormidest, mida viimasel ajal peaaegu sugugi enam ei tarvitatud (näit. hinnusse, vakusse jt.), samuti sellistest lühematest mitmuse osastavatest, nagu iai, lisi, tabu, mõlu, kode jt. (isasid, lissasid, tabasid, mõlasid, kodasid jt. asemel). Ainause sisseütlevas loobuti lõunaeestilistest gemineerunud tüvekonsonandiga vormidest sõnades, kust neid ei tarvitata, näit. mitte pikki, tukke, tappa, mõjju, mätta, vaid pigisse, toesse, tabasse jt. Seoses i-mitmuse piiramisega tuli piirata ka i-superlatiivi tarvitamist ja ära jätta seesugused vähelevinud vormid, nagu üldisim, nõdrim, hallim jt. Teiselt poolt aga, toetudes rahvakeelele, lubati sõnadest, nagu maine, soine, luine tarvitada teisevälteliste vormide kõrval ka levinumaid kolmandavältelisi vorme, mille kohaselt muutusid lubatavaks ka vormid maiseid, soiseid jt. Ene-seatmõistetavalt esitati nüüd ainutarvitatavana segatüüp sõnadest ehtne (om. ehtaa), hoogne, lihtne, moodne, pingne, rõhtne. Täielikult loobuti endisest tarvitusviisist sõnade autobuss (om. autobussi), omnibuss, trollibuss ja ananase puhul, sest senised vormid autobus, om. autobuse ei juurdunud keeles. Otstarbekaks osutus sõnade pärl, küps, kõrb 'liivalagendik' ja mõis üleviimine astmevahelduseta aus-tüüpi sõnade rühma (seega mitm. os. pärleid, küpseid, kõrbeid, mõisaid). Sõnad manner ja tanner viidi aga üle number-tüüpi (os. mandrit, tandrit). Rahvapäraseks tuleb pidada ka ng-liste sõnade shins, reeling, spinning, telling puhul u-tüve tarvitamist senise -i asemel (ahingu, mitte ahingi). Kirjakeele ühtlustamise huvides loobuti paljudest paralleelvormidest, näit. fikseeriti ainsuse omastavas koo (mitte: kubu), lao (mitte: ladu), mao (mitte: madu), soo (mitte: sugu), teo (mitte: tigu), moe (mitte: moodi, moodu), kõpla (mitte: kõblase), kühmu (mitte: kuhma), reisi (mitte: reisu), äikese, päike

se (mitte: sikse, paikse), mitmuse omastavas heinte (mitte: heinade), kaelte, kserte, koerte, naelte, nõelte, otaste, paelte, poiste, pükate, sakste, seinte, sõelte.

Verbi tarvitamise alal on suuremaks normimuutuseks esitlema-tüüpi tegusõnade puhul keeleuuenduse poolt soovitatud tella-, tellakse-, teldi-vormide ärajätmine ja siia kuuluvate verbide pööramine mitte tulema-, vaid kirjutama-tüübi kohaselt (aiega mitte esitella, vaid esitleda). Samuti on kirjutama-tüübi alla viidud ka sõnade ebalema, ihalema, vibalema, mõnulema ja valulema pööramine (ebaleda, ebaletakse jt.). Keeleuuenduse poolt soovitatud ahta-liite asemel on eelistatud rahvakeele laiemalt levinud ata-liidet (haugatama, kiljatama, mitte: haugatama). Loobutud on murdelise päritoluga paralleelvormidest kiia, kiiakse, võia, võiakse ja lubatud ainult keeda, võida. Ara on jäetud E. Muugi poolt soovitatud lühemad vormid paljudest verbidest, mille lõpul on -eerima, näit. modelleerima, asfalteerima (mitte: modellima, aafaltima). Rahvapärast tarvitusviisi ja ka vene keele eeskuju arvestades on muudetud paljude sõnade ortograafiat, näit. viisa (enne: viisum), mirt (enne: mürt), karantiin (enne: karanteen), džemper (enne: džamper), sviiter (enne: avetter), kloun (enne: klaun), hiniin (enne: kiniin) jne. Sõltuvalt tarvitusviisist on muudetud võrsõnade rõhku (veteran, enne veteraan, kašmiir, enne kašmir), lisandatud ävaa-vokaale (šiffer, mitte: šifr), lähendatud kirjapilti hääldamisele (foksterjer, mitte: foksterrier), loobutud sõnaalgulisest h-st (eputama, untsantsakas, untsu, üürgama). Arvestades tänapäeva eesti keelele omast tendentsi kasutada enam genitiivset liitumisviisi on paljudel juhtudel, kus varemalt esines nominatiivne liitumine, siirdutud genitiivsele, näit. elektrivalgustus, gaasiküte, lumememm, loorberiparg, kontserdisaal jt. Lõpuks olgu märgitud, et siin loobuti kaua vaidluse all olnud äälistest paralleelvormidest sõnades hea, pea, seal, peal ja anti eesõigus põhjaeestilistele vormidele.

"Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus" fikseeritud vormidest olid paljud kirjastuse väljaannete ja ajakirjanduses ilmunud kirjutiste kaudu juba enne sõnaraamatu ilmumist tulnud tarvitusele. Kuigi üksikutele siin esitatud seiaukohtadele on hiljem vastu vaieldud, on põhiliselt sõnaraamatus esitatud normid leidnud tunnustust ja vastuvõttu. Selle kinnituseks võib olla ka asjaolu, et peaaegu kõik siin esitatud normid on püsinud ka järgmises õigekeelsus-sõnaraamatus.

Vaadeldav sõnaraamat fikseeris ühelt poolt õigekeelsuslikud normid, teiselt poolt aga andis ühtlasi ka ülevaate nõukogude ajajärgul tarvitusele tulnud uuest sõnavarast, niivõrd kui see mahtus "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" piiratud ruumile (sisaldab ligi 36 000 sõna). Sõnaraamat kajastab kullaltki ilmekalt nihkeid meie kirjakeele sõnavarat tarvituses. Nii on jäetud välja sõnad, mis olid nõukogude tingimustes aktiivse sõnavara hulgas: välja langenud, nagu halleluuja, hosianna, burš, kantus, immobiil, görl, hollandus jt. Veelgi enam kui eelmistes sõnaraamatutes võib siin margata sõnade tähenduse muutumist. Võrreldagu selleks sõnade, nagu aspirant, baas, baasein, buroo, bulletaan, dialektika, dramaturg, farm, formatsioon, idealism, kampaania, kvalifikatsioon, materialist, natsionalism, nõukogu, organ, partei, peegeldus, plan, reformism, sektor, tennika jt. tähenduse selgitust E. Muugi sõnaraamatu viimastes trükkides ja 1953. a. ilmunud õigekeelsus-sõnaraamatus.

Varemalt tuntud sõnade kõrval tuli eriti nõukogude ajajärgu esimesel aastakümnel väga palju uusi sõnu tarvitusele. Kuigi enamik nendest on liitsõnad, mis koosnevad tuntud tüvedest, on neil siiski omaette tähendus ja nad rikastavad meie sõnavara. Olgu siin toodud näiteid sellest sõnavarast, kusjuures materjali allikana on kasutatud nii 1953. a. sõnaraamatut kui ka selleaegset ajakirjandust. Nüüd oli jõudnud juba kindlalt juurduda Nõukogude riigi, selle organite, parteiliste ja ühis-

kondlike organisatsioonidega seoses olev sõnavara, näit. Nõukogudemaa, liiduvabariik, krai, oblast, linnanõukogu, rajoonikomitee, rahvakohus, julgeolekuorganid, parteikomitee, komsomol, pioneerorganisatsioon, käitiskomitee, rahvasaadik, parteiaktiiv jt. Nõukogude ühiskonnale omast ideoloogilist tööd ja selle eri vorme kajastavad sõnad, nagu kommunismienitaja, taastamistöö, ideelisuus, revolutsioonilisus, enese kriitika, parteilisuus, printsipiaalsus, ideelis-poliitiline, poliitkasvatuslik, välkmiiting, püha-päevak, agitatsioonibrigaad e. agitbrigaad, propagandatöö, partei haridusvõrk, poliitring, varimiskampaania, oktoobripidustused, juunipööre, demokratiseerima, aga ka risustama, kinni määtsima, igand, haltuura jt. Nõukogude inimeste elukondlikke tingimusi margivad sõnad, nagu elutarbeline, puhkekodu, tuusik, elamispind, hooldtoetus, lastesõim, heakord, heakorrastama, kommunaalteenused, suurehitused, šeflus, šeflusvanekord, sageli esinevateks muutusid ka sõnad teenindama, juhinduma, lülituma, püstitama, tõstatama jt. Nõukogude inimeste rahutahet kajastavad sõnad, nagu rahupooldaja, rahuvõitleja, rahuüritus, mittekallaletungileping jm. Kullaltki rikkalik on uus hariduse- ja kultuurialane sõnavara, näit. haridustööline, õppealajuhataja, klassiorganisator, ainekomisjon, koolikollektiiv, õpilaskomitee, eksamisessioon, klassivaline, õppeedukus, hindepäevik, tööliskoorte, maanoorte, vabrikukool, kaugõpe, kaugõppiija, mittetatsionaarne (üliõpilane), kateedrijuhataja, aspirantuur, aspirant, konsultatsioon, arvestus, menetluspraktika; kultuuritöö alalt: kultuurimaja, rahvamaja, kultuuripalee, kultuuriparand, rahvaraamatukogu, rändraamatukogu, isetegevuslane, omalooming, helilint, rahvakunstiõhtu, kunstilektorium, kunstitööline, rahvakunstiõhtu, kunstidekaad, filharmoonia, estraadiansambel, kinofestival jt. Arstiabi korraldust ja nõukogude meditsiini edusamme kajastavad sõnad, nagu profülaktika, sani-taarkontroll, kiirabi, dispanser, uneravi, doonor, dekreetpuhkus, penitsilliin, streptomütsiin jt. Rahvamasside

spordiiikumist iseloomustavad sõnad, nagu kehakultuuri-
kollektiiv, kehakultuurlane, meistersportlane, järguport-
lane, spordibaas, jookaukrosa, talisparkiaad jt.

Põhjalikult muutus kogu rahvamajandus kapitalist-
likult tootmisviisilt sotsialistlikule siirdumisel, kus-
juures viimaat iseloomustab eriti plaanipärasus. See näh-
tub ka vaatavast sõnavarast, näit. rahvamajandusplaan,
viisaastakuplaan, plaanimajandus, planeerima, üleplani-
line, aastanorm, normikohustus, aastatoodang, aruandepe-
riood, tootmiaprotseas, tööjõureserv, isemajandamine, kok-
kuhioirežiim, finantadietsipliin, ühisomand, individuaal-
elamu jt. Tööstuse arenemist märgivad sõnad, nagu kombi-
naat, keemiakombinaat, tööstuskäitis, briketitööatus, ki-
visõebaasein, kaevandusrajoon, hüdroelektrijaam, kon-
veier, automaatliin, vooltootmine, kiirmeetod, automaat-
pink, agregaat, kemiseerima jt. Nõukogude töölisi ja nen-
de tööd iseloomustavad sõnad töösaangar, töökangelane, no-
vaator, rataionaliseeriija, töösearindlane, tööliskollek-
tiiv, noortebrigaad, löökbriigaad, hoogtöö, tööktöö, küm-
mepäevak, töögraafik, kollektiivleping, töörežiim, töö-
võit, ränupunaipp, autahvel jt.

Põllumajanduse ümberkorraldamine ja üleminek kol-
hooaikorrale ilmneb sõnavaraski, nagu näitavad sõnad
ühismaajand, kaiurikolhoos, karusnahasovhoos, kolhoositoot-
mine, kolhoosiküla, aiandussektor, põllumajandukaader,
põllundusbrigaad, traktoribrigaad, põllutöölüli, kolhoosi-
pere, agronoom-zootehnik, kombainer, mehhanisaator, kat-
setaja-mitšuurinlane, hobulaenutuspunkt, masina- ja trak-
toripark, buldooser, linakombain, kraaviader, silokultuur,
eliitseeme, bakterväetis, heinaväljakülvikord, ruutpeaj-
ti, pehmekünd, noormipäev, kuivpuhtimine, eelidandamine,
samuti loomakaavatuafarm, aeafarm, karjakaavatuabrigaad,
lüpsja-karjatalitaja, zootehnik, ühialoomakasvatua,
eliitloom, laudaperiood, automaatjootmine, lüpsiaaparaat,
haljaskonveier, koressõõt, silotorn, söödabaas jt.

Kaubandusalasest sõnavarast tulid tarvitusele sõnad, nagu kaubandusvõrk, kooperatiivkaubandus, toitlustus, segakaubastu, hulgimüügibaas, gastronoom, kolhoositurg, kaubabaas, kulinaartooded, massikaup jt. Liiklemisala ise-loomustavad sõnad autobaas, lennuautotransport, autoinspektsioon, jõelaevandus, jõetransport jt. Kodumaa kaitsmisega on seoses sõnad rahvaarmee, rahvuskorpus, hävituspataljon, kaardiväelane, punalaevastiklane, kanonaad jt.

Eespool on toodud ainult väike valimik neist tuhandetest sõnadest, mis enne nõukogude aega olid kas täiesti tundmatud või esinesid harva ja sagedasti teises tähenduses. Loomulikult ei saadud siin puudutada kõiki elualasid, kus kasutati uut sõnavara. Nii tuli täiesti mööda minna üksikute eri teaduste terminoloogiast, kuigi sõja-järgseil aastail mõned teadusharud arenesid tohutu kiirusega. Meenutatagu siin kas või tehnika ja füüsika edusamme, eriti aatomifüüsika ja elektroonika alal (näit. aatomituum, aatomenergia, elektronmikroskoop jt.), või raadio- ja televisioonialast sõnavara, uute tehniliste seadeldiste ja masinate nimetusi, nagu skreeperid, tornkraanad, pinnasepumpad jm.

Kõneldes uutest sõnadest tuleb puudutada ka uute sõnauhendite levimist eesti kirjakeeles. Seesugustena tuleb märkida kõigepealt asutuste, organisatsioonide, aumärkide jm. mitmesõnalisi nimesid, näit. Nõukogude Sotsialistlikkude Vabariikide Liit, Uleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing, Lenini orden, aga ka pedagoogiline kabinet, mittetäielik keskkool jt. Edasi tuleb märkida mitmesuguseid isikute austavaid nimetusi, nagu Nõukogude Liidu kangelane, teeneline teadlane, haridustöö eearindlane, eeskujuliku kvaliteedi brigaad, aga ka kommunistlik noor, noor naturalist jt., samuti tähtpäevade nimetusi: kehakultuurlaste päev, kaevurite päev jt. Rohkesti on selliseid mitmesõnalisi väljendeid eriti seoses nõukogude ideoloogia ja ülesehitusliku tööga, näit. proletaarne re-

revolutsioon, kommunismi suurehitused, bolševiatlik print-
sipiaalsus, aotsialiatlik kohustus, nõukogude patriotism,
rahvaste sõprua, teaduslik sessioon, näitlik agitatsioon.

Jälgides "Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus" ja ajakirjandusea esinevaid uusi sõnu ja sõnauhendeid võib tähele panna, et nende tarvitamine pole kaugeltki ühtlane. Algul, eriti enne 1950. aastat, võeti uusi sõnu sageli tarvitusele sõnasõnaliate tõlkelaenudena, jättes arvestamata eesti ja vene keele erinevat struktuuri. Nii näiteks püüti juhul, kui vastavat väljendit vene keeles märgiti kahe sõnaga, seda sageli ka eesti keelea edaai anda samasuguselt, näit. parteiline diatsipliin, põlluma-
janduslik artell, mis hiljem asendati eesti keelele sobivamate ühesõnaliste parteidiatsipliini ja põllumajandus-
artelliga. "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" ilmumine 1953. a. aitaa küll paljudel kordadel keeletarvitajaid suumata otatarbekamate ja eesti keelele kohasemate sõnade tarvitamisele, kuid oma piiratud sõnavaliku tõttu ei suutnud ta siiski kasvanud nõudeid rahuldada. Sellepärast kerkis ikka teravamalt päevakorrale oskussõnastike avaldamise küsimus. Keele ja Kirjanduse Instituudis oli juba selle asutamisest peale akadeemik Veski juhendamisel töötatud kõige vajalikumate poliitiliste ja majandusteaduslike terminite kogumisel. Koos eriteadlastega töötati kogu materjal läbi ning 1951. a. avaldati maketina ja 1955. a. trükitult "Poliitika ja majanduse oskussõnastik", mis sisaldab eesti keelseid vasteid ligi 15 000 poliitika- ja majandusalasele vene terminile. Need kaka sõnaraamatut aitasid palju kaasa eesti kirjakeele ühtlustumisele. Eriti silmapaistev on see ajakirjandusea, aga aamuti ühiskonnateaduslike väljaannete keele puhul. Ei ole aellepärast liialdatud, kui ütelda, et nõukogude ajajärgu kirjakeel omandas oma tänapäevase kuju juba viiekümneadte aastate keskpaiku.

Kuigi viimased kümmekond aastat ei ole toonud suuri muudatusi ei kirjakeele normidease ega ka sõnavara

üldilmesse, ei tähenda see, et eespool esinitud sõnaraamatute ilaumiaga kõik küsimused oleksid lahendatud. Ajakirjandusea keetab pidev nurin kaasaaja kirjakeele mitmeaiguaste puuduste üle. Nii tekitavad tšaiat auret tarainoloogia küsimused, raakuasi on eri keelteat pärinevata pärinimede ortograafiaga, tõlgete tase on aageli aadal, kaldutakae kulunud fraaaside ja šablooniliste väljenduste tarvitamiasele jne. Ometi algab just nüüd eesti keele alal elavam tegevus. 1955. a. hakkavad ilmuma Emakeele Seltsi saataramatut, milledes käsitletakse teiate keeleteaduslike küsimuste kõrval ka tegeliku kirjakeele tarvitamiat. 1958. a. hakkab ilmuma ajakiri "Kael ja Kirjandus", kus eriti rõhutatakse õigekeelsuaküsimusi, samaaegselt rajab "Edasi" keeleküsimuste nurga, kus antakse vastuseid mitmesugustele õigekeelsuaküsimustele, hakatakse publitseerima Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkasektsiooni seisukohti jooksvas töös tekkinud praktiliste küsimuste lahendamisel jne.

Peatugem alamal lähemalt neil küsimustel, mis pärast "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" ilmumist päevakorrale kerkisid. Kõigepealt tuleb siin nimetada põhimõtetlisi küsimusi. Nagu eespool märgitud, seadis sõnaraamat oma ülesandeks, lähtudes keele üldrahvalikkuseat, suunata keeletarvitust suurema ühtsuse poole. See seisukoht leidis küll üldist vastuvõtmist, kuid tekitas siiski ka vastuväiteid. Küsimus oli selles, kuidas sobitada keele üldrahvalikkuse nõuet keele süsteemi pärassuse nõudega. Nii leidis akadeemik J. V. Veski oma arvustaves sõnavõtus "Kriitilisi märkmeid "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" kohta"⁶, et keeles esinevaid seaduspärasusi, keele süsteemi ei ole arvestatud, kui on ühekülgselt lähtutud rahvakeelaest keeletarvitu-

⁶ "Edasi" 1954, nr. 78, vrd. ka kirjutist "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" huvides", "Sirp ja Vasar" 1955, nr. 15.

sest ja hakatud tarvitama näiteks sõnadest pärl ja kõrb vorme pärlaid, kõrbeid või kui omnibuss, autobuse asemel on fikseeritud omnibussi, autobussi. Samuti ei ole J. V. Veski ranul ka sellega, mida ei ole sõnaraamatus olnud järjekindel nominatiivae ja genitiivae liitumisega (lumikate, aga lumevaip), ua- ja ia-liite kasutamisega (saavutus, aga ahitis), kokku- ja lahkukirjutamisega (õigekeelsuse sõnaraamat, aga õigekeelsuareeglid), kreeka päritoluga võõrasõnade kirjutamisega (kirurg, karakter, aga hiniiz) jne. Akadeemik Veski oli kindlasti õigus, kui ta tähelepanu sellele juhtis, et kordadel, kui eri liidete või erinevate liitumisviiside rakendamisega on võimalik kirjakeeles sõnade tähenduslikku erinevust märkida, tuleks seda võimalust kasutada, sest kirjakeel peab olema väljendusvõimelisem kui rahva kõnekeel. Teiselt poolt on aga ilmselt, et juhtudel, kui mingi sõna või vorm on rahvakeeles üldiselt tulnud teistiti tarvitusele, kui see senistes sõnaraamatutes antud, tuleb seda paratamatult arvestada ja tarbe korral seniaeid norma muuta. Rahvapärast tarvituseviisi arvestades oli juba E. Muuk mõnel määral loobunud "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" normidest ja 1953. a. sõnaraamat jätkas kirjakeele lähendamist rahvakeelele.

Samad normid, mis esinesid 1953. a. sõnaraamatus, püsisid üldjoontes ka 1960. a. ilmunud "Õigekeelsuse sõnaraamatus". Et aga viimane ligi kolm korda eelmisest suurem on, sisaldades ligi 100 000 sõna, siis on siin tulnud nii mõndagi juurde. Morfoloogia alale kuuluvatest muudatustest tuleb märkida, et maine-, luine-tüüpi sõnadest on nüüd lubatud ainult kolmandaväliselised vormid (välia-main, üksluine). Muudetud on ka selliste sõnade, nagu epopöa, duo, trio käänamist, sest on peetud õigeke nende sõnade lõpul olevaid vokaale hääldada diftongidena ja neid sõnu muuta koi-tüübi eeskujul (seda triod, mitte triot). Kuigi olulisemaid normimuudatusi sõnaraamatus ei ole palju, tekitas sõnaraamat siiski arvustavaid sõnavõtte. Et kavatsitavaid normimuudatusi enne nende fikseerimist

rimist õigekeelsus-sõnaraamatus kaaluda laiemas keeleteadlaste ja keelehuviliste kollektiivis, loodi 1960. a. ENSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi juures vastav vabariiklik õigekeelsuskomisjon, kes on kaalunud mitmeid kirjakeele normide muutmise ettepanekuid.

Alamal olgu vastavalt üksikaladele lähemalt jälgitud viimasel aastakümnel kõne all olnud keeleküsimusid.

Eesti o r t o g r a a f i a alal on üheks raskeks küsimuseks olnud sõnaalgulise suur- ja väiketähe tarvitamine. Kuigi suure ja väikese algustähe kirjutamise põhireeglid olid esitatud juba Muugi õigekeelsus-sõnaraamatus ja täpsuatatult fikseeritud ka 1953. a., ei rahuldanud need täiel määral keeletarvitajaid. Eriti tekitas raskusi pärisnime ja vastavast pärisnimest kujunenud omadussõna eristamine. Sellepärast tekkis "Keele ja Kirjanduse" veergudel 1958. a. poleemika, mille jooksul kristalliaaerusid seisukohad, mis hiljem fikseeriti ka "Õigekeelsuse sõnaraamatus". Nimelt selgus, et otstarbekam on iaikunimelisel täiendeid käsitada mitte muutumatute omadussõnadena, nagu seda tehti senistes õigekeelsus-sõnaraamatutes (näit. bertolee /sool/, botkini /tilgad/), vaid isikunimede genitiivina ja kirjutada vastavalt suurtäheliselt, seega siis Berthollet' /sool/, Botkini /tilgad/, kusjuures erandiks jäävad kalendrite, usundite ja loomatõugude nimed (luteri usk, budjonnõi hobune). Mõnevõrra vaieldavaks ja tarvitamise seisukohalt raskeks piirkonnaks on aga ikkagi veel jäänud kohanimedest pärinevate omastavakujuliste muutumatute omadussõnade ja kohanimedede piiri määramine (Saksa koloonia ja saksa koloonia jt.).

Raskusi on tekitanud ka võõrpärisnimede kirjutamine. Ladina tähestikuga keeltest pärinevate pärisnimede kirjutamise küsimus kergenes sellega, et tagasi lükati K. Abeni ettepanek neid nimesid vastavalt hääldamisele transkribeerida. Raskem oli fikseerida nende nimede kuju, mis olid pärit mitteladina tähestikku tarvitavatest

keeltest. Põhiliselt on välja kujunenud, kord-korralt täpsustades, vene nimede kirjutamine eesti keeles. Tunduvalt kergenes meil hiina pärisnimede kirjutamine pärast seda, kui hiinlased 1958. a. võtsid vastu seisukoha, kuidas kirjutada hiina nimesid ladina tähestikus. Täiesti läbi töötamata on aga küsimused, kuidas märkida teistest mitteladina tähestikuga keeltest erinevaid nimesid. Viimasel ajal on vaidlusi tekitanud kreeka nimede kirjutamine. Kui varem al ajal puhtal kujul kanti eesti keelde üle saksa keeles tarvitata kreeka nimede kirjutamisviis (Asop, lad. Aesopus, kr. Aisopos, Ödipus jt.), siis juba "Eesti keele õigekirjutuse eõnaraamatus" (lk. XIII) märgitakse, et kreekakeelne lõpp -oa, samuti ai, oi sõna algul ja kekel tuleks säilitada, näit. Homeros, Aiachylos, Euboia. Seda tendentsi lahtuda kreeka keelest ja transliteerida kreeka tähti vastavate eesti tähtedega jätkati ka nõukogude ajal väljaantud õigekeelsus-sõnaraamatuis. 1953. a. õigekeelsus-sõnaraamatus piirduti ainult 3 tähega ja otsustati kirjutada ka kreeka nimeses, samuti kui seda tehakse vastavates võõrsõnadeski, ladina ph, x ja y asemel f, ks ja ü, näit. Sofokles, Kserkses, Odüsseus. 1960. a. sõnaraamatus täpsustati kreekapärasest märkimisviisist veelgi, kuid see tekitas neis, kes olid harjunud saksa- ja ladinapärase märkimisviisiga, teravat vastuseisu, mistõttu on tekkinud kahesugune kirjutusviis. Küsimus on lahendamisel.

Kõikuvusi on olnud ka üksikute võõrsõnade ortograafias (näit. interregnum - interreegnum jn.). Märkida võib, et helilise z tarvitamist võõrsõnalistes terminites on piiratud, näit. eosoikum (varemalt: eozoikum), asoiline, asouhend, asotobakter, sodiaak jt.

Eesti keele morfoloogia on üheks kõige kindlamini fikseerunud grammatika osaks. Eesti noomenite ja verbide põhituübid ja nende muutmine fikseeriti ju põhijoontes juba 1925. a. Veski poolt "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus" ja täpsustati ning viidi lähemale rahva-

keelaale tarvituvile 1953. a. õigekeelsus-sõnaraamat. Et sõltuvalt ühikute sõnade murdelisest taustast ja nibatest sõnade sõnade völdete hääldamisel esines sagedasti õpilaate keeletarvitus vögu, esitasid 1961. a. Vörskas õpetajate kursustel viibivad 7-klassiliste koolide esakeeleõpetajad ettepaneku muuta rea sõnade käänamist ja pööramist, lubades nendest tarvitada kaht vöi kolme paralleelvormi. Nii soovitati lubada juuste ja vennaste kõrval vorme juukste e. juuksete, vennakste e. vennaksete, korsten hääldada kas teise- vöi kolmandavölteliselt ja käänata kas tütar vöi number eeskujul, tarvitada nn. segatüüpe sõnadest möru, nüri, hetk, retk, peen, valivalju, vöia aatmavahelduslikkude sõnade rühma verbid hukuma ja aütima jne. Neid ettepanekuid kaaluti paljudel koosolekutel, nende üle toimus vöidlusi ajakirjanduses, neid küsimusi seoti eesti kirjakeele arenemise perspektiividega.

Ettepanekute tegijad leidsid, et kirjakeele normeerijad ei arvestavat "ühiskeelt", kui nad ei taha lubada paralleelvorme, mis esinevad kõnekeeles ja õpilaste töödes. Kui lubatakse neist sõnadest paralleelvorme, siis vähenevat õpilaste vigade arv ja õpetajail jäävat rohkem aega õpilaste keelekultuuri töstmiseks. Kirjakeele se-niste normide kaitsjad aga leidsid, et liigsed paralleelvormid ei rikasta keelt. Keelekultuuri ei tösteta sellega, et normid tehakse lödvaks ja lubatakse öri murdelise taustaga vormide tarvitamist kirjakeeles, vaid sõnavara rikastamisega ja korrektse lauaeatuae omandamisega. Eesti kirjakeel on seni arenenud suurema ühtsuse ja kindluse suunas ja seda tuleb pidada loomulikuks. Pealegi ei ole kaasöegne eesti kirjakeel rööpvormidest vaene.

Vörska kursuslaste ettepanekud olid kaalumisel ka vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis. Siingi leiti, et paljude rööpvormide lubamine neil kordadel, kui kirjakeeles juba teatud ühtlus on saavutatud, ei ole otstarbekas. Nöil kordadel aga, kui kõnekeeles on toimunud

üldisi nihkeid, tuleb neid muidugi arvestada. Sellepärast lükati enamik ettepanekuid tagasi, kuid osa neist võeti siiski vastu. Nii lubati tarvitada sõnu ümbrik ja kolhoosnik teiae- kui kolmandavälteliseks ja sellele vaatavalt võib seega näiteks mitmuse osastavas seniste ümbrikke ja kolhoosnikuid kõrval esineda ka ümbrikuid ja kolhoosnikke. Samuti lubati selguse huvides tarvitada sõnadest iga ja sada ka t-lõpulist osastavat (näit. jooksis sadat meetrit). Sama laadi on ka hilisem otsus lubada sõna žanr käänata nii astmevaheldusliku kui ka astmevahelduseta sõnana (nii žanride kui žanrite).

Korduvalt on viimasel ajal olnud kõne all ka eesti perekonnanime käänamine. Raskusi on esinenud eriti neil kordadel, kui perekonnanimeks on mõni üldnimena keeles esinev sõna. Reegliski on, et perekonnanimi niisugusel korral peaks samuti käänduma kui üldnimi, kuid tegelikus tarvituses ei peeta sellest rangelt kinni, sest astmevahelduslike üldnimede muutmisel omastav ja teised käänded erinevad väga tugevasti nimetavast (näit. laas : laane, kubu : koo), perekonnanime puhul ilmneb aga tendents säilitada nimetavaline tüvi ka teistes käänetes. Kuigi küsimust on kaalutud, on raske olnud tegelikku tarvitust suruda reeglite raamidesse.

L a u s e õ p e t u s e küsimused on seoses kooli-grammatikatega viimastel aastakümnetel alnud korduvalt arutlusel. Kodanlikul perioodil kujundati eesti lauseõpetust aome eeskujul, kusjuures kirjakeele lausestust mõjustasid väga tugevasti Joh. Aaviku seisukohad. Nõukogude ajajärgul hakkas suuremat mõju avaldama vene keel. Prof. K. Kure õpikute kaudu tungisid vene süntaksile omased jooned ka eesti lauseõpetusse. Teravaid vastuvaidlusi tekitasid eriti öeldise ja kaudasihitise küsimus. Et lauseliigenduse aluseid selgitada, korraldas "Keel ja Kirjandus" 1959. a. vastava arutluse, kus jõuti seisukohale, et öeldise käsitlust tuleks lihtsustada ja kaudsihitia eesti grammatikast välja jätta. Küsimuste uurimine jätkub.

Kui küsida, missuguseid nihkeid võib märgata tänapäeva eesti kirjakeele lauses, siis saab sellele vastata ainult üldiselt, sest puuduvad detailsemad uurimused. Üldiselt aga võib märkida vene keele mõju suurenemist eesti lauses. Selle avalduseks võivad olla kas või sellised nähtused, nagu öeldise esinemine mitmuses arvsõnalise aluse puhul (kaks meest töötavad), sagedane aluse ja öeldise inversiooni puudumine lauses, kus lause algab öeldise laiendiga (hommikul ta läks tööle), üksikjuhtudel isegi kõrvalause paigutus omastavalise täiendsõna ja selle põhisõna vahele, järelasendiga täiendi tarvitamise kasv, nud- ja tud-lauselühendi tarvituse vähenemine jne. Paiguti on teadlikult püütud vältida sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel väljakujunenud sõnakorda, nagu see esineb Tugla-ael jt., pidades seda ebarahvapäraseks. Ometi ei ole paremat asemele suudetud pakkuda. Kõik need küsimused on praegu uurimisel seoses teadusliku grammatika koostamisega.

Eesti kirjakeele sõnavara on ka viimasel aastakümnel pidevalt täienenud, kusjuures põhiliseks sõnavara rikastamise vahendiks on olnud tõlkelaenud. Eriti on kasvanud erialade oskussõnavara. See on mõistetav, kui silmas pidada meie teaduse, tehnika ja tootmise kiiret kasvu. Olgu selle kinnituseks kas või meie kosmoselendude kirjeldamisel tarvitatavad sõnad. Kolme kosmonaudi ühislennu puhul esines ajakirjanduses üle 30 uue liitaona, nagu avio-meditatsioon, kosmoselaev, (aelle) pardasüsteem, kosmosekangelane jt. Maa kunstliku kaaslase nimetusena on hakatud tarvitama sõnu sputnik, lunoid, tehiskaaslane. Maa kaaslane, satelliit, said üldtuttavaks sõnad orbiit, apogee, perigee, tõrlemisperiood, lennutrajektor, kiirgusvõnd, kõneldakse koosmodroomide, kosmosejaamadest, kosmoseajastust. Veel kümnekond aastat tagasi ei olnud sõnad nagu motoroller, radioola, automaatika, suurpaneel, pooljuht, sõõdapärm jt. niivõrd tuttavad, et neid oleks vaja olnud esitada "Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus". Isegi 1960.a. ilmunud "Õigekeelsuse sõnaraamatus" puuduvad

veel paljud tänapäeval tuttavaks saanud sõnad, nagu arvutuskeekus, vahtkummi, releeliin, perfokaart, lavsaankangas, kaavuatimulaator, hüdrokultuur, hübridkaalikas jne., rääkimata laseritest, maseritest ja teistest kvantalektronika uutest saavutustest. On tekkinud terve rida uusi teadusalasid, nagu raadioelektronika, vaakumelektronika, pooljuhtelektronika, molekulaaralaktronika, bioonika jt., kõneleme automatiseerimismeetoditest, programmeerimisest, kodeerimisest, biovooludast, igasugustast uute aparaatide ja menetlusviiside nimetuatast. Suur osa selisest uuest sõnavarast on seoses teaduse ja tehnika edusammudega. On sellepärast mõistetav, et üheks kitsaskonaks viimasel ajal on olnud terminoloogia.

Ei saa ütelda, et meil o s k u s s õ n a d e alal midagi tehtud ei ole. Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektor koos vastavate ariteadlastega on avaldanud mitu terminite sõnaraamatut. Mii ilmus 1963. a. K. Orviku, E. Nurme jt. poolt koostatud "Vene-aesti geoloogia sõnastik", mis sisaldab üle 10 000 sõna, ja 1964. a.⁷ J. Hüsse toimetusel "Vene-aesti keemia sõnastik", milles on ligi 15 000 sõna. Mõlemad need oskuasõnastikud kannavad tõlkelaenuilist ilmet, sest enamik siin esitatud termineid on liitsõnalised, kuna liitelisi tuletisi on tunduvalt vähem.⁷ Käsil on suurema ülevaatliku polütehnilise sõnaraamatu koostamine, samuti ka mäenduse sõnastik. Põhjalikumalt ja süsteemikindlalt on asutud prof. I. Jürgensoni algatusel ette valmistama materjale tehnika sõnaraamatu koostamiseks. Et mõnel määral koordineerida oskuasõnastikuliist t88d meie vabariigis, moodustati 1964. a. kevadel ENSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi poolt ametkondadevaheline terminoloogiakomisjon. Komisjon on asunud materjale koguma terminoloogilise t88 olukorra kohta ja

⁷ Üksikaajaliku ülevaate nende koostamisel esinenud raskustest annab E. N u r m e artiklis "Geoloogia oskuasõnastiku t88mailt" (KK 1963, nr. 12, lk. 733) ja "Keemiliste elementide ja ühendite nimetuste õigekeelsusest" (KK 1964, nr. 3, lk. 170).

on esialgu kaalunud vahendit märkivate sõnade tuletamist liidete -ti, -ur, -el, -k jt. varal. Mitmetel erialadel on vastavad kollektiivid juba oma eriala oskusaõnu fikseerimas. Rotaprintidipaljunduaes on ilmunud vähemaid oskusaõnnaatikke võimlemise, auustamise jt. erialadelt. Seega uue eesti entsüklopeedia koostamisega on oskussõnade küsimus tänapäeval veelgi teravamalt päevakorraile kerkinud.

Kui küaida, miasugusel teel on eesti sõnavara viimase ajal rikastunud, siis tuleb tunnistada, et nüüdki on esiplaanil tõlkelaenu. Viimaste rohke esinemine meie sõnavaras on tunduvalt suurendanud üldist liitsõnade arvu eesti keeles. Seetõttu on ka liitsõnade tarvitamise küsimus kerkinud teravamalt esile. Ühelt poolt on püütud selguale jõuda, miasugustel kordadel on meil tegemist liitsõnadega, millal sõnuühenditega, s. o. millal kirjutada vaatavad sõnad kokku, millal lahku (näit. kas õigekeelsus-sõnaraamat või õigekeelsuse sõnaraamat, kas pedagoogikakabinet või pedagoogika kabinet jne.), teiselt poolt aga on katanud fikseerida täiendsõna nimetavalist ja omastavalist kuju (näit. kas masinalüps või maainlups, kas kontserdisaal või kontsertsaal). Õigekeelsus-sõnaraamatus on küll miasugustel juhtudel hakatud eelistama lahkukirjutamist ja genitiivset täiendsõna, kuid küsimust ei saa lõplikult lahendatuks pidada, sest see nõuab veel uurimist, pealegi esineb tegelikus keeletarvituses paiguti vajadust ka teistsuguseks tarvitamiseks.

Eesti sõnavara rikastamisel on nõukogude ajajärgul etendanud liitsõnad küll peamist osa, kuid liitsõnade kõrval on eriti viimase ajal hakatud enam tähelepanu pöörada ka sõnade tuletamisele liidete varal. Produktiivsed on olnud liited -line (finantsiline, üleplaaniline), -lik (eesrindlik, leninlik), -lane (lööklane, mitšuurinlane), -ja (teenistuja), -lus (šeflus), -ne (kooliväline), -ur (andur, süütur), -di, -ti (alaldi, käiviti), -k (karjak) jt. Rohkesti on kasutatud ka rahvusvahelist sõnavara, sellega eesti terminoloogiast lähendades teiste keelte oskus-

õnnavarale. Sageli on endised eestipärased oskusaõnad vananenutena kõrvale jäetud ja asendatud rahvuevaneliste terminitega, näit. partei (van. erakond), veen (van. tõmbaon), kateeder (van. õppetool) jne.

Olulist osa etendavad ka vene laenud, kuigi kirja-keelea on neid vaheata veidi vähem kui kõnekeeles. Eriti silmapaistev on vene keelest või vene keele kaudu tulnud laenude hulk kaubandusajal mitmesuguste toodete nimetus-tes, näit. okroška, seljanka, uhaa, bitkii, lapšaa, pelmeenid, pontšikud, aõrnikud, šašlõkk, pilaff, povidlo (toidud), nalivka, nastoika, subrovka (joogid), sevrjuuga, sterlet (kalad), maika, trussikud (riietusesemed) jne.

Laenatud ei ole vene keelest aga ainult aõnu, vaid ka mitmesuguseid sõnaühendeid, mis eriti ajalehekeeles liiga sagedasti kipuvad esinema, ahvardades kujuneda stampideks, näit. rida tõsisaid puudusi (ряд серьезных недостатков), ennastsalgav töö (самоотверженный труд), täie teravusega (с полной остротой), otsustav murrang (решительный переворот), mahaajaa-
must likvideerima (ликвидировать отставание), koos-
olekut läbi viima (провести собрание), tegeleb
küsimusega (занимается вопросом), õringute osas
(в части учебы), eriline tähelepanu (особенное внимание), laiad massid (широкие массы),
võitlema juurutamise eest (бороться за внедрение) j.t. Muidugi ei ole stambid kaugeltki kõik laenatud, vaid neid on tekkinud ka meie oma keele pinnal, kuid eeskuju on siin kindlasti pakkunud vene keel.

Vene keele mõju võib märgata ka fraseoloogias. Olgu siin selle kohta toodud mõningaid näiteid H. Lehiste jäljetonide ja humoreskide-kogust "Lõbustusmaks" (Tallinn 1964), kust leiame selliseid väljendusi, nagu "tegi ta ettepaneku mind maha võtta (lk. 18), "meie ei saa minna kompromisside libedat teed" (lk. 6), "ma olen utiili peal" (lk. 27), "Ants kandis mind ... kartoteeki" (lk.11),

"mia ael pattu salata" (lk. 51), "inimene peab kogemusi vahetama" (lk. 8) jne.

Et vene keelest eesti keelde palju tõlgitakse, siis on mõistetav rohkete tõlkevigate esinemine algajail tõlkejail. Kui leksikaalsete tõlkevigate esinemine sageli on tingitud vene sõnavara mitteküllaldasest tundmisest, siis venepärase lauseehituse ja sõnakorra säilitamine eesti keelaes tõlkes või fraseoloogiamide sõnasõnaline tõlkimine - välja arvatud muidugi juhud, kus seda on stiililistel kaalutlustel teadlikult tehtud - sõltub suurel määral hoolimatusest ja eesti keele lauseehituse ning fraseoloogiliste väljendite puudulikkusest tundmisest. Seepärast on ajakirjanduses korduvalt tähelepanu juhitud niiauguatele puudustele, nagu eitava lause väär tõlkimine (Ja teen seda mitte halvemini kui aina pro Ja ma ei tee seda halvemini kui sina), vene lausestruktuuri säilitamine juhtudel kui omaatavalise täiendi juurde kuulub kõrvallause (See tütre kalkus, tütre, kea oli nii armastatud pro See armastatud tütre kalkus)⁸ jne. Teravamini kui varemalt on hakatud rõhutama keelekultuuri tähtsust⁹, juhitud tähelepanu keeleliste puudustele, nõutud sõnavararikkust, loomulikkust ja selget rahvapärast väljendust. Kirjakeele aktuaalsete küsimuste käsitlemiseks on Emakeele Selts hakanud välja andma kogumikku "Kirjakeel" (1964), keeleküsimusi on käsitletud keelepäevadel, Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkeseksisioonis, ajalehe "Edasi" keelenurgas, ajakirjas "Keel ja Kirjandus", Emakeele Seltsi aastaraamatutes jm. On asunud eesti keeleõpetuse küsimusi teaduslikult läbi töötama, on käsil suure "Eesti keele seletava sõnaraamatu" koostamine, on käimas eeltööd ulatusliku "Eesti muresõnaraamatu" väljaandmiseks. Seega on meil tänapäeval olemas kõik eeldused eesti kirjakeele edasiseks arenemiseks ja keelekultuuri tõstmiseks.

⁸ Vrd. näit. "Keel ja Kirjandus" 1964, nr. 1, lk. 51.

⁹ J. P e e g e l, Keelekultuuri nimel. - KK 1964, nr. 8, lk. 449.

BIBLIOGRAAFILISI ANDMEID VAREMALT ISESEISVATE
ARTIKLITENA ILMUNUD KIRJUTISTE KOHTA

1. Eesti kirjakeele ajaloo periodiseerimisest. - Emakeele Seltsi Aastaraamat I, Tallinn 1955, lk. 54 - 66.
2. S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias. - Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. TRÜ toimetised, nr. 38, Tallinn 1955, lk. 181 - 191.
3. O. W. Masingu keelelistest seisukohtadest. - "Keel ja Kirjandus" 1963, nr. 10, lk. 584 - 588.
4. Jooni O. W. Masingu sõnavara-alasest tööst. - Emakeele Seltsi Aastaraamat IX, Tallinn 1963, lk. 120 - 129.
5. Mõningaid jooni eesti rahvuskeele kujunemisest. - Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, Tallinn 1952, lk. 26 - 40.
6. Kreutzwaldi osa eesti rahvusliku kirjakeele ja selle ortograafia kujunemisel. - Fr. R. Kreutzwaldi masilma-vaade ja tegevus. Tallinn 1953, lk. 154 - 186.
7. Jakob Hurt keelemehena. - Kokkuvõtte artiklist "Jakob Hurt keelemehena", ilmunud ajakirjas "Eesti Keel" 1932, lk. 1 - 17.
8. C. R. Jakobson ja keelekõsimused. - C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tallinn 1957, lk. 128 - 143.
9. K. A. Hermann "Eesti keele grammatikast". - Emakeele Seltsi Aastaraamat 1959, lk. 3 - 17.
10. Võitlus eesti kirjakeele normide ühtlustamise eest 1886. aastal. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 1957, lk. 3 - 18.
11. Mõningaid jooni EKS-i keelekorralduslikust tegevusest. - "Tänapäeva kirjakeele kujunemisteedelt. Mõningaid jooni EKS-i keelekorralduslikust tegevusest". - "Ees-

ti Kirjandus" 1938, nr, 5, lk. 241 - 256 (ilmunud ka aeparaadina).

12. Ülevaade J. V. Veski elust ja keelelisest tegevusest. - Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. Tallinn 1958, lk. 277 - 300.
13. "Eesti õigekeelsuse-õnaraamatu" osast meie kirjakeele kujunemisel. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 1968 - 1969, lk. 23 - 34.
14. Elmar Muuk ja eesti kirjakeele normid. - "Keel ja Kirjandus" 1970, nr. 1 - 2, lk. 21 - 29, 94 - 101.
15. Johannes Aavik ja keeleuuendus. - "Keel ja Kirjandus" 1966, nr. 1 - 2, lk. 11 - 19 ja 81 - 88.
16. Eesti kirjakeele arenemisest nõukogude perioodil. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 1965, lk. 3 - 21.

SISUKORD

II

EESTI RAHVUSKEELE ARENEMISEST

IV. ÜHISE EESTI RAHVUSKEELE ARENEMISEST JA ÜHTLUSTUMISEST

XIX SAJANDI TEISEL POOLEL

24. Mõningaid jooni eesti rahvuskeele kujunemisest... 175
25. Kreutzwaldi oaa eesti rahvusliku kirjakeele ja selle ortograafia kujunemisel 192
26. J. V. Jannseni ja L. Koidula keeletarvituaest ... 232
27. Akadeemik Wiedemann eesti keele uurijana 242
28. Jakob Hurt keelemehena 247
29. Mihkel Veske keelelisest tegevuaest 255
30. C. R. Jakobaon ja keeleküsimused 265
31. C. R. Jakobsoni ja Jakob Pärna keeletarvituaest.. 282
32. K. A. Hermannini "Eesti keele grammatikast" 288
33. Võitlus eesti kirjakeele normide ühtlustamise eest 1886. aastal 308

V. EESTI KIRJAKEELE NORMEERIMINE JA KEELEUUEHDUS

34. Mõningaid jooni EKS-i keelekorralduslikust tegevusest 354
35. Ülevaade J. V. Veski elust ja keelelisest tegevusest 353
36. "Eesti õigekeelsus-sõnaraamatu" osast meie kirjakeele kujunemisel 382
37. Elmar Muuk ja eesti kirjakeele normide kujunemine 398
38. Johannes Aavik ja keeleuuehdus 409

VI. TANAPÄEVA KIRJAKEEL

39. Eesti kirjakeele arenemisest nõukogude perioodil..441

BIBLIOGRAAFILISI ANDMEID VAREMALT ISESEISVATE

- ARTIKLITENA ILMUNUD KIRJUTISTE KOHTA 467

SISUKORD

А. Каск

**ИЗ ИСТОРИИ
ЭСТОНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА**

II
На эстонском языке
Тартуский государственный университет
СССР, г. Тарту, ул. Линколни, 18

Vastutav toimetaja E. Uuspõld

TEÜ rotaprint 1970. Peijundamisele autad 14. VII
1970. Trükipoognaid 18,63. Tingtrükipoogaaid 17,33.
Arveatuspoognaid 13,5. Pabör 30x42. 1/4. Trükiarv
700. MB 04198. Tell. nr. 540.

Hind 70 kop.